

АРХЕОЛОГІЯ

37 * 1982

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬKE ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ ,
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано в 1971 р.

37

КІЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1982

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, критика и библиография, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, музеиных работников и краеведов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, музеїніх працівників та краєзнавців.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), В. Д. Баран, С. М. Бібіков, Ю. М. Захарук, І. Б. Зеленецька (відповідальний секретар), П. О. Кашиковський, С. Д. Крижницький, М. П. Кучера, Є. В. Максимов (заступник відповідального редактора), О. Л. Стешенко, Д. Я. Телегін, Є. В. Черненко, О. П. Черніш, Б. А. Шрамко

Редакція літератури з соціальних проблем зарубіжних країн, археології та документалістики

A 0507000000-095
M221(04)-82 БЗ-19-2-82

© Видавництво «Наукова думка», 1982

Г. С. РУСЯЄВА

Негрецькі елементи в релігії Ольвії римського часу

Розгром Ольвії гетами близько середини I ст. до н. е. під проводом Буребісти був найбільш значним переломним моментом в історії цього колись багатого поліса. Територія міста, за свідченням Діона Христостома¹, який відвідав Ольвію майже через сто п'ятдесят років після того, і за археологічними даними², набагато скоротилася. Життя головним чином зосередилося в південній і південно-східній частинах Ольвії, де залишалось ще кілька башт, які не відповідали ні розмірам, ні силі нинішнього міста; простір між баштами був тісно забудований будівлями майже без проміжків і обнесений дуже низенькою і неміцною стіною³.

Протягом останніх віків свого існування Ольвія номінально являла собою самостійний поліс, однак майже весь час їй загрожували війовничі кочові племена, що в свою чергу спричинилося до відносної залежності від пізньоскіфської держави, а потім — і від Риму⁴. Правда, незначні сліди проникнення римського впливу простежуються ще на початку I ст. н. е., судячи з декрету на честь Оронта, де вказувалось, що його Абаб, син Каллісфена, «найперший не тільки на вітчизні», став відомим імператором і на честь Августа і Тіберія збудував в Ольвії портик⁵. Однак з промови Діона Христостома відомо, що ольвіополіти зневажливо ставилися до тих мешканців міста, які наслідували римлян⁶. Постійні загрози захоплення міста з боку варварських племен, зокрема пізньоскіфських, були причиною появи в Ольвії в середині II ст. римського гарнізону⁷. А наприкінці II ст. під час правління Олександра Севера Ольвія ввійшла до провінції Римської імперії — Нижньої Мезії⁸.

Ще до гетьської навали внаслідок різних причин, як внутрішніх — соціально-політичних та економічних, так і зовнішніх, пов'язаних з переміщенням різних племен і проникненням їх на приольвійські землі, припинили своє існування майже всі грецькі поселення по обидва боки Бузького лиману⁹. Коли життя в Ольвії відновилось і налагодилося, виникли нові поселення і городища, однак вони мали зовсім інший характер, не лише в архітектурно-будівельному оформленні, але й в етнічному і соціально-політичному відношенні¹⁰. Хоч етнічний склад жите-

¹ Ог. XXXVI.² Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. Слб., 1887, с. 167—173; Славин Л. М. Здесь был город Ольвия. Киев, 1967, с. 11.³ Ог. XXXVI.⁴ Латышев В. В. Указ соч., с. 167—173.⁵ IPE, I², № 102.⁶ Ог. XXXVI.⁷ Латышев В. В. Указ соч., с. 194.⁸ Там же, с. 195—212; Златковская Г. Д. Мезия в I—II веках нашей эры. М., 1951, с. 120—121; Штаерман В. М. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи. М., 1957, с. 238.⁹ Рубан В. В. О периодизации античных памятников Северо-Западного Причерноморья доримского времени. — Тезисы докладов «150 лет ОАМ». Київ, 1975, с. 130—132.¹⁰ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. Київ, 1976, с. 144; Буйских С. Б. Оборонительные сооружения городища Петуховка II.— В кн.: Тез. конф. «Новейшие открытия советских археологов». Київ, 1975, ч. 2, с. 97.

лів залишався в основному грецьким, разом з тим значну частину становило прийшло населення — скіфи, сармати, фракійці, гети та ін. Звичайно, таке оточення, як і інші причини, не могли не відбитися на етносі Ольвії. Діон Хріостом відмічав, що в розорені гетами еллінські міста «ринула... безліч варварів»¹¹. Під час його перебування в місті ольвіополіти, хоч і «були на стародавній зразок, як говорить Гомер про еллінів, довговолосі і бородаті, проте запозичували у скіфів одягу і зброю, та й мова була вже не чисто грецька»¹².

Дослідження епіграфічних пам'яток римського періоду підтверджує свідчення стародавнього автора про наявність варварів у складі населення еллінських міст, у тому числі і в Ольвії. Ще В. В. Латишев, який вивчав ці документи, звернув увагу на широке проникнення варварського елемента в громадянську общину ольвіополітів¹³. Порівняно широко в епіграфічних пам'ятках представлені імена скіфів, сарматів, фракійців, меншою мірою — римлян, персів, єреїв¹⁴. Судячи з написів I—II ст. н. е., службові особи Ольвії часто мають іранські, переважно сарматські і скіфські імена: Абраг, Кааст, Дадаг, Падаг, Аргуанаг, Усіг тощо¹⁵. Така питома вага скіфських і сарматських елементів в етнічному складі Ольвії узгоджується, як відомо, з історичною і культурною роллю цих народів, які внесли ряд змін в історію і культуру населення Північного Причорномор'я в цей період.

Слід також відмітити, що в Ольвії у I—III ст., крім нащадків тих греків, які проживали тут з давніх часів, багато було громадян з різних античних міст. Декрет II — початку III ст. на честь Феокла, сина Сатіра, вказує, що в Ольвії проживали громадяни 18 міст Понту, Боспору Фракійського, Пропонтіди і Егейського моря¹⁶. Інші написи свідчать, що в Ольвії мешкали і вмерли боспорці¹⁷. З середини II ст. у місті стояв гарнізон з частин I Italійського, XI Клавдієва, V Македонського легіонів, воїни VI Астурійської когорти і загін фракійців¹⁸.

Безсумнівно, що всі ці зміни, які відбулися в історії Ольвії в післягетьський період, наявність порівняно широкого прошарку стороннього населення безпосередньо відбивалася на розвитку культурного і релігійного життя мешканців міста. Крім внутрішніх причин, що тією чи іншою мірою мали вплив на розвиток релігії і видозміни в локальних традиціях і ритуалах, діяли й зовнішні процеси в сфері ідеологічних уявлень античного світу. На основі вивчення епіграфічних пам'яток пізньоантичного часу Е. І. Соломонік показала картину розвитку релігійного життя в північнопонтійських містах, де спостерігалося «співіснування і складне переплетення релігійних культів, магії і астрології..., їх зв'язок з політикою Римської імперії і соціальною боротьбою всередині міст»¹⁹.

Відбувалися також складні процеси синкретизації божеств, проникнення фракійських, єгипетських, малоазійських культів, різних течій мітраїзму, встановлення культу римських імператорів і т. д. Всі ці аспекти розвитку культури і релігії поширилися і на Ольвію.

¹¹ Ог. XXXVI.

¹² Там же.

¹³ Латышев В. В.: Указ. соч., с. 173.

¹⁴ Книпович Т. Н.: Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников. — МИА, 1956, № 50, с. 120; Книпович Т. Н.: К вопросу о римлянах в составе населения Ольвии I—III вв. н. э. — В кн.: Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968, с. 189—197. Zgusta L. Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste. Praha, 1955, S. 67, 92, 104.

¹⁵ Миллер В. Эпиграфические следы иранства на юге России. — ЖМНП, 1886. Спб, октябрь, 242, с. 249—260.

¹⁶ IPE, № 22.

¹⁷ IPE, I², № 115—117.

¹⁸ IPE, I² № 322, 236, 223; Ростовцев М. И.: Военная оккупация Ольвии римлянами. — ИАК, 1915, вып. 58, с. 8—16.

¹⁹ Соломоник Э. И.: Из истории религиозной жизни в северопонтийских городах позднеантичного времени. — ВДИ, 1973, № 1, с. 55—77.

Джерела по вивченню релігії Ольвії цього часу порівняно з додетською епохою нечисленні і менш різноманітні. Свідчення стародавніх авторів обмежені лише відомостями про наявність культу Ахілла і храму Зевса в Ольвії²⁰. Серед пам'ятників матеріальної культури, за допомогою яких можна розкрити характер духовного життя ольвійського суспільства, виділяються присвячені написи ольвійським божествам, різні типи вотивних рельєфів і до певної міри монетні зображення божеств. Граффіті і теракоти, пов'язані з різними культами Ольвії додетської епохи, трапляються в цей час рідко.

Розгляд окремих культових пам'яток Ольвії дає цікаву картину схрещення грецьких елементів із запозиченими скіфськими, сарматськими, фракійськими, при наявності впливів, що йшли прямо чи побічно від інших народів — римлян, єгиптян, фінікійців та ін.

Скіфський елемент у матеріальній культурі ольвіополітів знайшов відображення з раннього часу²¹, можливо, з того історичного моменту, коли між двома народами розпочалися безпосередні торговельні зв'язки²². Протягом багатьох віків найближчими сусідами ольвійського по-ліса були скіфи. Ольвіополіти запозичили у них багато речей, практично необхідних на чужому місці з іншими, ніж на батьківщині, кліматичними і природними умовами. Привертає увагу, що в додетській Ольвії перед значної кількості культових предметів не знайдено вірогідних пам'яток, які можна пов'язати зі скіфськими культами. Правда, і в самій Скіфії подібних пам'яток вірувань, втілених у матеріальних образах, знайдено не так багато, що пояснювалося суттю і характером скіфської релігії.

Скіфи, які жили в Ольвії чи в безпосередній близькості від неї, ймовірно, зазнавали сильного впливу еллінізації. До того ж, певно, вони належали в більшості своїй до нижчих соціальних прошарків, бо серед епіграфічних пам'яток VI—I ст. до н. е. скіфських імен майже немає²³. Не збереглося ніяких даних і про те, чи існувала в Ольвії заборона поклоніння варварським божествам у середовищі рабів, більшість яких були скіфами²⁴. Не відомо, чи існував якийсь примус і вшанування лише грецьких божеств, чи мала місце свобода вибору. Судячи з численних епіграфічних свідчень навіть найпізнішого періоду, однією з основних частин політичної ідеології Ольвії було збереження найдавніших традицій і ритуалів. Виховання в дусі традицій предків, як це випливає з Борисфенітської промови і написів Ольвії, підлягало державному контролю, і цьому приділялася значна увага. Так, після гетської навали поезія Гомера та філософія Платона шанувалися тут чи не більше, ніж у період класики. Однак все це стосувалося корінних ольвіополітів, вплив такого виховання на варварів нам невідомий.

У римський період скіфський елемент у матеріальній культурі не набрав якоєсь помітної сили, до того ж він часто розчиняється в масі інших привнесених елементів. Ще менш помітні його сліди в області релігійних уявлень, тут він мав, певно, епізодичний характер і не виділявся виразно серед інших впливів. Свідченням цього є ліпні теракоти, знайдені при розкопках металообробної майстерні III ст. н. е. у районі цитаделі Ольвії²⁵. Вони являють собою примітивні односторонні жіночі фі-

²⁰ Strabon, 23, 19; Or. XXXVI; Arrian. Peripl. 32—34; Paus. 3, 19, 11; Plin. NH, 4; Mart. Capellae VI, 663.

²¹ Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I вв. до н. э.: Автореф. дис... канд. ист. наук. Л., 1974, с. 16; Гайдукевич В. Ф., Капошина С. И. К вопросу о местных элементах в культуре античных городов Северного Причерноморья.— СА, 1951, 15, с. 169—174.

²² Herod, IV, 76, 77—80.

²³ Книпович Т. М. Указ соч., с. 125, 127.

²⁴ Латышев В. В. Указ. соч., с. 217—218.

²⁵ Терракоты Северного Причерноморья.— САИ, 1970, Г1-11, с. 56, табл. 38, 1, 2; Штительман Ф. М. К вопросу об усилении местных элементов в искусстве Ольвии и ее

турки, виготовлені з грубої, з різними домішками, глини. Одна, порівняно добре збережена, є зображенням богині в фас з сумарним показом рис обличчя і головного убору. Нечітко передані щоки, рот і підборіддя, у западинах очей залишилися сліди білої фарби, можливо, обмазки, по якій звичайно розмальовувалися теракоти. Однак інші фарби тут не помітні. Головний убір богині складався з стефани і покривала, накинутого поверх неї. Груди зображені у вигляді високих конічних виступів, розташованих низько, майже над животом. На ший схематично показано, мабуть, намисто, у вигляді рельєфного валика. Інші деталі фігури й одягу обламані. На другій теракоті голова повернута в профіль, а торс — фас. Схематично виділена округла голова з широким довгим носом та заглибленим у формі круглої ямки оком, а також великим вухом у вигляді зашипу. Як і на попередній теракоті, груди мають вигляд високих конічних виступів. Уламки від інших знахідок за стилем і технікою виготовлення належали до такого ж типу статуеток.

Ліпні примітивні зображення богинь місцевого населення цього часу знайдено на поселенні поблизу с. Семенівка на Боспорі, в Неаполі Скіфському, на городищі поблизу с. Золота Балка та ін.²⁶ Подібного типу статуетки дослідники найчастіше пов'язують з землеробськими культурами. І. Т. Кругликова, описуючи теракоти з поселення в околиці с. Семенівка, що часто траплялися поблизу домашнього вогнища, розглядає ці божества і як покровительські останнього²⁷.

Місце знахідки ольвійських статуеток в металообробній майстерні вказує на те, що зображені богині були охоронницями ремесла, пов'язаного з ним вогню і металу і мали, ймовірно, апотропеїчний характер. Подібна примітивність у трактуванні божеств не характерна для ольвійської коропластики. В самих теракотах виступає і грецький мотив, який можна вбачати в зображенням головного убору богині. Однак перевага варварських мотивів над грецькими зближує їх зі статуетками згаданих поселень, для культури яких характерне було своєрідне сполучення еллінських, скіфських, сарматських та інших елементів.

Поєднання грецького і варварського елементів виразно виступає і на іншій культовій пам'ятці, знайденій при розкопках грецького городища Скелька поблизу Ольвії. Це невеликий вапняковий рельєф зі схематичним зображенням людської фігури по пояс у трохи заглибленому наїску²⁸.

Про грецький мотив свідчить форма плити з трьома схематично виконаними акротеріями, наїском з трикутним фронтоном, боковими акрополями. Всі ці зовнішні деталі оформлення властиві багатьом пізньоелліністичним і римським рельєфам із зображенням Кібелі, Діоніса та інших божеств, які знайшли велике поширення в північнопонтійських містах²⁹. Але сама передача людської фігури має явні сліди варваризації, оскільки подібна схематичність і прямолінійність не була притаманна грецькому мистецтву: голова в формі круга поставлена на горизон-

хоры в послегетский период.— В кн.: Крат. тез. конф. «Антич. города Сев. Причерноморья и варвар. мир». Л., 1973, с. 35.

²⁶ Кругликова И. Т. Позднеантичные поселения Боспора на берегу Азовского моря.— СА, 1956, 25, с. 254; Кругликова И. Т. Терракоты из поселения у дер. Семеновки.— САИ, 1970, Г1-11, с. 107—111, табл. 49—51; Маликов В. И. Жертвеник из пригородного здания Неаполя Скіфского.— КСИА АН УССР, 1961, вып. 11, с. 64; Вязьмигина М. И. Терракотовые статuetки из с. Золотая Балка.— САИ, 1970, Г1-11, с. 58, табл. 39, 3.

²⁷ Кругликова И. Т. Терракоты .., с. 109.

²⁸ Манцевич А. П. Рельеф из городища Скельки близ Ольвии.— КСИА АН УССР, 1961, вып. 11, с. 10—19.

²⁹ Ростовцев М. И. Святилище фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре.— ИАК, вып. 40, с. 1—42; Манцевич А. П. Указ соч., с. 10—19; Клейман И. Б. Рельефы с изображением харит из Ольвии.— МАСП, 1962, вып. 4, с. 234—240; Щеглов А. Н. Два вотивных рельефа из Ольвии.— ЗОАО, 1967, Г1/35, с. 255—259; Щеглов А. Н. Фракийские посвятительные рельефы из Херсонеса Таврического.— МИА, 1969, 150, с. 135—177.

тальні плечі, прямокутні обрубки рук прямо звисають униз. Тулуб передано у вигляді прямокутного стовпчика. На боковій грані рельєфа викарбувано знак, що нагадує трикутник з двома пересіченими паралельними лініями, який, можливо, мав магічне значення або належав до сарматських знаків. Одиничний випадок знахідки рельєфа поза культовим комплексом, відсутність близьких аналогій не дають можливості визначити образ божества. На обох типах пам'яток (ліпних теракотах, рельєфі) простежується вплив античного мистецтва, що вказує не лише на процес еллінізації, але й на прагнення варварів, які жили серед греків, до запозичення як зовнішнього декору при зображенії своїх божеств, так, імовірно, і близьких їм обрядів. Відповідно різні сарматські знаки, накреслені на мармурових скульптурах, що зображують левів, на дзеркалах, золотому флаконі та інших предметах культового характеру³⁰, свідчать про проникнення сарматських елементів у релігійне життя ольвійського населення. В даному випадку не можна погодитися з В. С. Драчуком, що знаки левів на ольвійських скульптурах були нанесені не з магічними, а з практичними намірами³¹.

Післягетська епоха пов'язана з появою в Ольвії і фракійців, а саме військового загону, який входив в римський гарнізон з середини II ст. н. е.³² Це, однак, не виключає перебування тут фракійців і в більш ранній час. Наявність їх в Побужжі засвідчена з часу появи тут греків³³. Проте, певно, вони були нечисленні, що сприяло їх швидкій асиміляції в грецькому середовищі. В усякому разі яких-небудь помітних слідів фракійських елементів у матеріалах культів не спостерігається. Лише в III ст. до н. е. помітні незначні прояви фракійського впливу і в релігії, що підтверджується культом "Нрош: 'елт'коос"³⁴. Більш виразними вони стають у II ст. н. е.

В Ольвії і Козирці знайдено фрагменти мармурових та вапнякових рельєфів із зображенням фракійського вершника³⁵. Відомо, яка велика кількість вотивних рельєфів з таким мотивом була розповсюджена на території колишньої Фракії і в місцях, пов'язаних з нею, в тому числі й в північнопонтійських містах³⁶. Дослідники цих пам'яток (Г. Кацаров, Д. Дечев, Г. Тончева, Е. М. Штаерман, О. М. Щеглов та ін.) вважають, що у вигляді вершників зображались різні божества: Асклепій, Діоніс, Зевс, Аполлон і різні провінціальні боги. У І. Венедікова фракійський вершник в образі Асклепія і Сільвана — це глибоко синкретичний, але на даному етапі єдиний багатоликий фракійський бог³⁷.

³⁰ Соломоник Э. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. Киев, 1959, с. 125—126, 143—145; Драчук В. С. Системы знаков Северного Причерноморья. Киев, 1975, табл. XI, XII, 1—11.

³¹ Драчук В. С. Указ соч., с. 107—108.

³² ИРЕ, I², № 223.

³³ Марченко К. К. Фракийцы на территории Нижнего Побужья во второй половине VII—I в. до н. э.— ВДИ, 1974, № 2, с. 149—161.

³⁴ Белецкий А. А. Благосклонно внемлющий герой в Ольвии.— ВДИ, 1969, № 1, с. 155—161.

³⁵ Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии.— ОАК за 1909—1910 гг., 1913, с. 100, рис. 146; Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 18; Соломоник Э. И. Сарматские знаки., с. 81—83; Щеглов А. Н. Два вотивных рельефа из Ольвии, с. 255—259.

³⁶ Kazarow G. I. Die Denkmäler des thrakischen Reitesgottes in Bulgarien. I—II. Budapest, 1938; Mihailov G. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae.— Serdicae, 1956, vol. 1; 1958, vol. 2; 1960, vol. 3. Дечевъ Д. Тракийският Херос ка то бог-ловецъ.— Списание на Българската Академия на науките и искусствата, София, 1945, 20, с. 185—198; Wiesner J. Die Thraker. Stuttgart, 1963; Штаерман Е. М. Мораль и религия угнетенных классов Римской империи. М., 1961, с. 247 и сл.; Ростовцев М. И. Указ. соч., рис. 1—16; Фурманська І. Рельєфи вершників з Тіри.— Археологія, 1965, XIX, с. 158—163; Щеглов А. Н. Два вотивных рельефа из Ольвии, с. 255—259; Щеглов А. Н. Фракийские посвятительные рельефы .., с. 136—177.

³⁷ Venedikov J. Le sincrétisme religieux en Thrace à l'époque romaine.— Acta antiqua Philippopolitana. Studia archeologica. 1963, p. 153—165.

Процес розвитку цього культу не був одночасним, а складався протягом віків³⁸. На його формуванні відбилися різні культурні впливи: малоазійські, грецькі і власне фракійські, що містили уявлення кількох фракійських племен, де культ бога-мисливця був універсальним, воловів багатьма функціями як землеробського, так і військового характеру. Ці ж функції стають переважаючими і в II ст. н. е., коли культ єдиного бога-мисливця пошириється далеко за межами Фракії.

М. І. Ростовцев на основі рельєфів, знайдених в Ольвії, висловив припущення про існування в місті чи в його околицях святилища фракійських божеств такого самого типу, який було відкрито на Ай-Тодорі³⁹. Розгляд культових пам'яток іншими дослідниками підтверджує цей здогад⁴⁰. Безсумнівно, що святилище було створене самими фракійцями, а рельєфи, привезені з Фракії, служили вотивними приношеннями богам, як і на батьківщині⁴¹. Однак поки що немає вірогідних даних про вшанування бога-мисливця місцевим міським населенням, як це відбувалося, наприклад, у Херсонесі, де «звичай ставити богам вотивні плитки вийшов за межі гарнізону римських солдат»⁴². Певно, дещо по-іншому проходило це в Козирці, бо на вапняковому рельєфі з зображенням вершника і двох собак, які нападають на кабана, були накреслені сарматські знаки⁴³. До того ж і сам рельєф за матеріалом і технікою виконання відрізняється від ольвійських. Схематизм, грубість у передачі сцені полювання, місцеве походження вапняку вказують на виробництво цієї пам'ятки в Ольвії або і в самій Козирці.

Інша група присвятих рельєфів із зображенням німф (харит), які виготовлялися в Ольвії з місцевого вапняку, знайшла дуже широке розповсюдження серед ольвіополітів. Зараз відома порівняно велика кількість таких рельєфів, що в свою чергу вказує на популярність культу німф у пізній період існування ольвійського поліса⁴⁴. А. П. Манцевич, яка займалась дослідженням вотивних плит з цими зображеннями, прийшла до висновку про наявність в Ольвії святилища німф, аналогічного тим спорудам, що існували у Фракії⁴⁵. Поширеній там культ харит, порівняно велика кількість їх святилищ⁴⁶ не виключає фракійського впливу на шанування цих божеств і в Ольвії. Проте на відміну від рельєфів зі сценами полювання явно фракійського походження скульптурні зображення німф виготовлялися в Ольвії з місцевого вапняку. Факт виявлення їх у різних місцях Ольвії, в тому числі й в житлових будинках, вказує на домашній характер їх шанування. Вони вносять багато нового не лише в розуміння ольвійського мистецтва пізньоантичного часу, але й у вивчення питання про зіткнення на ольвійському ґрунті грецьких, фракійських та інших варварських мотивів і елементів. Переважання того чи іншого з них не було характерним або строго закономірним для всієї маси пам'яток, а проявлялося в кожному конкретному випадку і залежало не лише від часу, коли дотримувалися якихось прийнятих канонів, але й від художника, який виготовляв рельєф, його походження,

³⁸ Тончева Г. Об иконографии и характере фракийского Хероса из Одессоса.—Acta antique Philippopolitana. Studia archeologica. 1963, c. 71—74.

³⁹ Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 17—18.

⁴⁰ Манцевич А. П. Указ. соч., с. 13; Шеглов А. Н. Два вотивных рельефа из Ольвии, с. 255—259.

⁴¹ Ботушарова Л. Тракийское светилище при Дюлево.—Годишник на Арх. Музей Пловдив. Софія, 1948, кн. 1; Tsontchev D. La sanctuaire thrake près du village de Batkoupl. Sofia, 1941, p. 42—67.

⁴² Шеглов А. Н. Фракийские посвятительные рельефы, с. 137, 167.

⁴³ Соломоник Э. И. Сарматские знаки., с. 81—83.

⁴⁴ Манцевич А. П. Указ. соч., с. 18; Клейман И. Б. Рельефы с изображением харит из Ольвии.—МАСП, 1962, вып. 4, с. 234—240.

⁴⁵ Манцевич А. П. Указ. соч., с. 18.

⁴⁶ Mihailov G. Op. cit., 3, N 968, 1338—1339, 1341, 1349—1355, 1357—1365, 1957—1365; Kazarow G. Thrake (Religion).—RE, VI, S. 509; Манцевич А. П. Указ. соч., с. 15. Помпоній Мела (II, I) згадує печеру в Херсонесі, яка була присвячена німфам.

поглядів, сили впливу релігійних уявлень. Рельєфи відрізняються один від другого як за художніми якостями, так і за формою та стилістичними особливостями. Різнохарактерність і різностильність їх виконання свідчать, що вотивні плитки виготовлялися протягом якогось часу, хоч, можливо, і в одній майстерні, але різними художниками.

Всі плитки, розміри яких не перевищують $0,50 \times 0,50$ м, мають на передньому плані рельєфне зображення, головним чином, трьох жіночих фігур, які, взявшись за руки, ніби танцюють. Інколи поруч з ними зображені Гермеса або вівтар. Зовнішнє оформлення плит різне за своїми стилістичними особливостями, але для всіх характерне прямокутне заглиблене поле, де розміщувалося рельєфне зображення. У показі людських фігур, які умовно можна назвати реалістичними і схематичними, виділяються два стилі. Так, на двох рельєфах, опублікованих А. П. Манцевич, німфи зображені в стилі, дуже близькому до грецького реалістичного мистецтва⁴⁷. Прагнення до реалістичної передачі людської фігури виражені у зображені голови, одягу, рук. Близькою аналогією цим скульптурам є привізний мармуровий рельєф з Ольвії, на якому зображено трьох німф⁴⁸.

Для другого типу рельєфів характерний крайній схематизм, геометризація і плоскість у зображені персонажів⁴⁹. Сумарно виділені голови без визначення деталей, торс і довгий хітон передані у вигляді зрізаної пірамідки, що, однак, створює враження руху фігур. Грубість і схематизм, ймовірно, свідчать про виконання їх в дешевих майстернях і розповсюдження серед бідних прошарків населення. Грецькі мотиви виступають тут у зовнішньому оформленні плити з чотирикутним облямуванням, інколи невеликим фронтом з акротеріями, а також у збереженні композиції. Саме трактування людської фігури з нарочитою геометризацією і плоскістю дає уявлення про варварський характер втілення образів німф. Особливо це помітно на рельєфі з Ольвії, де зображені шість постатей: поряд з трьома фронтально розміщеними німфами, які стоять, розташовані троє чоловіків у короткому одязі, високо підперезаному під грудьми⁵⁰. Голови німф у вигляді круга поставлені на прямокутні стовпчики, дещо звужені на місці ший. Очі і рот на обличчях передано заглибленнями без виділення інших деталей, ноги грубо висічені.

Поєднання грецьких, фракійських та місцевих елементів у зображені німф з Ольвії відбилося, певно, не лише на мистецтві, але й на відправленні їх культи. Шанування цих божеств в Ольвії було відоме і раніше. Воно йшло в загальному руслі поклоніння їм у материковій Греції і в західнопонтійських містах⁵¹. Проте в ранній час цей культ не мав значного поширення. Відновлення його в римський період можна пояснити впливом прибулих сюди фракійців і посиленням у культурі Ольвії фракійських елементів. Популярність цього культа серед населення диктувалася простотою і близькістю до природи, з якою людина була нерозривно пов'язана. Крім самих рельєфів, тут не знайдено інших пам'яток, які б допомогли розкрити суть і характер культу німф. Можна лише припускати, що це були веселі весняні свята з ритуальними танцями і піснями.

Дальше посилення впливу римської провінціальної культури, як західної, так і східної, на північнопонтійські міста сприяло проникненню у II ст. н. е. раніше невідомого тут культу персидського сонячного

⁴⁷ Манцевич А. П. Указ. соч., с. 15—16, рис. 5—6.

⁴⁸ Там же, рис. 9.

⁴⁹ Там же, рис. 7,8. Клейман И. Б. Указ. соч., рис. 2.

⁵⁰ Клейман И. Б. Указ. соч., рис. 8.

⁵¹ Roscher W. H. Ausführliches Lexicon der Mythologie. Leipzig, 1884—1886, В. I, S. 881—882; Михайлова Г. Грецките надписи памерени в България. София, 1956; т. I; Kazanow G. Thrake, S. 509.

бога Мітри. Сотні пов'язаних з ним пам'яток існували не лише в східних провінціях Римської імперії, але й в Італії, Африці, Британії, Галлії, Іспанії і т. д.⁵² Стародавні автори також вказували на широке шанування цього бога⁵³.

Культ Мітри стає особливо відомим у II—III ст. серед солдат Месії, Фракії, Дакії, Панонії⁵⁴. Популярність його серед військових пояснювалася характером і суттю бога-воїна, який уособлював молодість і силу, завжди був готовий боротися зі злом. Певно, з приходом легіонів римських і фракійських солдат у міста Північного Причорномор'я він з'явився і тут. «У повсюдному поширенні культу Мітри особливо виразно проявилася тяга до монотеїзму, віри в єдиного всесильного бога, який перемагає зло на землі і дарує безсмертя душі»,— вказує Е. І. Соломонік⁵⁵. Шанування Мітри було розвинуте на Боспорі і в Херсонесі⁵⁶. Судячи з теракот місцевого виробництва⁵⁷, присвячених Мітри, та інших пам'яток, його шанувальниками були не лише легіонери.

*

Значно менше пам'яток цього культу знайдено в Ольвії⁵⁸. Серед них три фрагменти привізних мармурових рельєфів з типовим зображенням Мітри, який вбиває бика, збоку від нього фігура генія з піднятим чи опущеним факелом. Цей, цілком усталений в римський період стандартний образ Мітри Тавроктона знаходить численні паралелі в скульптурі⁵⁹. Згідно з висновком А. Н. Щеглова, який вивчав рельєфи Мітри з Херсонеса, вони виготовлені з того самого сорту мармуру, що й рельєфи з Харакса і Ольвії⁶⁰. В. Найденова припускає, що ольвійські плитки з характерною для них простотою, високим рельєфом, відсутністю доповнюючих символів походять з Нижньої Мезії⁶¹.

Не відомо, чи вийшов культ Мітри за межі римського гарнізону в Ольвії. У Пантікапеї, куди він проникав в період пізнього еллінізму іншими шляхами, зокрема, з Малої Азії, відомі зображення цього бога в місцевій коропластиці⁶². Теракоти втілюють синкретичний образ Мітри-Аттіса, який приносить в жертву бика. На Мітри одяг Аттіса: фрігійська шапочка, калтан, застіблений на грудях, і шаровари. В Ольвії ж образ бога не знайшов втілення ні в місцевій коропластиці, ні в скульптурі, що не дає права стверджувати його шанування серед широких прошарків населення міста.

Культ Мітри відзначався строгою організацією. В ньому брали участь лише чоловіки.

⁵² Roscher W. H. Op. cit., S. 3028; Bömer Fr. Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom. Die wichtigsten Kulte und lateinischen Westen. Wiesbaden, 1958, S. 161—172; Vermaseren M. J. Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithraicae. I—II. Haque, 1956—1960; Gumont Fr. Die Mysterien des Mithra. Leipzig, Berlin, 1923; Schwertheim E. Mithras seine Denkmäler und seine Kult.—Antike Welt, Berlin, 1979, Sondernummer, S. 2—76.

⁵³ Strabon. II, 512, 530; 12, 559; 15, 733; Dion. Cass., 4, 13, 5; Plut. Romp., XXIV.

⁵⁴ Roscher W. H. Op. cit., S. 3033; Kazarow G. Thrake, S. 475; Сарія Б. Розвиток митрине культу східне у дунавським областима.—Старинар, 1925, 2; Найденова В. Митраїзм Нижньої Мезії и Фракії (І—ІІІ вв. н. э.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1975, с. 22.

⁵⁵ Соломонік Э. И. Из истории..., с. 58.

⁵⁶ Ростовцев М. И. Указ. соч.; Blawatsky W. et Kochelenko G. Le culte de Mithra sur la côte septentrionale de la mer Noire. Leiden, 1966, p. 6—22. Щеглов А. Н. Фракійські посвятивельні рельєфи, с. 150—153.

⁵⁷ Кобилина М. М. Теракотовые статуэтки Пантикея и Фанагории. М., 1961, рис. 99—100; Кобилина М. М. Мастерская коропласта в Пантикеї.—СА, 1958, XXVIII, с. 189, рис. 6, 4.

⁵⁸ Ростовцев М. И. Святилище... с. 17. Blawatsky W. et Kochelenko G. Op. cit., p. 32—34.

⁵⁹ Gumont Fr. Mithra. I—II. Bruxelles, 1896; Kazarow G. Thrake, S. 505 ff.; Vermaseren M. J. Op. cit.

⁶⁰ Щеглов А. Н. Фракійські посвятивельні рельєфи..., с. 153.

⁶¹ Найденова В. Митраїзм... с. 19.

⁶² Силантьєва П. Ф. Теракоты Пантикея.—САИ, 1974, Г1-12, ч. 3, с. 14.

Відкриті у Болгарії мітреуми дають можливість думати, що за своїм влаштуванням вони були дуже скромні⁶³. Можливо, ольвійські статуетки воїнів з підвісними ногами в панцирах і плащах, зі щитами і мечами є своєрідним відображенням ритуалу в культі Мітри⁶⁴. На користь проникнення в Ольвію фракійських божеств свідчить і латинський напис, який довго залишався непрочитаним і лише недавно на основі знахідок у болгарському місті Розграді знайшов трактування як присвята невідомому богу⁶⁵.

Як у Фракії, Нижній Мезії, а також у північнопонтійських містах⁶⁶, в Ольвії відображені і культ Гекати. Відомий фрагмент рельєфу, який є зображенням триликої Гекати з трьома тулубами і трьомаарами рук. Від нього частково збереглася лише перша фігура в довгому хитоні⁶⁷. Подібного типу рельєфи зафіксовано здебільшого на території Фракії, де вони, певно, і виготовлялися. По суті, Геката — хтонічне, з глибокої давнини синкретичне божество, що виступало в різних іпостасях: у пізній період вона уособлювала в основному магію і зло.

З підпорядкуванням Ольвії Риму за Олександра Севера в місті відбулися зміни, що вплинули і на розвиток релігійних поглядів ольвіополітів. Напис на честь Олександра Севера повідомляє, що Аврелій Юліан побудував цілий культовий комплекс, обнесений портиком і присвячений одночасно єгипетським і грецьким божествам: Серапісу та Ісіді, Асклепію і Гігії, а також Посейдону⁶⁸. Храми, напевно, спорудили в місті, і римлянин, який збудував їх за власний кошт, належав до багатої, а можливо, і правлячої верхівки ольвійського суспільства.

Культи перелічених божеств, крім Асклепія і Гігії, не були відомі єльвіополітам раніше. Культ Ісіди і Серапіса, в якому поєднувалися греко-єгипетські риси, введено в Олександрию за часів Птолемеїв. Це типовий приклад синкретизму, узагальнення і злиття двох різних релігійних систем та їх елементів. Скоро він порівняно швидко розповсюдився в Середземномор'ї і Північно-Західному Причорномор'ї⁶⁹. У Тірі, наприклад, цей культ засвідчено написом II ст. до н. е.⁷⁰ На його синкретичний характер в Ольвії вказує також присвятний напис (Ісіді, Зевсу) — дипінто білою фарбою на горщику, знайденому при розкопках цитаделі II—III ст. н. е. Е. І. Соломонік, яка опублікувала цей напис разом з іншими аналогічними йому з античних міст Північного Причорномор'я, пише, що в даному випадку «Ісіда, злита з Герою, виступає в ролі дружини Зевса. Прогре, враховуючи алогій розповсюдження єгипетських культів в античному світі до III ст. н. е., можна припускати, що і Зевс у цій парі міг уже сприйматися по-новому, як Зевс-Серапіс»⁷¹. До того ж, оскільки подібні горщики з написами використовувалися в поховальному ритуалі, Ісіда-Гера в такому разі володіла й рисами Персефони, а Зевс-Серапіс — Плутона.

⁶³ Найденова В. Митраїзм..., с. 10.

⁶⁴ Терракоти Северного Причорноморья.—САИ, 1970, с. 55, рис. 37, 5.

⁶⁵ ІРЕ, I², № 171; Соломонік Э. И. Из истории..., с. 55—56.

⁶⁶ Tsontchev D. Le culte d'Hekate à Philippopolis.—Coll. Latonius., 1957, т. 28, р. 470 и сл.; Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 16; Младенова Я. Паметници на Хеката от нашите земи.—Археология, София, 1961, № 3, с. 36—43; Чуистова Л. И. Фонды Керченского музея.—АИБ, 1952, с. 248, рис. 5; Щеглов А. Н. Фракийские посвятительные рельефы..., с. 148, и сл.

⁶⁷ Инв. № 50011. Зберігається в Одеському археологічному музеї. Розміри фрагмента: 0,24 × 0,15 м. Мармур проконнеський.

⁶⁸ ІРЕ, I², 184.

⁶⁹ Шургая И. Г. О греко-египетском культе в Северно-Западном Причорноморье.—ИКАМ, 1977, с. 206—209.

⁷⁰ ІРЕ, I², 5.

⁷¹ Соломонік Э. И. Из истории..., с. 70.

Можна вважати, що збудовані багатим римлянином храми, які стали окрасою міста, відвідувало все його населення, і, отже, ці божества тією чи іншою мірою шанували жителі Ольвії.

В Ольвії знайдено також теракоти із зображенням Пріапа-Беса, які так само є свідченням синкретичних греко-египетських культів⁷².

На відміну від міст Боспору, де порівняно широко в пізній період були розвинуті культу Бога найвищого і римських імператорів⁷³, в Ольвії вони не знайшли такого яскравого відображення.

Свою відданість імператорам ольвіополіти виявляли побудовою портика і лазні, зокрема, останньої, що мало символізувати вічне пereбування Септімія Севера, його спадкоємця Каракалли і всього імператорського дому⁷⁴. Інший, порівняно з Боспором, політичний устрій Ольвії не сприяв тут розвитку культу імператорів. Можливо, причина ще й в тому, що Ольвія досить пізно підпала під вплив Риму, не мала з ним таких тісних контактів, як, наприклад, Боспор, царі якого вже на початку I ст. н. е. іменувалися друзями римських цезарів і римлян, а трохи пізніше були довічними первосвящениками августів⁷⁵.

Процес проникнення і впливу різних елементів і окремих культів накладав своєрідний відбиток на світогляд і культуру ольвіополітів. Всі ці нові віяння, які проникали різними шляхами, відбилися, головним чином, на розвитку віддавна ольвійських культів. Багато божеств, зокрема землеробські (Деметра, Кора-Персефона, Діоніс, кабіри), а також Афіна, Артеміда, які широко шанувалися до гетьського часу, тепер або майже зовсім зникають з пантеону ольвіополітів, або ж стають настільки малопомітними, що в пам'ятках матеріальної культури їм відводиться дуже незначне місце. Такі різноманітні типи теракот із зображенням божеств, які створювались протягом довгого часу, тепер не повторюються, і не з'являються нові. Виробництво теракот у римський час значно скоротилося, за своєю якістю вони набагато поступаються елліністичним у тонкості моделювання, виразності й реальності зображення. Причину такого різкого спаду шанування землеробських божеств, хоч землеробство і в цей час відігравало значну роль в економіці ольвійського полісу, пояснити важко.

Дещо більшу популярність мала Кібела, культ якої особливо поширився в елліністичний період⁷⁶. До римського часу належить кілька пам'яток, що свідчать про її шанування. На одній з теракот Кібела зображена у високому головному уборі у формі стінної корони, в хітоні і плащі з графічним виконанням деталей і орнаментальним малюнком зборок⁷⁷. На другій зображено богиню на троні з левом, який стоїть біля неї⁷⁸. Знайдено також в Ольвії світильник, на якому в закругленому медальйоні показана Кібела з тимпаном, поруч стоїть Аттіс в шоломі, по обидва боки від крісла — леви⁷⁹. Інша знахідка — фрагмент лапідарного напису з присвятою Матері богів⁸⁰. Серед вапнякових рельєфів із зображенням Кібели елліністичного часу виділяється один, що за стилем виконання наближається до скульптурних образів німф і може датуватися цим часом⁸¹. Він висічений з дрібнозернистої світло-сірого вапняку. Фігура богині вміщена в глибокому прямокут-

⁷² Терракоты..., с. 55, табл. 37, 2.

⁷³ КБН, № 41, 42, 44, 53, 1231, 1260, 1261, 1277 і сл.

⁷⁴ IPE, I², 97.

⁷⁵ КБН, № 38—44, 53.

⁷⁶ Русєєва А. С. Культ Кібелі в Ольвії.— Археологія, 1972, 7, с. 35—45.

⁷⁷ Худяк М. М. Терракоты Ольвии.— В кн.: Ольвія. Київ, 1940, с. 100—101, рис. 89.

⁷⁸ Теракота фрагментована. Зберігається в Одеському археологічному музеї.

⁷⁹ Деревицький А. В., Павловский А. А., Штерн Э. Р. Терракоты Одесского музея. Одесса, 1897—1899, I—II, табл. XVII.

⁸⁰ IPE, I², № 170.

⁸¹ Без номера. Зберігається в Ольвійському заповіднику.

ному наїску, який трохи звужується в верхній частині. Форми її тіла важкі, приземкуваті, прямі. Кібела показана в іератичній позі, руками, досить грубо вирізаними, вона притримує на колінах левеня. Хітон на широко розставлених ногах переданий злитно з тілом, деталі відсутні, за винятком одної заглибленої лінії. Майстер-виконавець прагнув до спрощення й умовності, що було характерно і для інших місцевих рельєфів цього часу з їх плоскістю і прямолінійністю, узагальненням і схематизмом, зведеним інколи до найпростіших геометричних форм.

Обрядність цього культу мала, певно, той самий характер, що і в інших римських провінціях⁸². Про один з моментів обряду Кібели в її синкрасі з Анахітою, можливо, дає уявлення фрагментарний рельєф з Ольвії, опублікований М. І. Ростовцевим⁸³. Автор публікації не пояснює сюжет рельєфу, називаючи його загадковим. У нішеподібному заглибленні зображені одна під одною дві однакові сидячі фігури чоловіків у перекинутих через ліву руку плащах, що закривають нижню частину тіла. У правій піднятій догори руці кожний з них тримає гілку з плодом, можливо, гранат чи шишку. Лівими руками вони спираються на великі посудини, з яких широким струменем витікає вода. Між обома струменями показані дві риби. У верхньому ярусі біля фігури чоловіка з одного боку зображені стилізовану квітку, з іншого — дерево з трьома гілками. Біля дерева — собака, рух якого передано в напрямку до обляманої частини рельєфу. Над цією композицією містилося зображення сидячої богині, можливо Кібели, від якої збереглися нижні частини ніг і крісла. Кожний образ має глибоко символічне значення. Імовірно, їх можна до деякої міри пов'язувати з міфом, що розповідає про смерть друга Кібели, пастуха Марсія, який інколи ототожнювався з Аттісом. Після смерті шкіра Марсія висіла в гроті, звідки з шумом виривалася річка Марсій, щоб з'єднатися з річкою Меандр⁸⁴. На розглядуваному рельєфі символічно представлені ріки, про це, зокрема, свідчать і риби, які в свою чергу були символом хтонізму і відігравали важливу роль у культі великої малоазійської богині⁸⁵. Можливо, що в культі Кібели існувала і подібна інсценіровка з повноводними ріками, джерелом життя і родючості. Не виключено, звичайно, що даний рельєф мав відношення до Анахіти або Кібели-Анахіти в її синкретичному поєднанні.

На жаль, аналогії цій пам'ятці нам не відомі. Багатоярусність зображень зі складним сюжетом, який відображав синкретичний характер божеств, була притаманна фракійському і римському провінціальному мистецтву, де воєдино зливались різноманітні риси божеств, до того ж навіть і з різко протилежними функціями.

Картина занепаду і запустіння споконвічно ольвійських обрядів і ритуалів, певно, не могла не хвилювати корінних ольвіополітів, які по-старому шанували і своїх богів, і звичаї предків. У II ст. н. е. вперше в історії Ольвії деякі культи беруться під захист державних колегій. Цей акт, очевидно, диктувався в першу чергу тим становищем, що склалося в місті, і наміром зберегти стародавні ольвійські культи, виділити і звеличити їх серед інших. Чотири ольвійських божества (Ахілл, Аполлон, Зевс і Гермес, які шанувалися тут з початку заснування міста) стають головними в державній релігії, займають домінуюче

⁸² Фрэзер Дж. Золотая ветвь. М., 1928, кн. 3, с. 71.

⁸³ Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 18, рис. 19.

⁸⁴ Nicandr. Alexipharm. 300; Preller L. Griechische Mythologie. Leipzig, 1854, 1, S. 402 ff.

⁸⁵ Кагаров Е. Культ фетишей, растений и животных в древней Греции. Спб., 1913, с. 299—300; Ростовцев М. И. Предоставление о монархической власти в Скифии и на Боспоре.— ИАК, 1913, вып. 49, с. 44.

становище в пантеоні ольвійських божеств. Всім присвоюються культові імена, під якими вони досі не шанувалися, у всякому разі жодна з пам'яток про це не свідчить.

Ахілл Понтарх, розквіт і значення якого вже неодноразово розглядалися⁸⁶, став верховним божеством міста, покровителем колегії архонтів. Про піднесений характер його шанування і проникнення у віддалені місцевості ольвійської держави свідчать присвячені написи Ахіллу Понтарху з метою забезпечення непорушності і міцності держави, миру, добробуту міста, достатку плодів і питної води від колегії архонтів, стратегів, агораномів і жерців Ольвії.

Аполлону, найбільш шанованому в Ольвії з часу заснування міста під іменами Дельфіній і Лікар⁸⁷, присвоюється епіклеза Простат (Захисник), він стає покровителем колегії стратегів, вищого військового начальства, яке піклувалося про охорону міста і відсіч ворожих нападів⁸⁸. Епіклеза Аполлона Простата була відома в Греції з глибокої давнини⁸⁹. Однак захисна сила цього бога стала в пригоді Ольвії лише в пізній, важкий для неї час.

Храм Аполлона Простата перебував під постійним наглядом колегії стратегів. Вони завідували різними видами ремонтів цього храму, зокрема, в двох присвятих написах йдеться про відновлення портиків із суспільних доходів, лагодження покрівлі і реконструкцію відсутніх частин навколо будівлі⁹⁰. Після закінчення строку посади стратегії присвячували храму подячні дарунки (золоті намиста, золоті та срібні статуетки богині перемоги Ніки, срібні чаши тощо) за місто чи його добробут і власне здоров'я⁹¹.

Подібно до Ахілла і Аполлона Гермес Агорей був покровителем особливого роду чиновників — агораномів, які наглядали за додержанням правил торгівлі і грошовим обігом у місті⁹². Написи на честь цього бога також містять загадку про підношення йому срібної статуетки Ніки за добробут міста⁹³. На одній з присвятих плит Гермеса зображене з гаманцем у руках. Ймовірно, що в Ольвії на ринковій площі стояла статуя Гермеса-Агорея — покровителя торгівлі. Його шанували в Ольвії у всі періоди її існування не лише ольвіополіти, але й римські легіонери, які перебували в місті. Про це свідчить найбільш пізній присвятий напис середини III ст. богу Меркурію⁹⁴.

Зевс, відомий в Ольвії з кількома епіклезами (Визволитель, Спаситель, Цар, Правитель)⁹⁵, виступав в цей час головним чином як Зевс Ольвій⁹⁶ і Зевс Спаситель⁹⁷. На відміну від перших трьох божеств, які

⁸⁶ Латышев В. В. Указ. соч., с. 52—61; Толстой И. И. Остроз Белый и Таврика на Понте Евксинском. Pg., 1918; Лейпунська Н. О. Про культ Ахілла в Північному Причорномор'ї.— Археологія, 1970, т. 23, с. 60—73; Русєєва А. С. Вопросы развития культа Ахілла в Северном Причерноморье.— В кн.: Скифский мир. Київ, 1975, с. 174—185.

⁸⁷ Толстой И. И. Культ Аполлона на Боспоре и в Ольвии.— ЖМНП, Спб, 1904, М., с. 1—15; Толстой И. И. Аполлон Врач и Дельфиний.— ИАК, 1905, вып. 14, с. 54; Леви Е. И. К вопросу о культе Аполлона Дельфиния в Ольвии.— В кн.: Культура античного мира. М., 1966, с. 124—134; Леви Е. И. Ольвийская надпись с посвящением Аполлона Врачу.— ВДИ, 1965, № 2, с. 86—95; Лейпунська Н. О. Культ Аполлона в Ольвії.— Археологія, 1964, т. 16.

⁸⁸ Латышев В. В. Указ. соч., с. 277—283.

⁸⁹ Roscher W. H. Op. cit., I.

⁹⁰ IPE, I², № 58, 61.

⁹¹ IPE, I², № 50—90; Надписи Ольвии. М., 1968, № 78—85.

⁹² Карышковский П. О. Ольвийские монеты с изображением Гермеса.— ЗОАО, Одесса, 1967, вып. 2, с. 260—263; Русєєва А. С. О культе Гермеса в Ольвии.— В кн.: Ольвія. Київ, 1975, с. 118—125.

⁹³ IPE, I², 128, 129.

⁹⁴ IPE, I², № 167.

⁹⁵ IPE, I², 160, 161, 183, 187; Надписи Ольвии, № 71.

⁹⁶ IPE, I², № 42, 143; Карышковский П. О. Из истории поздней Ольвии.— ВДИ, 1968, № 1, с. 167—179.

⁹⁷ IPE, I², № 162.

були покровителями окремих колегій, не знайдено присвятних написів Зевсу Ольвію. Проте є два написи, де йдеться про жреців цього бога, що вказує на його приналежність до офіціального пантеону Ольвії. Один з жерців Зевса Ольвія Каллісфен, син Каллісфена, представник вищої аристократії, чотири рази займав посаду першого архонта — епоніма, був стратегом і одержав звання батька міста⁹⁸. Тут же зазначається, що Зевс Ольвій є покровителем всього міста. За свідченням Діона Хріостома, ольвіополіти звичайно збиралися на раду поблизу храму Зевса, який стояв на високому постаменті зі східцями, і перед ними розстидалася широка площа⁹⁹.

На ольвійських монетах кінця II і першої третини III ст. вміщено зображення бога, який сидить на троні. П. О. Кашиковський небезпідставно вважає, що це копія зі статуї Зевса Ольвія¹⁰⁰. На тривалість і сталість цього культу вказує присвятний напис Юпітеру Ольвіополітанському з римського табору у Адамкліссі, датований часом між 293 і 305 рр.¹⁰¹

Всі чотири боги, які очолювали ольвійський пантеон, шанувалися, звичайно, не лише представниками державних установ, хоч такий звичай і був введений лише в пізній час історії Ольвії. Проте з написів на честь Аполлона Простата відомо, що його служителі прикрасили храм, вшановуючи велику перемогу над якимось ворогом, цю саму перемогу святкує вся вітчизна жертвоприношеннями¹⁰². Про популярність іх культу свідчать і теофорні імена Ахілл, Аполлодор, Аполлон та ін. Слід також відзначити, що майже в усіх присвятах цим божествам йдеться про добробут міста, а в присвятах Ахіллу Понтарху — про благополуччя і цілісність всього поліса. Отже, можна припустити, що Ахілл Понтарх в силу давніх традицій, коли він був покровителем островів і прибережних земель, стає верховним божеством і захисником всієї ольвійської держави та її кордонів. Функції інших божеств були обмежені інтересами самого міста. Культ Зевса Ольвія мав тут, певно, найбільше значення. Постійно оточені ворогами ольвіополіти, пам'ятаючи про великі руйнування, заподіяні гетами, завжди боялися загибелі свого міста. Посилення ролі колись могутніх, за їх уявленнями, божеств при існуючих політичних і соціально-економічних умовах було, певно, своєрідним стимулом віри і надії на збереження і зміцнення держави та міста.

Свята, які влаштовувалися на честь цих богів, мали державний характер, у них брали участь всі громадяни міста. Жерці і служителі храмів стежили за відповідним додержанням правил обрядності. Культові споруди, яких було немало, незважаючи на відносну бідність порівняно з періодом класики і еллінізму, трималися в чистоті і порядку¹⁰³.

Архітектура ольвійських храмів римського періоду невідома, можна лише припустити, що вони були побудовані за грецьким зразком. Не відкритий до цього часу і теменос перших століть нашої ери. Відомо, що храмів було кілька, проте важко визначити, як вони розташовувалися по відношенню один до одного і чи зосереджувалися культові будівлі в одному районі Ольвії, або в різних частинах міста та за його межами.

Уявлення про ольвійські божества Аполлона і Зевса дають їх мініатюрні зображення на монетах, де вони показані в архаїчному ви-

⁹⁸ IPE, I², № 427.

⁹⁹ Ог. XXXVI, 17.

¹⁰⁰ Кашиковский П. О. Из истории поздней Ольвии, с. 175—176.

¹⁰¹ Там же, с. 167—179.

¹⁰² IPE, I², № 175.

¹⁰³ IPE, I², № 58, 61, 98.

гляді: оголений стоячий Аполлон з луком і стрілами чи гілкою і сидячий на троні Зевс¹⁰⁴. Інші божества не були представлені на монетах цього часу. Не збереглося і скульптурних зображень. Широко шанований ольвіополітами Ахілл Понтарх не знайшов відображення ні в одному з видів образотворчого мистецтва Ольвії.

Значну роль у розповсюдженні і зміцненні давніх ольвійських культів відігравало жрецтво, окрім представники якого займали важливі державні посади. Процес створення ольвійського державного пантеону, введення чи неприйняття нових божеств залежали передусім від жерців і були тісно пов'язані з політичною історією міста. Невідомо, чи зайдлі божества були допущені у пантеон божеств. Всі знайдені в Ольвії епіграфічні пам'ятники вказують на наявність грецьких богів.

Таким чином, однією з головних рис ольвійської державної релігії є те, що на чолі пантеону стояли чотири (тетрада) чоловічих божества: Ахілл Понтарх, Аполлон Простат, Зевс Ольвій і Гермес Агорей. Незначне шанування жіночих божеств, таке характерне для Ольвії додеської епохи, певно, залежало від змін в економічному розвитку і подій соціально-політичної історії. Отже, здавна ольвійські, в основі своїй грецькі, культи існували і співіснували одночасно з запозиченими. Картина формування ольвійської релігії складна і різноманітна, вона становила своєрідний комплекс уявлень і обрядів різних етнічних груп та окремих елементів. На формування ідеологічних уявлень населення пізньої Ольвії впливали і умови життя, і оточуюче середовище, і політична обстановка. Характер такої взаємодії залежав від суспільства людей, від взаєморозуміння і тих відносин, які складалися між ними в процесі спілкування, сили впливу і сприйняття суті божества, вміння зіставити образ чужого бога зі своїм.

У релігії Ольвії спостерігаються безперечні риси автономії, яскраво представленої в розвитку культів Ахілла, Аполлона, Зевса, Гермеса, а також вплив місцевих елементів та інших народів, з якими Ольвія підтримувала постійні зв'язки. Своєрідність ольвійських релігійних канонів, яка проявилася особливо наприкінці I—II ст. н. е., вплинула і на розвиток місцевого мистецтва. Ольвійська скульптура, зокрема вапнякові рельєфи, в стилістичному відношенні пройшла ту саму еволюцію, що і в Херсонесі, на Боспорі й Тірі, підкорюючись впливу зайдлих елементів, але в основі зберігаючи грецькі мотиви, стиль, композицію, декор. Ця ж тенденція характерна і для розвитку релігії: в Ольвії, як і в усіх північнопонтійських містах відбувався процес поступового розширення кола нових компонентів, які, однак, не знищували грецьких традицій, що лежали в основі релігії.

Безсумнівно, що розширення досліджень з археології і історії Ольвії римського періоду дасть більше матеріалів і для вивчення мистецтва та релігії цього міста, які в свою чергу мають відношення до всіх вузлових моментів його пізньої історії: до проблеми розвитку зв'язків з різними племенами; римської експансії і проникнення римської культури в середовище провінціальних міст; до ряду питань фракійського впливу; до проблеми кінця існування Ольвії і багатьох інших.

¹⁰⁴ Хирст Дж. Ольвийские культуры.— ИАК, 1908, вып. 27, с. 86; Карышковский П. Л. Из истории поздней Ольвии, с. 167—179.

А. С. РУСЯЕВА

**Негреческие элементы
в религии Ольвии
римского времени**

Резюме

Различные изменения, произошедшие в истории Ольвии в послегетский период, наличие сравнительно широкой прослойки инородного населения самым непосредственным образом отражались на развитии культурной и религиозной жизни населения города. Помимо внутренних причин, которые в той или иной мере имели воздействие на развитие религии и изменение локальных традиций и ритуалов, действовали и внешние процессы, происходящие в области идеологии в античном мире.

Археологические и эпиграфические материалы свидетельствуют о проникновении в Ольвию сарматских, фракийских, египетских, малоазийских культов и культа римских императоров.

Одной из черт ольвийской государственной религии римского периода является то, что во главе пантеона стояла тетрада мужских божеств: Ахилл Понтарх, Аполлон Простат, Зевс Ольвий, Гермес Агорей. В Ольвии, как и во всех северопонтийских полисах, происходит процесс постоянного расширения круга пришлых элементов, не уничтожающий греческих религиозных представлений, лежащих в основе религии со временем основания античных городов.

В. М. КОНОПЛЯ

**Обробка кременю
населенням Західної Волині
за доби міді — ранньої бронзи**

Доба міді — ранньої бронзи на території Західної Волині характеризується поширенням нових прийомів у техніці обробки кам'яних знарядь. До цього часу не виявлено жодного поселення, де мідні чи бронзові знахідки утворювали б типологічні ряди. Лише окремі пам'ятки (переважно, поховання) дають невелику серію речей немісцевого походження¹. В цьому зв'язку доречно пригадати вислів Ф. Енгельса про те, що «бронза давала придатні знаряддя і зброю, але не могла витіснити кам'яні знаряддя: це було під силу тільки залізу, а добувати залізо ще не вміла»². Характерно, що вироби з кременю, які виготовлялися стародавнім населенням Західної Волині, домінували і в пізніші часи. Вони використовувалися значно довше, ніж на суміжних територіях, де склалися центри металургії. Деякі їх типи існували навіть тоді, коли місцеві племена навчилися добувати залізо³. Така «живучість» крем'яних знарядь у палеометалеву епоху регіону пояснюється багатством високоякісної сировини, що конкурувала з незначними розробками місцевої міді⁴.

Кремінь досліджуваної території, якийувішов в археологічну літературу під назвою волинського, значно пошириений у відкладах туруну. Його запаси поєднуються з областями крейдяних відкладів південно-західного схилу східноєвропейської платформи і сконцентровані в смузі, що простягається з півночі на південь (територія між пунктами

¹ Рындина Н. В. Результаты химико-технологического исследования металла культур штурмовой керамики Украинского Предкарпатья, Подолии и Волыни.— В кн.: Ноевые открытия советских археологов: Тез. докл. конф. Киев, 1975, ч. 1, с. 62.

² Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 156.

³ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. К., 1976, с. 122.

⁴ Лазаренко Е. К., Матковський О. І., Винар О. М. Мінералогія вивергених комплексів Західної Волині. Львів, 1960, с. 84.

ми Колки, Ківерці, Кременець, Рогатин) ⁵. В її межах розповсюджені округлі конкреційні кремені халцидонаового складу, що утворюють скучення на певних стратиграфічних рівнях розрізу. Жовна мають розміри від 5 до 30 см. Рідше трапляються і більші конкреції еліпсоподібної форми довжиною до 1 м ⁶. Крейдяні пласти із стягненням кременю простежуються на незначній глибині від денної поверхні, утворюючи в багатьох місцях відслонення.

Західну Волинь наприкінці кам'яного віку населяли племінні групи з певними типами господарства, різними технічними досягненнями, нерівномірним розвитком галузей виробництва. Це були племена культур лійчастого посуду, лендельської, гребінцево-накольчастої, кулястих амфор і городоцько-здовбицької (городоцький етап), культури шнурової кераміки. В епоху ранньої бронзи тут проживало населення городоцько-здовбицької (здовбицький етап) культури шнурової кераміки; з'явилися стижковські племена.

Для вивчення процесу обробки кременю цих груп використано нерівноцінні матеріали. Нечисленний інвентар племен культури кулястих амфор і гребінцево-накольчастої кераміки не дає підстав для його більш глибокої інтерпретації. Крем'яні вироби культури лійчастого посуду і до певної міри пізньотрипільської досліджено на основі опублікованих даних ⁷, а останні культури — за матеріалами І. К. Свешникова та інших авторів ⁸.

В індустрії енеолітичних груп Західної Волині найвищого рівня досягла пластинчаста техніка розщеплення кременю. Для культур лійчастого посуду, пізньотрипільської (рис. 1, 18—20) і деякою мірою ленельської (рис. 1, 16, 17, 21) властивий видовжено-підциліндричний або зрізано-конусоподібний нуклеус з опуклими боками. На них розміщені негативи попередньо знятих пластин з однією рівною або злегка опуклою спеціально підготовленою ударною площинкою, перпендикулярно до осі сколювання. Більшість ядрищ має кругову огранку і паралельний принцип зняття сколів-заготовок.

Зовсім інший тип нуклеусів простежується в крем'яному інвентарі племен городоцько-здовбицької (городоцький етап) культури шнурової кераміки. Кількість і розташування ударних площинок і робочих поверхонь у них нестійкі: зняття пластин безсистемне. Це, ймовірно, вказує на поступове відмиррання технологічних навиків енеолітичного крем'яного виробництва. Можливе й інше: своєрідність форм ядрищ свідчить не лише про якісні зміни в способі господарства, але й про відмінності в матеріальній культурі цих племен, які виробили властиві їм прийоми обробки кременю.

Головним типом заготовки в енеоліті були пластинчасті сколи. Вони поділяються на правильні й неправильні. Перші з них мають більший коефіцієнт видовженості, менший — масивності; ограновування паралельне. У перерізі вони трикутні або трапецієподібні; на їх спинках є негативи двох — чотирьох попередньо знятих сколів; п'ятки в більшості екземплярів підокруглі, рідше рівні та гострокутні (рис. 1, 9, 10). На спинках пластин у районі п'яток простежуються негативи мікроско-

⁵ Пастернак С. І. Стратиграфія і фауна крейдових відкладів заходу України (без Карпат). К., 1968, рис. 22; Сеньковський Ю. М. Силіцити крейди південно-західного схилу східноєвропейської платформи. К., 1973, с. 57.

⁶ Сеньковський Ю. М. Вказ. праця, с. 58.

⁷ Пелещин М. А. Племена культури лійчастого посуду.— В кн.: Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (дoba первіснообщинного ладу). К., 1974, с. 123; Пелещин М. А. Пізньотрипільське поселення у верхів'ях Горині.— Археологія, 1973, 11, с. 57.

⁸ Захарук Ю. М. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині.— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 1961, вип. 3, с. 31; Свешников І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. К., 1974, с. 133.

лів, знятих для ліквідування залому країв ударної площинки. Неправильні пластини переважно короткі, масивні, з нерівними краями та непідготовленою п'ятою зняття. В категорії заготовок представлено так звані технічні пластини⁹ (рис. 1, 7, 8). Своїм походженням вони зобов'язані своєрідній техніці підготовки ядра до розщеплення з наданням йому правильних обрисів. У крем'яному виробництві енеолітичних куль-

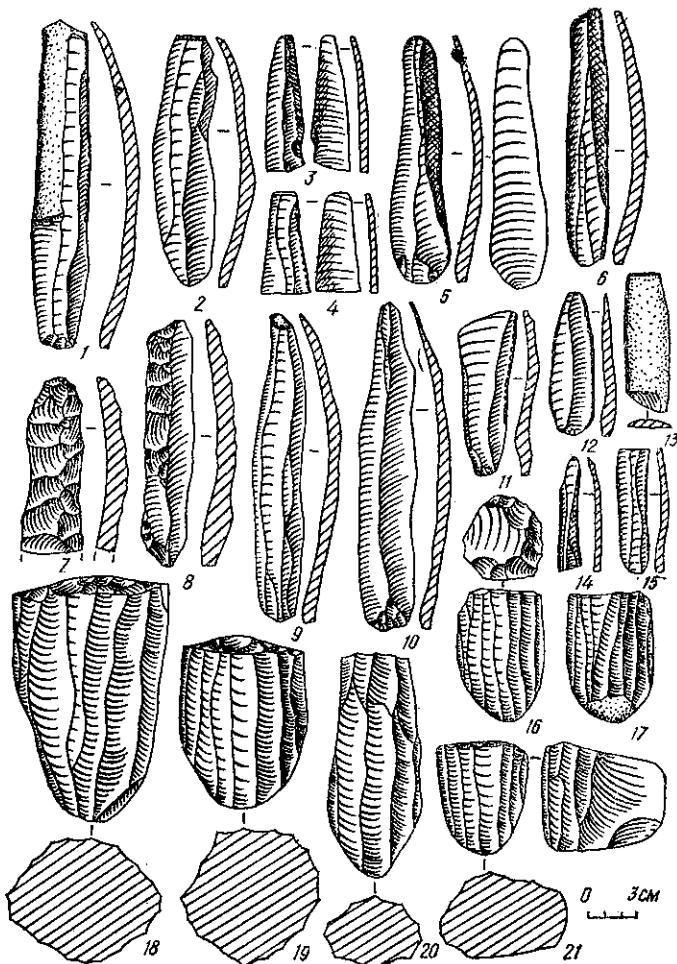

Рис. 1. Енеолітичні пластини (7—10), нуклеуси (16—21), ножевидільні пластини (1, 2, 11—15) і пластинчасті серпи (3—6).

1 — Ільковичі; 2, 13, 16, 17, 21 — Острів «Попів горб»; 3, 4, 7, 8, 18—20 — Костянінь; 5, 6 — Зимне; 9 — Іваничі; 10 — Шистів; 11 — Городок, «Кургани»; 12 — Грибовичі; 14—15 — Лище.

тур слід враховувати відщепи, але їх застосування для виготовлення предметів незначне.

Серед категорій знарядь праці провідне місце займають ножевидільні пластини, відщепи, що розрізняються способом крайової обробки. Ретуш рідко охоплює два поздовжні краї заготовки по всій її довжині. Частіше вона розташована лише на окремих ділянках, як з боку спинки, так і черевця (рис. 1, 1, 2, 11—15; 2, 15—17).

Пластини зі скосеним краєм зафіковано в ленделльській (рис. 2, 3—5) і городоцько-здовбицькій (городоцький етап) культурах (рис. 2, 5, 6, 17, 18). Це правильні призматичні сколи, на кінці яких зліва і справа сформований за допомогою кінцевої плоскої бічний рі-

жучий кут. Скошений кінець пластини переважно рівний, рідше злегка вигнутий. Бокові грані на дрібних екземплярах не підретушовані; на більших за розмірами ділянки граней оброблено загострюючою ретушшю.

Складові частини серпів (вкладиші) являють собою звичайні призматичні і трикутні в поперечному перетині пластини з досить правильними паралельними краями. Вони типологічно розрізняються за характером оформлення і можуть бути поділені на дві секції. До першої

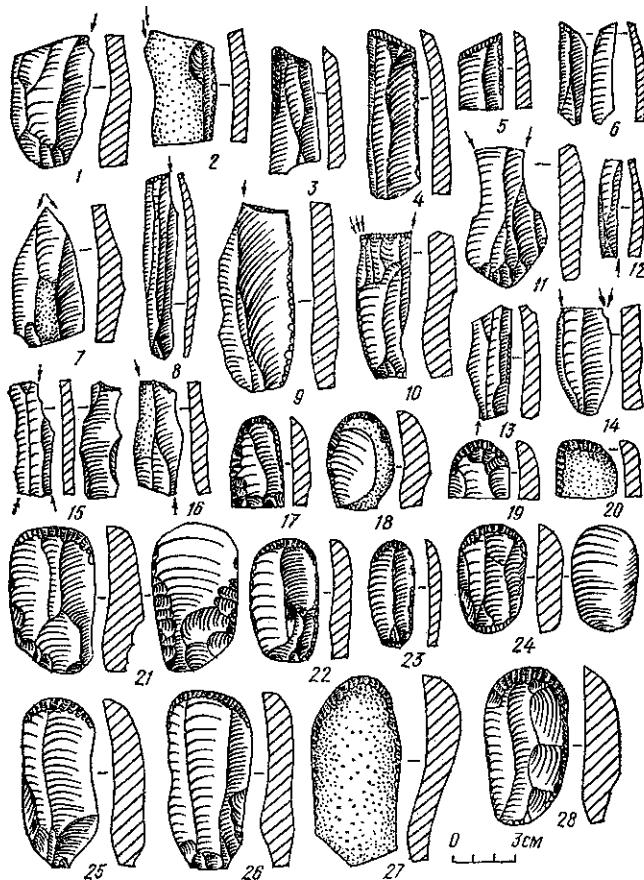

Рис. 2. Енеолітичні різці (1, 2, 7—16), скребки (17—28) і пластини зі скощеним краєм (3—6).

1, 2, 23, 24, 28 — Зимне; 3, 5, 19, 20 — Лище; 4, 6, 7, 9—12, 15, 25—27 — Острів «Попів горб»; 8, 21 — Костянець; 13, 14, 17, 18 — Городок, «Кургани»; 22 — Грибовичі.

належать вкладиші лендельської культури зі скощеним робочим краєм, що мають кутове заполірування (рис. 3, 18, 19, 21). Слід відзначити, що воно охоплює їх ліву частину. Безсумнівно, це зв'язано із способом кріплення вкладишів в оправі, в яку вони входять своїми нижніми кінцями. Ліві кути виступали з неї, утворюючи зубчастий робочий край. У другу групу входили вироби прямокутної чи трапецієподібної форми. Вони наявні в ранніх комплексах городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки (рис. 3, 14, 20). Вкладиші мають суцільне або часткове підретушування робочих країв. Ряд виробів взагалі без ретуші.

Пластиначасті серпи-знаряддя виготовлені з цілих, найбільш довгих і правильних пластин з частково або повністю ретушованими бічними краями (рис. 1, 3—6). В залежності від кріплення в руків'ї вони мають одно- і двобічне заполірування. За характером обробки робочих країв діляться на ряд типів: пластиначасті серпи, сторони яких неретушовані, екземпляри зі сторонами, оформленими: а) зубчастою, б) за-

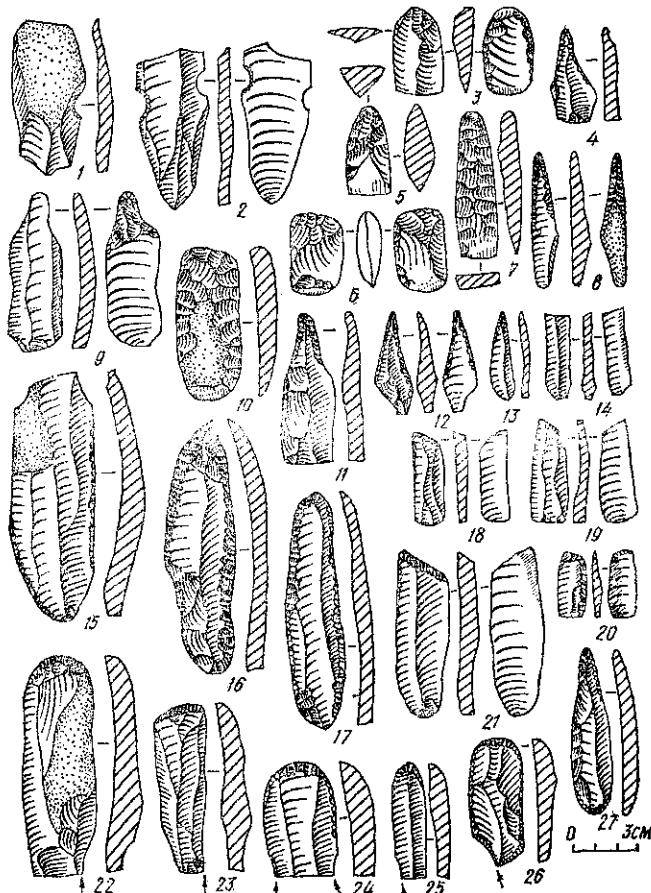

Рис. 3. Енеолітичні скобелі (1, 2), долота (3, 5—7, 10), свердла (4, 8, 9, 11), проколки (8, 12, 13), ножеподібні пластини (15—17), вкладиші серпів (14, 18—21) і комбіновані знаряддя (22—27).

1, 8, 23, 26 — Острів «Попів горб»; 2, 12, 15—17 — Городок, «Курган»; 3, 5—7, 10, 13, 24, 25, 27 — Зимнє; 4 — Грибовичі; 9, 14, 20 — Зозів II; 11 — Костянець; 18, 19, 21 — Кам'янка-Бузька; 22 — Зозів I.

гострюючиою дрібнофасетковою і в) нахиленою до поздовжньої осі заготовки струменистою ретушшю (даний тип відзначений в пізньотрипільській культурі). На оброблених серпах ретуш нанесена переважно з одного боку (спинка), рідше — з двох (спинка і черевце пластини). Заполірування найбільш чітко простежується в районі верхнього кінця знаряддя, де охоплює інколи всю площину, прилеглу до робочого краю.

Скребки наявні в інвентарі всіх місцевих енеолітичних культур (рис. 2, 17—28). Вони виготовлені здебільшого на уламках пластин, а також на фрагментах ножів і пластиначастих серпів. Знаряддя на від-

щепах нечисленні. Вироби цієї групи мають опуклий робочий край, сформований за допомогою крутого чи плоскої ретуші. Він або збігається з напрямком осі заготовки, або дещо відхиляється вліво чи вправо від неї, надаючи знаряддю асиметричних пропорцій. Крім скребків з неретушованими поздовжніми сторонами, існують типи, краї яких оброблені притуплюючою ретушшю. Інші форми представлені поодинокими екземплярами: подвійні скребки з підovalьними робочими краями на протилежних кінцях заготовок та округлі.

Скobelі — це вироби з однією або кількома ізольованими вітмками, обробленими мікроретушшю і розташованими на поздовжньому, рідше на поперечному краю пластини. Знаряддя мають одну чи кілька секцій (рис. 3, 1, 2). Їх робочі ділянки розміщені як на одній, так і на двох протилежних сторонах заготовки.

Майже всі свердла виготовлені на правильних трикутниках чи трапецієподібних в перерізі пластинах (рис. 3, 4, 8, 9, 11). Вироби на відщепах поодинокі. Їх робочий край прямий і збігається з поздовжньою віссю заготовки. Він оформленій крутую, майже перпендикулярно ретушшю, яка на більшості екземплярів розміщена по краях сколів. На частині знарядь простежується спрацьованість, що надає робочому кінцю підovalального в поперечному перетині вигляду, а також певною мірою приховує сліди фасеток і нерівностей, згладжуючи їх.

Проколок у крем'яному матеріалі небагато, і спосіб їх обробки в технічному відношенні майже не відрізняється від описаного вище (рис. 3, 12, 13). Лише видовженість пропорцій і звуження робочого краю та структура слідів спрацьованості вказують на їх функцію.

Сокири вважаються одними з найбільш характерних знарядь більшості енеолітичних культур Західної Волині. Вони клиноподібні у поздовжньому і підпрямокутні в поперечному перерізах, мають частково або повністю відшліфовану поверхню двох, рідше чотирьох площин. Рубальні знаряддя, як правило, в плані близькі до трапецій, більш чи менш видовжені, з вузьким чи широким обухом; лезо пряме або заокруглене з різним показником симетрії; сторони рівні чи опуклі. Крім того, слід взяти до уваги ряд специфічних рис. Обух може бути гострим, рівно зрізаним, округлим, товстим (співвідношення ширини і товщини не перевищує 2:1), тонким (співвідношення більше 2:1). Параметри товщини сокири різні — найбільше потовщення припадає на обушкову або середню частину знаряддя. Вироби покриті дрібною та середньо- і великофасетковою ретушшю, спрямованою перпендикулярно до осі сокири чи зміщеною до неї під кутом сколювання. Шліфування знарядь може бути частковим (менше $\frac{1}{3}$ поверхні), середнім (не менше половини) і суцільним.

У лендельській культурі крем'яні рубальні знаряддя не виявлені. В інвентарі інших культур існують два типи клиноподібних сокир. До першого належать вироби близької до трапеції форми, із злегка опуклими боками, що звужуються в напрямку обуха (рис. 4, 1, 2, 7). Другий тип характеризується більш правильними обрисами, вищою якістю обробки, зменшеннем робочого кута леза (рис. 4, 9, 10, 12, 13). З усієї маси енеолітичних сокир даної території виділяються правильні, з високоякісною обробкою знаряддя культури кулястих амфор, які різняться від інших аналогічних рубальних виробів більшою однотипністю в усіх районах їх поширення.

Долотоподібні знаряддя є в усіх енеолітичних культурах (рис. 3, 7, 4, 6). У плані вони підпрямокутні, клиноподібні, з прямокутним чи квадратним поперечним перерізом, з рівними або злегка опуклими стінками. Найбільш повно колекція доліт представлена в культурі кулястих амфор. Вони відрізняються від аналогічних виробів інших культур якістю обробки. Як правило, їх поверхня має суцільне шліфуван-

ня. Крім того, в культурах лійчастого посуду трапляються долота, виготовлені на вузьких і коротких пластинах (рис. 3, 3, 5, 6).

Різці виявлені на всіх місцевих енеолітичних пам'ятках, за оформленням робочого краю вони належать до кутових, серединних, багатолезових з різною модифікацією (однобічні, подвійні, протилежні) (рис. 2, 1, 2, 7—16). Вони в основному виготовлені на уламках пра-

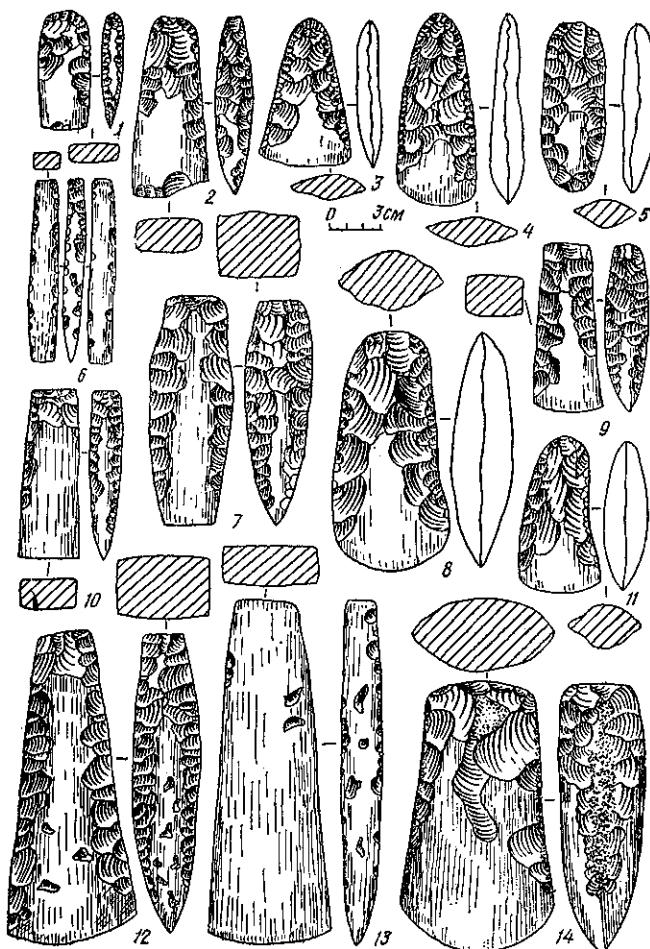

Рис. 4. Долото (6) і сокири доби міді (1, 2, 7, 9, 10, 12, 13) — ранньої бронзи (3—5, 8, 11, 14).

1, 2 — Грибовичі; 3, 5 — Городок, «Кургани»; 4 — Зозів II; 6 — В. Мощаниця; 7—9 — Костянець; 8 — Перевередів; 10 — Війниця; 11 — Зозів I; 12 — Дубно; 13 — Острів; 14 — Майдан Липненський.

вильних пластин, рідше — на фрагментах з ужитих знарядь і типологічно знаходять близькі аналогії серед матеріалів попередніх епох.

Невеликі та старанно оброблені крайовою плоскою ретушшю наконечники стріл засвідчено в культурах лійчастого посуду, лендельській, пізньотрипільській і городоцько-здовбицькій (городоцький етап) та культурі шнурової кераміки. Наконечники стріл мають переважно підтрикутну форму з рівною або злегка увігнутою основою.

До поодиноких виробів слід віднести комбіновані знаряддя, відомі в культурах лійчастого посуду, пізньотрипільській і городоцько-здовбицькій (здовбицький етап), культурі шнурової кераміки. Це поєднання скребків і різців, скребків зі свердлами або ножами, ножів і свердел (рис. 3, 22—27).

Загалом крем'яне виробництво населення Західної Волині наприкінці кам'яної доби має багато спільногого з індустріями суміжних територій цього періоду, особливо на його фінальному етапі. Цей час характеризується добре розвинутою пластинчастою технікою розщеплення кременю. Одне з провідних місць у наборі знарядь займають пластинчасті серпи, ножі, скребки. У крем'яному виробництві простежується ряд прогресивних рис, що розвинулися під впливом нових технічних досягнень і господарських змін. Все це зумовило дальнє зростання продукції знарядь, необхідних для створення міцної бази, яка б забезпечила розвиток відтворюючої економіки. Поряд з цим слід відзначити особливості індустрії місцевих культур наприкінці кам'яної доби, які відображають їх відмінності у господарстві.

Крем'яне виробництво лендельської культури характеризується пластинчастою технікою розщеплення. Провідна форма заготовок — правильні пластини видовжених пропорцій. У техніці оформлення переважає дрібнозубчасти загострююча ретуш. Серед набору знарядь найбільш поширені масивні кінцеві скребки, ножеподібні пластини, частини яких оброблена скісною ретушшю, пластини зі скошеним робочим кінцем та аналогічні їм за формуєю вкладиші серпів, а також різці.

В індустрії культури лійчастого посуду домінують пластини видовжених пропорцій. Серед заготовок зрідка трапляються відщепи. Для техніки оформлення показана дрібна зубчасти та загострююча ретуш. В асортименті знарядь виділяються кінцеві скребки на фрагментах великих пластин і відщепах, долотоподібні вироби на пластинах, пластинчасті серпи. Найбільш поширеними є ножеподібні пластини, скребки.

Техніка розщеплення кременю в пізньотрипільській індустрії аналогічна техніці культури лійчастого посуду. Для оформлення виробів застосовувалася загострююча дрібнофасеткова і струменіста ретуш. Найтипівіші знаряддя цих пам'яток: пластинчасті серпи, кінцеві скребки із симетричною або скошеною робочою частиною на фрагментах пластин, рідше на цілих заготовках, старанно виготовлені клиноподібні сокири та долота.

Індустрія городоцького етапу городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки характеризується наявністю переважно нерегулярних пластин-заготовок. Ретуш зубчасти і загострююча. До типових виробів слід віднести ножеподібні пластини, кінцеві скребки, клиноподібні сокири, оформлені безсистемною оббивною ретушшю.

Індустрії решти енеолітичних культур не можуть бути повністю виділені в зв'язку з недостатнім вивченням їх складових компонентів: техніки розщеплення та обробки, набору типів форм.

У першій половині II тисячоліття до н. е. технологія виготовлення знарядь праці і предметів озброєння племенами здовбицького етапу городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки та стижковської культури змінилася, що зумовило появу типологічно відмінного від попереднього періоду набору інструментів. Якщо наприкінці кам'яної доби провідними типами заготовки були пластини, рідше — відщепи та інші відходи, то в ранньобронзовий час виготовлення знарядь здійснювалося безпосередньо з конкретій або їх частин, розщеплюваних на великі сколи. Відходи виробництва — відщепи з різним індексом метричності становили другу групу заготовок. У жодній з досліджених ранньобронзових пам'яток даної території не виявлено класичних нуклеусів та їх фрагментів. Подібне явище відзначено рядом дослідників у ранньобронзовому крем'яному виробництві сусідніх територій⁹⁻¹⁰. У виготовленні інструментів намітилося два напрямки. Один з них мав своїм результатом створення повністю завершених виробів: клиноподібних со-

⁹⁻¹⁰ Бібиков С. Н. Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы.— СЛ, 1962, № 3, с. 13.

кир, серпів, наконечників, списів, кинджалів. Інший був пов'язаний з використанням відходів виробництва для поступового перетворення їх шляхом додаткової обробки у предмети різного призначення.

Клиноподібні сокири мають підтрикутну чи трапецієподібну в плані форму; лінзоподібний або овальний поперечний переріз (рис. 4, 3—5, 8, 11, 14). Вони оброблені радіально направленою середньо- і ве-

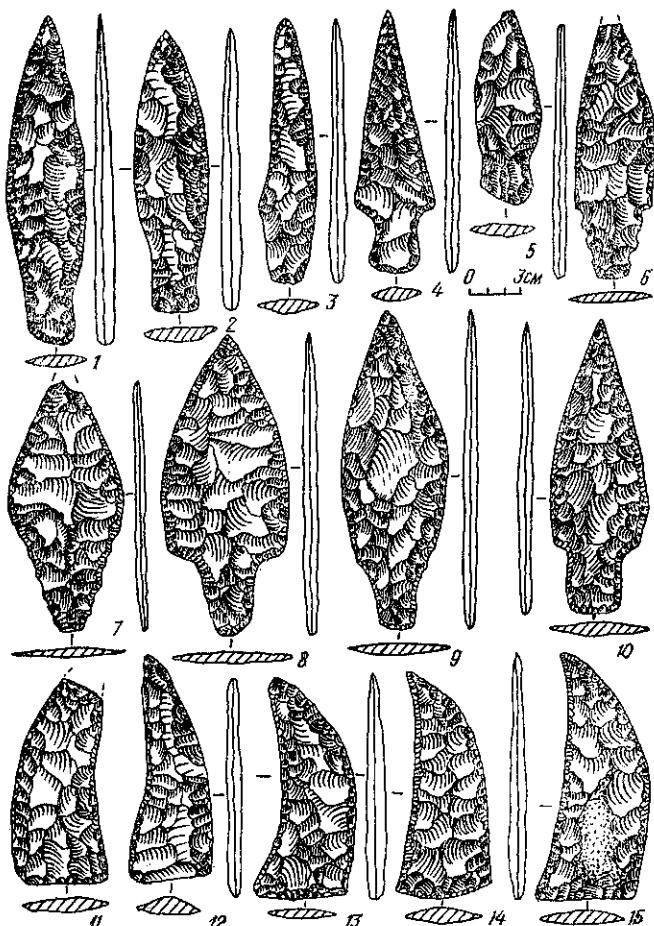

Рис. 5. Ранньобронзові кинджали (1—6), вістря на списи (7—10) і серпи (11—15).

1 — Малі Дорогостай I; 2 — Золочів; 3 — Городок, «Кургани»; 4—13 — Лище; 5 — Переярськів; 6, 9—11 — Торчин; 7 — Млинів; 8 — Озлів; 12, 14, 15 — Страхів.

ликофасетковою ретушшю. Їх лезова частина здебільшого зашліфована. Обух і поздовжні краї деяких екземплярів оброблені технікою пікетажу (нанесення поодиноких ударів відбійника на поверхню виробу). Так само оформлялися іноді лицьові грани знарядь.

Серпи є одним з найбільш поширеніших виробів епохи ранньої бронзи. Вони відомі на всіх дослідженіх поселеннях і в багатьох похованнях. Про широке використання серпів свідчить той факт, що вони виготовлялися майже в усіх ранньобронзових крем'яних майстернях даної території. Напівсегментоподібні в плані жниварні знаряддя мають злегка увігнуте лезо, вигнуту спинку. Їх основа рівна або дугаста. Поверхня серпів оброблена невеликими сколами, робочий край підправлений дрібнофасетковою загострюючою ретушшю (рис. 5, 11, 15).

Наконечників списів на ранньобронзових пам'ятках виявлено відносно мало. Знайдені екземпляри розрізняються за формою (рис. 5, 7—10). У деяких виробів у районі основи пера та вздовж черешка простежуються виїмки. Даний технічний прийом сприяв кращому застарілінню наконечників списів у ратищі. Поверхня всіх без винятку виробів покрита дрібно- і середньофасетковою ретушшю.

Кинджали представлено поодинокими екземплярами. Морфологічно вони близькі до наконечників списів, але відрізняються від них

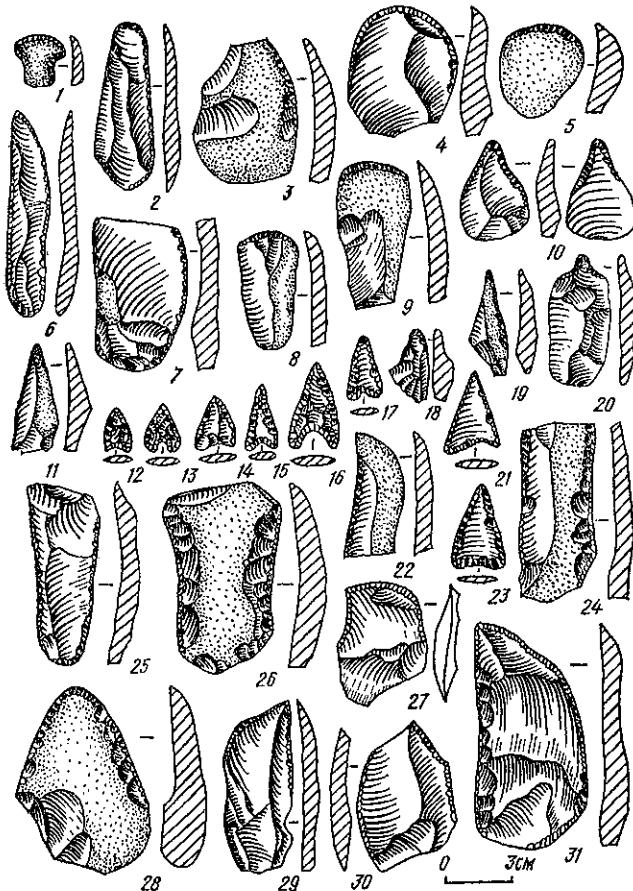

Рис. 6. Ранньобронзові кінцеві (1, 4, 5, 8, 9, 28) і бокові (3, 7) скребки, ножі (2, 6, 24—26, 29—31), проколки (11, 19), свердла (10, 18, 20), різчики (27) і наконечники стріл (12—17, 21—23).

1, 3, 7—9, 17, 26, 29 — Перевердів; 2, 10, 11, 20, 23, 25, 27 — Лище; 4, 19, 28 — Городок, «Кургани»; 5, 18, 21, 24, 30 — Зозів II; 6 — Зозів I; 12—14 — Торчин; 15 — Млинів; 16 — Озліїв; 31 — Острів «Попів горб».

більш масивним поперечним перерізом і звуженими краями, які плавно переходят у руків'я (рис. 5, 1—6).

Відходи виробництва використовувалися як заготовки для решти знарядь (крім відбійників) різного господарського призначення. Серед виробів здовбицького етапу городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки і стижковської культури виділяються бокові (рис. 6, 3, 7) і кінцеві скребки (рис. 6, 1, 4, 5, 8, 9, 28), ножі (рис. 6, 2, 6, 24—26), особливо кущінські (рис. 6, 22, 29—31), проколки (рис. 6, 11, 19) і свердла (рис. 6, 10, 18, 20), скobelі-різчики (рис. 6, 27), а також наконечники стріл, представлені кількома типами (рис. 6, 12—17, 21, 23).

З початком експлуатації сировини пов'язувався перший етап крем'яного виробництва. Єдино можливим способом розробки місцевих багатошарових покладів жовен був відкритий, пов'язаний з копальнями¹¹. На його конструктивні особливості вплинули характер залягання кременю і структурні дані кременевмісної дороди. Жовна з шарів якісно не відрізняється одна від одної, тому вибірка конкрецій зводилася лише до розкриття їх першого горизонту.

Особливістю західноволинських крем'яних розробок періоду енеоліту є те, що поряд з ними розташовувалися місця попередньої обробки сировини¹². Тут відбувалося формування нуклеусів, що доставлялися на поселення. У віддалені місця проживання доцільніше було постачати продукти розщеплення конкрецій, зокрема пластини-заготовки.

Умови роботи в крем'яних розробках протягом їх існування лишалися дуже примітивними. Серед інвентаря поселення поблизу с. Городок привертають увагу рогові знаряддя (часто з обламаними кінцями), пов'язані з добуванням сировини. Вони були основними інструментами під час робіт у копальнях. Характерно, що в шахтах Красного Села та Карпівців (Білоруська РСР) знайдено більше сотні рогових виробів і лише поодинокі предмети з кістки¹³. У наборі гірничих знарядь найбільш важливою є кирка з оленячого рогу, яку можна вважати специфічним інструментом первісного гірництва.

На територію копальні прибуvalа відносно невелика кількість добувачів кременю, беручи до уваги незначний обсяг підготовчих і допоміжних робіт. Для Кшем'онек Опатовських на підставі аналізу матеріалу з об'єкту С. Круковський окреслив групу в шість чоловік¹⁴, а для розробок у Сонспові визначено колектив, що складався з шести — одинадцяти чоловік. Серед груп людей, які працювали в копальні, міг існувати внутрішній поділ на гірників та майстрів-кременярів. У розробках проводився відбір сировини, а її обробка здійснювалася на денній поверхні¹⁵.

Експлуатація кременю тривала від пізньої весни до ранньої осені. Для нормальної праці необхідно було, щоб крейдяна порода розмокла під дією весняних вод, потім просохла та затверділа. І тому найбільш оптимальним строком для вибірки конкрецій були літні сухі місяці¹⁶. Таким чином, експлуататори копалень мали забезпечити не лише поетичні потреби в сировині, але й зробити певні запаси.

Після видобутку конкрецій починалися наступні етапи крем'яного виробництва. Їх реконструкція можлива в першу чергу на основі аналізу матеріалів з майстерень. Поширення подібних об'єктів на досліджуваній території нерівномірне. Основна їх локалізація пов'язана з південними районами Західної Волині, що зумовлено характером розповсюдження кременю. У майстернях виявлені численні відходи продуктування виробів та заготовки знарядь. Поряд з ними знайдено крем'яні відбійники.

Особливості технології обробки кременю в майстернях доби міді — ранньої бронзи мають багато спільних рис з подібними пам'ятками попередніх епох. У літературі згадуються такі об'єкти, відомі за ча-

¹¹ Свешников И. К. Кремневые копи у с. Городок Ровенской области.—КСИА АН СССР, 1969, вып. 117, с. 115.

¹² Свешников И. К. История населения., с. 84; Пелецьшин М. А. Пізньотрипільське поселення у верхів'ях Горині, с. 56.

¹³ Гуріна Н. Н. Древние кремнедобывающие шахты на территории СССР. Л., 1976, с. 94.

¹⁴ Krukowski S. Krzemionki Opatowskie. Warszawa, 1939, s. 102—103.

¹⁵ Гуріна Н. Н. Древние кремнедобывающие шахты., с. 97.

¹⁶ Там же, с. 92.

су палеоліту навіть стоянки-майстерні¹⁷. Проте це були традиційні робочі площасти, де в процесі трудової діяльності членів общини нагромаджувалися продукти на відходи виробництва¹⁸. Подібне явище властиве і для мезолітичного часу^{19–20}. Зміни в технології виготовлення знарядь намітилися в епоху неоліту і позначилися на характері майстерень. Наприкінці кам'яного віку, в зв'язку з дальшою диференціацією праці, зросла диференціація виробництва. Підтвердженням цього є трипільські майстерні Подністров'я²¹. Хід виробничого процесу в них має ряд спільніх рис з організацією праці в подібних об'єктах, належаних до культур — лендельської, лійчастого посуду і пізньотрипільської та городоцького етапу городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки^{22–23}.

Специалізоване крем'яне виробництво місцевих племен наприкінці кам'яної доби складалося з п'яти етапів. На першому з них, як зазначалося, проходило добування сировини. Другий етап полягав у попередній підготовці конкретій до розщеплення на території копалень. Одержані нуклеуси доставлялися на поселення з метою їх дальнішої утилізації. Зняття пластин з них відбувалося на третьому етапі. Водночас починалося також виготовлення рубальних знарядь (утворення первинної форми виробу). Четвертий етап характеризувався відповідною технікою обробки пластинчасто-відщепових сколів за допомогою ретуші різних видів. Деякі предмети після виготовлення (вкладиші жниварних знарядь, сокири) вставлялися в дерев'яне чи кістяне руків'я. На п'ятому етапі перероблялися і підправлялися частини інструментів.

За доби ранньої бронзи техніка виготовлення знарядь ще більше вдосконалилася. Дальший розвиток господарства племен цього часу потребував нових, ефективніших засобів праці. Впровадження підсічного землеробства вимагало різкого збільшення кількості сокир і суцільнокам'яних серпів напівсегментоподібного типу. Останні за своїми технологічними показниками значно випереджали вкладишеві жниварні знаряддя попередніх епох і майже не поступалися найпростішим металевим серпам²⁴.

Невичерпні запаси першосортного кременю, відсутність металургійного виробництва наклали специфічний відбиток на господарство місцевого населення першої половини II тисячоліття до н. е. Характерно, що взаємозв'язок цих факторів був властивий і періоду енеоліту Західної Волині. Проте між кінцем кам'яної доби і початком ранньої бронзи простежуються діаметрально протилежні відмінності як в характері виробництва крем'яних виробів, так і в їх формах та функціях. Якщо індустрії місцевих енеолітичних племен, за винятком деяких відмін, майже ідентичні, то в ранньобронзовому кременярстві ця подібність втрачається і технологічні процеси в ньому набувають певної своєрідності, що відбилося на знаряддях та предметах озброєння.

Розробка і транспортування на поселення сировини становили перший етап вузькоспеціалізованого крем'яного виробництва місцевих племен початку епохи бронзи. На основі дослідження копалень поблизу

¹⁷ Дадабаев Г. Ваушская кремнеобрабатывающая мастерская каменного века в районе Карагату.— В кн.: Из истории культуры народов Узбекистана. Ташкент, 1965, с. 5–8; Касымов М. Р. Кремнеобрабатывающие мастерские каменного века Средней Азии: Автореф. дис... канд. наук. Л., 1962.

¹⁸ Черніши О. П. Палеолітична стоянка Молодове V. К., 1961, с. 45–76.

^{19–20} Черніши О. П. Стародавнє населення Подністров'я за доби мезоліту. К., 1975, с. 33, 57, 81–82.

²¹ Черніши Е. К. Трипольские мастерские по обработке кремня.— КСИА АН ССР, 1967, вып. 111, с. 60–69.

^{22–23} Пелещин Н. А. Раскопки на Волыни.— АО 1975 г. М., 1976, с. 375; Пелещин Н. А. Племена культуры.., с. 123.

²⁴ Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. М., 1971, с. 69.

смт. Млинова Ровенської області²⁵, а також обстежених автором місце добування кременю поблизу с. Оліїв цієї області можна стверджувати, що характер робіт на них був дуже близький до умов праці в енеолітичних відкритих розробках Західної Волині.

Основна відмінність полягала в тому, що в епоху ранньої бронзи відпадала потреба в попередній обробці жовен. На поселення доставлялися концепції певних розмірів і форм, які повністю використовувалися в процесі виготовлення знарядь. Про це свідчить наявність серед матеріалів ранньобронзових майстерень первинних сколів з жовновою кіркою, а також горбкуватих нерівностей, знятих під час обробки жовна.

На прикладі згаданих копалень можна відтворити шляхи слідування первісних добувачів сировини від розробок до майстерень. Млинівська копальня пов'язана з чотирма майстернями в її околицях, розміщеними на відстані до 2 км від неї (Млинів I і Млинів II — 1 км, Млинів III — 1,2 км, Млинів IV — 1,7 км). Подібні об'єкти є й поблизу с. Береги — відстань до 2 км, Перевередів — 3,5 км, Остріїв і Війниця — 5 км, Торговиця — 8 км. До озліївської розробки кременю належить майстерня поблизу с. Аршичин (відстань — близько 1,5 км). Цілком імовірно, що використовувати видобуту сировину з даних копалень могли жителі більш віддалених поселень. Із закінченням процесу добування кременю, його наступної доставки на територію майстерні починалися чергові етапи виробництва. Для його реконструкції зачленено матеріали волинських майстерень з поселень поблизу Млинова і Перевередова. Основна увага приділена артефактам майстерні Млинів III²⁶.

Другий етап вузькоспеціалізованого кременярства складався з двох стадій. На першій з них обробці підлягало плиткоподібне жовно. Технікою оббивки, а згодом відтиску йому надавалися відповідні форми передбаченого виробу. На характер другої стадії також впливав морфологічний стан жовен. Для виготовлення масивних і великих сокир використовувалася кругла концепція. При потребі в серпах, лінзоподібних сокирах, наконечниках списів, кинджалах (товщина викінчених виробів становить в середньому 1,2 см) було б недоцільно брати ціле жовно для виготовлення одного предмета, навіть враховуючи факт практично необмежених запасів крем'яної сировини на території Західної Волині. Тому воно серією великих сколів розщеплювалося в напрямку його поздовжньої осі. Здобуті напівфабрикати оброблялися відповідною технікою і перетворювалися у заготовки згаданих вище виробів.

Третій етап характеризувався кінцевою обробкою знарядь і предметів озброєння. З відходів виробництва виготовлялися всі інші вироби (крім відбійників), заготовкою яких були відщепи.

На четвертому етапі відбувалася переробка засобів праці, що частково або повністю вийшли з ужитку. Реутилізації в основному підлягали сокири, серпи, відбійники кулястої форми. З відходів виробництва цього етапу як заготовки використовувалися фрагменти сокир і сколи від підправки їх леза.

Досліджені майстерні свідчать про вузьку спеціалізацію в кременярстві ранньобронзових племен Західної Волині. Зокрема, в Млинів III виготовлялися серпи напівсегментоподібного типу і наконечники списів листоподібної форми з підтрикутним пером, у майстерні Перевередів — аналогічні серпи та підтрикутні в плані клиноподібні сокири з поперечним перерізом у вигляді лінзи. Характерно, що в переважній

²⁵ Свєшников І. К. Історія населення..., с. 123.

²⁶ Конопля В. М. Рятувальні розкопки поблизу Млинова на Волині.— Археологія, 1978, 27, с. 102—103.

більшості місць обробки кременю серпи та сокири стали найголовнішими знаряддями, що продукувалися в даних об'єктах. Це було зумовлено, без сумніву, зрослими господарськими потребами на такі вироби.

Підтвердженням вузькоспеціалізованого кременярства є також обмін виготовленою продукцією і певною мірою масштаб виробництва. У ранньобронзовий час вироби з волинського кременю поширювалися на значну відстань, охоплюючи басейн Вісли і правобережжя середньої течії Дніпра²⁷. Наявність виробничих центрів вузького профілю, досконалість знарядь, широкий ареал розповсюдження деяких із типів свідчить про те, що в ранньобронзовому суспільстві Західної Волині існували майстри-спеціалісти, які займали в родовій общині особливе положення і працювали, як відзначав Ф. Енгельс, «...за рахунок і на користь усьому колективу»²⁸.

Цілком ймовірно, що населення півдня Західної Волині, на території якої в основному залягали поклади високоякісного кременю, сконцентрувало в своїх руках таку важливу галузь ранньобронзової економіки, як крем'яне виробництво. Поруч із землеробством та скотарством воно стало тут однією з провідних форм господарства.

Розгляд кременярства місцевих культур регіону за доби міді — ранньої бронзи вказує на еволюцію його розвитку. Міжобщинна спеціалізація у виготовленні засобів праці та предметів озброєння досягла високого рівня на даній території наприкінці кам'яної доби. На початку епохи бронзи вона переросла у вищу форму — вузькоспеціалізоване крем'яне виробництво.

Виріб	1		2		3		4		5	
	екз.	%	екз.	%	екз	%	екз.	%	екз.	%
Відбійники	6	1,0	52	13,4	20	7,6	19	6,2	30	9,3
Ретушери	15	3,0	43	11,0	12	4,6	8	2,6	14	4,4
Розтирачі	19	4,0	9	2,3		3,0	11	3,6	16	5,0
Ножі, в тому числі										
на пластинах	98	22,0	46	11,9	28	10,7	—	—	—	—
на відщепах	42	9,0	49	12,6	43	16,5	85	27,7	65	20,4
Пластини зі скосе-										
ним краєм	4	0,8	—	—	3	1,2	—	—	—	—
Серпи	7	1,2	14	3,6	9	3,5	22	7,2	21	6,6
Скребки	118	26,0	54	13,9	37	14,2	62	20,2	70	22,0
Скобелі	58	12,0	44	11,3	27	10,2	15	4,9	17	5,3
Різці	52	11,0	12	3,0	1	0,4	—	—	—	—
Різчики	11	2,4	6	1,5	17	6,5	23	7,5	28	8,8
Свердла	14	3,0	13	3,3	—	—	12	3,9	8	2,5
Проколки	2	0,4	3	0,8	1	0,4	7	2,3	5	1,6
Комбіновані зна-										
ряддя	13	2,8	7	1,8	7	3,1	5	1,6	13	4,1
Сокири	—	—	35	9,0	37	14,2	27	8,8	28	8,8
Долота	1	0,2	1	0,3	3	1,2	—	—	—	—
Вістря на списи	—	—	—	—	—	—	3	1,0	3	0,9
Вістря на дротики	1	0,2	—	—	3	1,2	1	0,3	—	—
Вістря стріл	4	0,8	1	0,3	4	1,5	5	1,6	1	0,3
Кінджали	—	—	—	—	—	—	2	0,6	—	—
Всього кременів	810	100	1098	100	8086	100	2827	100	3804	100
З них знарядь і										
предметів озбро- ення	465	57,5	389	35,4	260	3,2	307	10,8	318	8,4

²⁷ Sulimirski T. Remarks concerning the Distribution of Some Varieties of Flint in Poland.— Swiatowit, 1960, t. 23, s. 303; Kostrzewski J. Rola Wisły w czasach przedhistorycznych Polski.— WA, 1936, s. 64.

²⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 155.

Вивчення складових частин процесу обробки кременю наприкінці III тисячоліття до н. е.— на початку II тисячоліття до н. е. є важливим джерелом пізнання тих змін, що відбувалися на рубежі періодів енеоліту та ранньої бронзи в житті стародавнього населення Західної Волині.

Наводимо номенклатурний список крем'яних виробів з поселень Ярославичі (1) — лендельська культура, Малі Дорогостаї I (2) — пізньотрипільська культура, Городок, урочище «Кургани» (3) — городоцький етап і Зозів II (4) — здовбицький етап городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки, Перевередів (5) — стжижовська культура.

В. М. Конопля

**Обработка кремния
населением Западной Волыни
в эпоху меди — ранней бронзы**

Резюме

В статье затрагивается вопрос должного использования при изучении энеолита и ранней бронзы Западной Волыни очень важной группы источников, к которым относятся кремневые материалы. Изделия из кремния (орудия и предметы вооружения, а также всевозможные отходы очередных фаз производственного процесса) имеют огромное значение при исследовании разных доисторических проблем. Автором представлен синтетический обзор такой недостаточно изученной отрасли первобытного хозяйства местных племен исследуемого периода, как обработка кремния. На материалах из мастерских и производственных поселений показаны отдельные этапы изготовления кремневых изделий конца III тысячелетия до н. э.— начала II тысячелетия до н. э. и их различия. Если для индустрий экономических культур Западной Волыни показательна макропластичная техника расщепления кремния, связанная с цилиндрическими и конусовидными нуклеусами, то в начале эпохи бронзы на смену ей приходит хорошо развитая отщеповая техника, направленная на получение полусегментовидных серпов, наконечников, копий, кинжалов и топоров с двусторонней отделкой. Основной формой: заготовки прочих орудий (кроме отбойников и терочников) становится отщеп.

Д. Н. КОЗАК

**Пшеворська і черняхівська культури
у Верхньому Подністров'ї
і Західному Побужжі**

У галузі історіографії відійшли погляди вчених, згідно з якими єдиними творцями і носіями черняхівської культури були слов'янські племена. Аналіз нагромадженого протягом останніх десятиріч матеріалу привів ряд дослідників до висновку про політнічність цієї культури¹. Така думка знаходить дедалі нові підтвердження у фактичному матеріалі і в наш час не викликає ні в кого сумніву. Велике значення для розв'язання етнічної проблеми черняхівської культури мало відкриття ранньослов'янських пам'яток VI—VII ст. н. е. З їх дослідженням стали реальними пошуки генетичних коренів ранньослов'янських старожитностей шляхом зіставлення з матеріалами більш ранніх культур, зокрема черняхівської. Останнє виявилося нелегким, оскільки в ряді районів

¹ Третьяков П. Н. Итоги археологического изучения восточнославянских племен.— Доклады международного съезда славистов. М., 1958; Третьяков П. Н. Финны, угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.; Л., 1966; Федоров Г. Б. Население Прото-Днестровского междуречья в I тыс. н. э.— МИА, 1960 № 89; Баран В. Д. Черняховская культура в междуречье Верхнего Днестра и Западного Буга в свете новейших исследований.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 21, с. 7—12; Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. М., 1975.

місцеві культурні риси племен повністю знівельовані інтенсивними провінціальноримськими впливами. Етнокультурна картина Українського Лісостепу II—IV ст. н. е. ускладнена також територіальними переміщеннями багатьох племен, внаслідок якого зміщувалися різні етнічні групи населення. Проте ретроспективний метод дослідження дав певні результати і особливо на окраїнних територіях черняхівської культури, де більш стійкими виявилися місцеві традиції. Так, дослідниками території Дністро-Дунайського межиріччя переконливо показано, що в цьому районі слов'яни мали дуже незначний вплив на формування черняхівської культури. Вирішальна роль у її створенні належить тут фракійським і сарматським елементам². На Волині значний черняхівський компонент представлений північно-західними племенами вельбарської культури³. Досить чітко в цьому районі простежуються також місцеві риси пшеворсько-зарубинецького характеру, що може свідчити про наявність тут і слов'янського компонента⁴.

Цікаві результати дали дослідження черняхівської культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. Як показали праці В. Д. Барана, черняхівські пам'ятки в цьому районі складають окрему локальну групу, що яскраво виділяється на фоні всієї черняхівської культури. Місцевою її особливістю є наявність переважно заглиблених жителі і великої кількості характерної ліпної кераміки⁵. Порівнявши ці матеріали з ранньосередньовічними слов'янськими старожитностями, В. Д. Баран переконливо довів їх генетичний зв'язок на підставі ряду елементів матеріальної культури, найвиразніше представлених у керамічних комплексах⁶. Цей висновок є важливим доказом і етнічного зв'язку двох культур, які належали до однієї слов'янської етнічної спільноті⁷. Висновки В. Д. Барана загалом не знайшли до цього часу заперечень з боку інших дослідників.

Завданням цієї статті є розгляд питання про походження черняхівської культури Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя. Цій проблемі чимало уваги приділив В. Д. Баран⁸. Вже в одній із своїх ранніх праць автор, зіставляючи матеріали поселень черняхівської і липицької культур у Черепині, показав повну неспроможність пануючих у цей час поглядів про їх типологічний зв'язок⁹. Він встановив, що це не хронологічно різні етапи однієї культури, як вважалося, а дві різні культури з властивими їм рисами керамічного комплексу, житлобудівництва і поховального ритуалу, не пов'язані між собою ні типологічно, ні етнічно¹⁰. Не знаходить підтвердження в матеріалах, на думку автора, і гіпотеза Г. Діакону про виникнення черняхівської культури в результаті злиття липицької і пшеворської, оскільки ці пам'ятки залишені різними за походженням і етнічною належністю племенами і не

² Федоров Г. Б. О двух обрядах погребений в черняховской культуре.— СА, 1958, № 3; Рикман Э. А., Рафалович И. А. К вопросу о соотношении черняховской и раннеславянской культур в Днестро-Прутском междуречье.— КСИА АН СССР, 1965, вып. 105.

³ Смішко М. Ю., Свєшников І. К. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області.— МДАПВ, 1961, вип. 3; Кухаренко Ю. В. Волинская группа полей погребений и проблема так называемой гото-гепидской культуры.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 121; Баран В. Д. Етнокультурні процеси у межиріччі Дніпра і Вісли в першій половині I тисячоліття н. е. у світлі археологічних досліджень.— УІЖ, 1970, № 10, с. 49—50.

⁴ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972, с. 117; Воляник В. К. Поселение у с. Пидрижье на Волыни.— АО, 1971 г. М., 1972, с. 161.

⁵ Баран В. Д. Черняховская культура., с. 8—9.

⁶ Там же.

⁷ Баран В. Д. Ранні слов'яни., с. 125—126.

⁸ Баран В. Д. Поселения первых столетий нашей эры беля с. Черепин. К., 1961, с. 92—98; Баран В. Д. Етнокультурні процеси., с. 44—52; Баран В. Д. До питання про підґрунтя черняхівської культури.— В кн.: Дослідження з слов'янської археології. К., 1976, с. 49—61.

⁹ Баран В. Д. Поселения первых столетий., с. 93—97.

¹⁰ Баран В. Д. Етнокультурні процеси., с. 47.

мають нічого спільного між собою¹¹. До аналогічних висновків прийшов і дослідник липицької культури В. М. Цигилик¹².

Г. Ф. Нікітіна, аналізуючи ліпній посуд черняхівських племен, зазначала, що він має багато спільних рис з керамікою пшеворської культури. На цій основі вона висловила думку про домінуючу роль пшеворських племен у створенні черняхівської культури¹³. Цієї самої думки дотримується також В. В. Кропоткін¹⁴. Подібними є погляди і В. В. Седова, який на підставі лінгвістичних, антропологічних і археологічних даних виділив середньодніпровський варіант черняхівської культури, що виник у результаті проникнення сюди пшеворських племен і асиміляції ними місцевого скіфо-сарматського населення¹⁵. Натомість В. Д. Баран, розглядаючи співвідношення черняхівської і пшеворської культур на території Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя, прийшов до протилежних висновків. Відповідно до характеру пшеворських пам'яток, представлених тоді виключно окремими похованнями зі зброєю і специфічною чорнолощеною керамікою, дослідник зробив логічне припущення про їх відмінність від матеріальної культури черняхівських племен¹⁶. Наявність певної кількості пшеворських матеріалів (кераміка, виробів з металу) на липицьких і черняхівських пам'ятках він пояснював результатом зіткнення згаданих культур на цій території¹⁷.

Шукаючи генетичні корені черняхівської культури у межиріччі Дністра і Західного Бугу та на ширшій території, В. Д. Баран висловив думку про її зв'язок із зарубинецькими старожитностями¹⁸. Згідно з цим положенням, зарубинецькі племена в перших століттях нашої ери просунулися зі своєї основної території на Південно-Західну Волинь, Подністров'я і Південне Побужжя, асимілювали певну частину фракійського населення і стали основним компонентом черняхівської культури в цьому районі¹⁹. Прикладом пам'ятки, на якій зароджуються елементи нової культури, В. Д. Баран вважає поселення в Ремезівцях, де поєднуються липицькі й зарубинецькі матеріали з поодинокими вкрапленнями пшеворських²⁰, представлених керамічними фрагментами. Проте для обґрутування цієї думки необхідна наявність на Верхньому Подністров'ї «чистих» пам'яток зарубинецької культури I—II ст. н. е. Таких пам'яток тут поки що не виявлено. Зарубинецька культура в її класичному вигляді в цей час вже не існує і засвідчена в Подністров'ї, як і в інших районах, більш чи менш значними елементами у старожитностях місцевих племен (Ремезівці, Пасіки-Зубрецькі, Підберіці, Хорів, Підріжжя, Боратин, Підберізці, Вербковиці, Зубра, Майдан-Гологірський та ін.)²¹. Тому вимагає уточнення думка В. Д. Барана про асиміляцію місцевої людності зарубинецькими племенами. Мова може йти про інтеграцію липицьких і зарубинецьких племен, бо останні не становили стійкої культурної групи в цьому районі і були, очевидно, роз-

¹¹ Там же.

¹² Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. К., 1975, с. 160—163.

¹³ Нікітіна Г. Ф. Население лесостепной полосы Восточной Европы в первых веках нашей эры (Проблема происхождения черняховской культуры): Автореф. дисс. канд. наук., 1965, с. 11—16.

¹⁴ Кропоткін В. В. Черняховская культура и Римская империя.— 1 Miedzynagodowy Kongres archeologii słowiańskiej. Warszawa, 1962, t. 2, s. 283—284.

¹⁵ Седов В. В. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья.— СА, 1972, № 4, с. 116—131.

¹⁶ Баран В. Д. Етнокультурні процеси., с. 47—49.

¹⁷ Там же, с. 48.

¹⁸ Там же, с. 51.

¹⁹ Там же.

²⁰ Баран В. Д. До питання про підгрунття., с. 51.

²¹ Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я, с. 153—157.

різненими. З цих причин вклад зарубинців у формування черняхівської культури на Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі не слід перевбільшувати. Проте участь нащадків зарубинецьких племен в етнокультурних процесах, що проходили тут у першій чверті I тисячоліття н. е., не викликає сумніву.

Протягом останніх років на розглядуваній території виявлено близько двох десятків невідомих тут раніше поселень пшеворської культури. На багатьох з них проведено польові дослідження (Підберізці, Чишки, Зубра, Підбірці, Сокільники, Пасіки-Зубрецькі), розвідувальні роботи (Сокільники 2, Поповичі, Твірж, Звенигород, Комарно, Корчівка). Одержані матеріали дали змогу переглянути досі існуючі погляди про інвазійний характер пшеворської культури в цьому районі. Судячи з кількості виявлених вже в наш час пам'яток, вона представлена тут цілісним, досить насиченим, стійким культурним масивом. Аналіз матеріалів з поселень пізньолатенського часу в Чишках, Підберізцях, Комарно, Пасіках-Зубрецьких показує, що пшеворські племена з'явилися на Верхньому Подністров'ї наприкінці пізньолатенського часу (друга половина I ст. до н. е.) і зайняли територію, яка охоплює на півдні верхів'я рік Зубри, Свіржі. Тут вони існували до III ст. н. е. і змінилися пам'ятками черняхівського типу.

Пшеворські поселення невеликі за розмірами і мають відкритий характер. Культурний шар досить насичений матеріальними залишками, що свідчить про їх тривале існування. На поселеннях виявлено в основному заглиблені в материк споруди площею 12—25 м² з вогнищем посередині або в одному з кутів. Незначною є кількість наземних жител у вигляді суцільних скupчень глиняної обмазки з кам'яним вогнищем у куті. Поруч з житлами розташовані господарські будівлі і ями. Іноді трапляються кам'яні вогнища поза межами споруд.

Основними знахідками на поселеннях є численні уламки ліпного посуду, господарсько-побутові речі (прясла, грузила, тиглі, ножі, тесла, сокири, шила). Інколи трапляються наконечники списів, стріл. До рідких знахідок належить гончарна кераміка. На ранніх етапах розвитку пшеворської культури вона представлена липицькими формами, які були, очевидно, імпортом. Щодо найпізніших поселень, то наявність тут гончарної кераміки слід пов'язувати з провінціально-римськими впливами на цій території.

Пшеворські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя є складовою частиною основного масиву культури, найбільш східним її ареалом. У пізньолатенський час вони не відрізняються від пшеворських старожитностей західних районів, зокрема Мазовії, Великопольщі. Ідентичні топографія поселень, житлове будівництво. Певною мірою це підтверджує і керамічний матеріал, синхронний в розвитку і одинаковий за формами на всій території поширення пшеворської культури, в тому числі й в Подністров'ї. Не відрізняються й інші категорії знахідок, зокрема вироби з металу (зброя, тощо).

У римський період пам'ятки пшеворської культури Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя у своєму розвитку визнають в основному тих самих змін, які властиві пам'яткам території Польщі. Ці зміни характеризуються, передусім, еволюцією керамічних комплексів, що поступово втрачають пізньолатенські риси. Однаковими є набір столового і кухонного посуду, орнаментація. Значна частина форм, виявлених на пам'ятках Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя, має аналоги у пшеворській культурі на території Польщі і синхронні з ними в стилістичних змінах. З'являється ряд нових предметів (інші типи фібул, ножниці), а також відмінності в характері зброї. Як і на території Польщі, поступово змінюється топографія поселень, встановлюється більш стійка форма заглиблених жител.

Проте в результаті детального аналізу матеріальної культури пшеворських племен Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя в ній виділено ряд рис, що свідчать про дещо інший напрям її розвитку порівняно із західними районами. Він починається з I ст. н. е. і знаходить вираз у характері керамічного комплексу, особливостях поховального обряду, житлобудівництві²². Ці відмінності зумовлені деякою відрівністю пшеворських племен вказаної території від основного культурного масиву і впливом на них зарубинецьких і липицьких племен. З липицьким населенням, яке зайнляло в середині I ст. н. е. більш південну територію, носії пшеворської культури були в тісних контактах, що певною мірою вплинуло на її характер²³.

Особливо помітний слід у матеріальній культурі пшеворських племен залишили зарубинецькі елементи, що проникали сюди, очевидно, з Прип'яті. Це проникнення почалося вже наприкінці I ст. до н. е., як свідчать, зокрема, матеріали пізньолатенського пшеворського поселення в Черепині, де разом з типово пшеворською пізньолатенською керамікою виявлено зарубинецькі горщики і миски²⁴. Такі співіснування простежено і в житлі № 1 на поселенні в Пасіках-Зубрецьких. У I ст. н. е. цей вплив значно посилюється. На ряді пам'яток цього часу (Зубра, Підбірці, Хорів) кераміка зарубинецького типу становить значний процент. У Підбірцях, наприклад, на поселенні I ст. н. е. вона становить 23%. У пшеворських об'єктах наприкінці I—II ст. н. е. і пізніших вже важко виділити пшеворську чи зарубинецьку кераміку. Виробляються синкретичні форми, властиві лише пам'яткам Верхнього Подністров'я і Волині. Ці і ряд інших особливостей пам'яток дають підставу визначити їх як окрему верхньодністровську локальну групу пшеворської культури, що чітко відрізняється від пам'яток останньої, розташованої на захід від Вісли²⁵.

Що дає порівняння матеріалів зазначеної групи з пам'ятками черняхівського типу на цій території? З'ясуємо, насамперед, їх хронологічне співвідношення, зокрема верхню межу пшеворської та нижню черняхівської культури.

Найпізнішим датуючим матеріалом на пшеворських поселеннях є підв'язані фібули двоскладової конструкції, фібули з високим приймачем, трискладові кістяні гребені (рис. I, 7—13).

Фібули з високим приймачем датуються О. Альмгреном III — початком IV ст. н. е.²⁶ В Ольвії вони належать до II—III ст. н. е.²⁷ Підв'язані фібули двоскладової конструкції О. Альмгрен датує періодом від III до V ст. н. е.²⁸ Правда, розглядаючи цей тип фібул на території пшеворської культури, деякі автори прийшли до висновку, що вони виникли тут у другій четверті III ст. і обмежили час їх існування лише III ст. н. е.

Кістяні гребені з дугоподібною спинкою є найранішим типом гребенів трискладової конструкції. Хронологічні рамки їх теж досить широкі — від III до першої половини V ст.^{29—30} Найпізніша на пшевор-

²² Козак Д. Н. Пшеворская культура в междуречье Днестра и Западного Буга.— Проблемы этногенеза славян. Київ, 1978, с. 72.

²³ Козак Д. Н. Могильник початку нашої ери у с. Звенигород на Львівщині.— Археологія, 1978, 25, с. 96—106; Козак Д. Н. Пшеворская культура., с. 86—96.

²⁴ Матеріали фондів Інституту суспільних наук АН УРСР. Розкопки Л. І. Крушельницької.

²⁵ Козак Д. Н. Пшеворская культура..., с. 82—86.

²⁶ Almgren O. Studien über Nordeuropäische Fibelformen. Leipzig, 1923, S. 98.

²⁷ Фурманська А. І. Фібули з розкопок Ольвії.— Археологія, 1953, т. 8, с. 88.

²⁸ Almgren O. Op. cit., S. 76.

^{29—30} Thomas S. Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit.— Arbeits und Forschungsberichte zu sächsischer Boden denkmalpflege. Berlin, 1960, т. 8, S. 120.

ських пам'ятках арбалетна фібула з поселення в Сокільниках I (рис. 1, 11). Вона має низький приймач, утворений з розклепаного і загнутого в бік стержня ніжки. Зразки цього типу хронологічно пізніші від підв'язних і датуються другою половиною III—IV ст. н. е.

Таким чином, як свідчить датуючий матеріал, зокрема фібули, пшеворські поселення Подністров'я припинили своє існування в про-

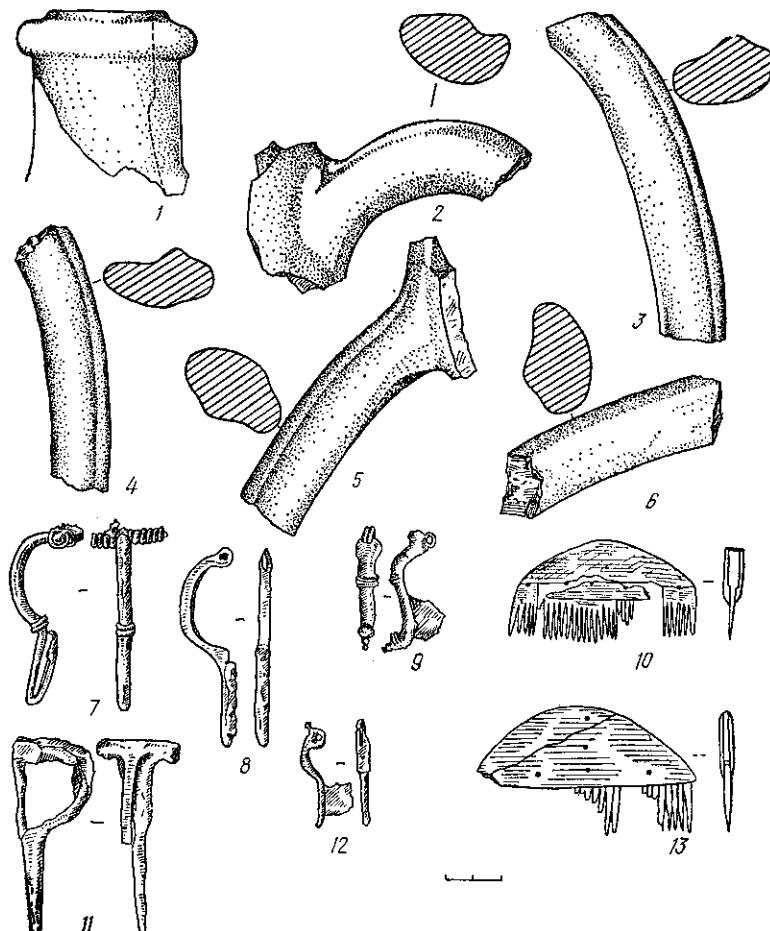

Рис. 1. Датуючі предмети з поселень пшеворської культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі (1—13).

міжку III—IV ст. н. е. На нашу думку, цей інтервал можна звузити, беручи до уваги як певний хронологічний показник сіроглинняну гончарну кераміку провінціальноримського типу, а також враховуючи історичну ситуацію, що склалася у той час на цій території.

Як відомо, в III ст. н. е. на Подністров'ї та в інших районах Лісостепу сформувалася черняхівська культура, для пам'яток якої характерною є велика кількість гончарної кераміки. У Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі вона становить від 40 до 65% всього керамічного матеріалу^{31—33}. На пшеворських пам'ятках Польщі такий посуд, на думку більшості дослідників, поширюється з другої половини III ст. н. е.

На пшеворських пам'ятках Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя гончарна кераміка представлена дуже незначною кількістю.

^{31—33} Баран В. Д. Ранні слов'янини., с. 119.

Так, на поселенні в Підберізцях вона становить ледве 2%, враховуючи і липецьку гончарну кераміку, а на поселенні в Сокільниках I — 4,8%. Найпізнішим відомим нам пшеворським об'єктом є житло 7 з поселення в Підберізцях, де зібрано 21 фрагмент гончарних посудин провінціальноримського типу. На долівці цього житла знайдено фібулу типу похідного від гостро профільованих (рис. 1, 9), яка датується другою половиною II — першою половиною III ст. н. е. В останніх об'єктах, що належать до заключного періоду існування пшеворської культури на цій території (житла 9, 22 з Підберізців, житла і господарські споруди з поселення в Сокільниках I), трапилося по одному — чотири фрагменти гончарної кераміки. Чим же пояснити таку незначну кількість її на пшеворських пам'ятках? Адже поруч функціонували вже довгий час черняхівські поселення з гончарськими печами і 'масою різноманітної гончарної кераміки.

Якщо прийняти за верхню дату пшеворських поселень IV ст. н. е., то треба визнати факт співіснування пшеворських і черняхівських поселень принаймні протягом 100 років. Нездатність пшеворського населення засвоїти за цей проміжок часу такий порівняно нескладний елемент культури, як гончарна кераміка, суперечить закономірностям соціальної і культурної еволюції^{34—35}, отже, не може бути визнана. Слід додати, що такою керамікою в цей час вже користувалися пшеворські племена на території Польщі. Населення ж Подністров'я познайомилось з нею набагато раніше, ще в І ст. н. е., внаслідок тісних контактів з племенами липецької культури, що підтверджується знахідками такого посуду в пшеворських об'єктах ранньоримського часу.

Привертає увагу поселення в Сокільниках I, де, як вже зазначалося, гончарна кераміка становить 4,8%. Поруч з ним, за 50 м на схід від останнього, розташоване поселення черняхівської культури. У зкладених на ньому шурфах виявлено гончарську піч, залишки наземного житла, господарську яму і велику кількість керамічного матеріалу, представленого переважно уламками гончарного посуду. В наземному житлі знайдено залізну шпору з асиметричними плічками і гачком біля шипа. Такі шпори з'являються лише в другій половині III ст. н. е.³⁶ Отже, період існування черняхівського поселення, в усякому разі початковий, визначається другою половиною III ст. Виходячи з датування пшеворського поселення, де поряд з бронзовою фібулою, що мала високий приймач, трапилася фібула з плоским приймачем (рис. 1, 11), можна зробити висновок, що ці поселення співіснували протягом близько 70 років. У такому випадку теж важко пояснити порівняно незначну кількість гончарної кераміки, виявленої на пшеворській пам'ятці, тим більше, що поблизу, на черняхівському поселенні, функціонувала майстерня масового виробництва цього посуду. Всі ці невідповідності знайдуть пояснення лише при умові, що пшеворські поселення припинили своє існування тоді, коли тут формувалася черняхівська культура. Період співіснування був незначний. Цей факт певною мірою підтверджується відсутністю на пшеворських пам'ятках пізнього амфорного матеріалу, зокрема амфор інкерманського типу, які часто трапляються на всіх черняхівських поселеннях. Всі виявлені фрагменти належать до вузькогорлих 'світлоглининих' амфор з асиметрично профільованими ручками, датованих II — першою половиною III ст. н. е.³⁷ (рис. 1, 1—6). Відсутні на пшеворських об'єктах також фібули, що датуються IV ст.

^{34—35} Васильев Л. С. Проблемы генезиса китайской цивилизации. М., 1976, с. 29—30.

³⁶ Jahn M. Die Reitersport, seine Entstehung und früheste Entwicklung.—Mannus-Bibliotek. Leipzig, 1921, N 21, S. 38, 61.

³⁷ Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первых веках нашей эры. М., 1972, с. 117—118; Зеест И. В. Керамическая тара Боспора.—МИА, 1966, № 88, табл. XXXVIII, 19.

н. е. (наприклад, екземпляри провінціальноримського типу, відомі на всіх черняхівських пам'ятках Верхнього Подністров'я).

Привертає увагу також фактура тіста і форма гончарного посуду з пшеворських поселень (рис. 2). Він виготовлений з очищеного, щільного тіста, добре випалений, має лощену поверхню і представлений в основному мисками. На поселенні в Сокільниках I виявлено також

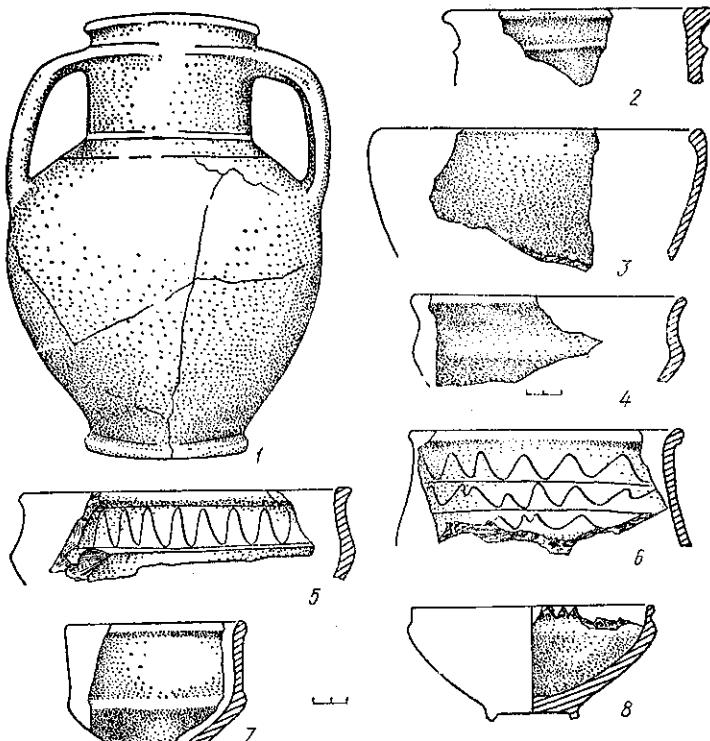

Рис. 2. Гончарна кераміка з поселень пшеворської культури Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя (1—8).

ранній зразок амфороподібного глека (рис. 2, 1). Найближчі аналогії цим посудинам зафіковано не в черняхівській культурі, хоча в ній такі форми теж представлені незначною кількістю, а в провінціальноримських пам'ятках Північного Причорномор'я у комплексах II—III ст. н. е.³⁸

Таким чином, верхня дата пшеворських поселень тісно пов'язується з датою виникнення на цій території черняхівської культури. На думку В. Д. Барана, нижня хронологічна межа черняхівських поселень визначається рубежем II—III ст. н. е.³⁹ До найраніших цей дослідник відносить поселення в Черепині і Дем'янові. Підставою для такого датування в Черепині є очкова фібула і посуд типу тегга *sigillata*⁴⁰. На наш погляд, дані, наведені В. Д. Бараном на користь нижньої дати цього поселення, непереконливі. Очкоподібна фібула, що належить до пізнього пруського варіанта, як слухно зазначав М. Б. Щукін, найімо-

³⁸ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых веков нашей эры. Киев, 1976, табл. VII, 31; IX, 4—7; Доповідь А. В. Гудкової на відділі археології ранніх слов'ян ІА АН УРСР в березні 1978 р. «Про розкопки поселення і могильника перших століть нашої ери в Молозі II поблизу Білгорода-Дністровського».

³⁹ Баран В. Д. До питання про підгрунтя..., с. 51.

⁴⁰ Там же.

вірніше походить з липицького горизонту, тим більше, що така сама була виявлена на могильнику у Верхній Липиці⁴¹. Уламки посуду *terra sigillata* з цього поселення, як пише дослідник, знайдені в одному випадку в житлі, перекритому зверху шаром глиняної обмазки, разом з асиметричною шпорою з гачком біля шипа, в другому — разом з бронзовою арбалетною фібулою⁴².

У Дем'яніві, на думку В. Д. Барана, кінець II ст. засвідчують одиночленна підв'язна фібула, липицька кераміка і монета Адріана⁴³. Проте у Дем'яніві одночлененої фібули немає. В описі матеріалу зазначено, що в головці фібули є отвір для стержня пружини⁴⁴, отже, вона двоскладової конструкції і належить до III—IV ст. н. е. Що ж до кількох уламків кераміки, близької до липицької, то вона в даному разі свідчить про зв'язок черняхівських пам'яток з місцевим культурним субстратом, ймовірно, про більш ранню дату виникнення цього поселення порівняно з іншими, але не можна визначати цю дату кінцем II ст. н. е. З приводу монети Адріана слід зазначити, що датуючі можливості цієї категорії речей неодноразово й обґрутовано піддавалися сумніву⁴⁵.

Таким чином, виникнення черняхівської культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі визначається не рубежем II—III ст. н. е., а III ст. н. е. Як найраніший датуючий матеріал у ній виступають підв'язні фібули двоскладової конструкції, шпори з асиметричними дужками, кістяні дугоподібні трискладові гребені, посуд типу *terra sigillata*, тобто речі, що є найпізнішими у пшеворській культурі на цій території. Ми не ставимо своїм завданням визначити більш вузьку дату виникнення черняхівських старожитностей. В даному випадку для нас важливо встановити той факт, що пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі утворюють хронологічно послідовний ряд з частковим перекриттям одною одної. Закономірно припустити, що ні зникнення пшеворських, ні поява черняхівських пам'яток не були одночасним актом. Серед перших одні припинили своє існування раніше, інші — пізніше. Відповідно й черняхівські пам'ятки виникали неодночасно. Тому очевидним є співіснування протягом певного часу обох культур.

Розглянемо в порівняльному плані основні риси культури пшеворського і черняхівського населення. Оскільки характер матеріальної культури пшеворських племен у процесі свого розвитку зазнавав значних змін, до уваги братимуться лише культурні ознаки, властиві пізньому етапу їх існування.

Важливим елементом культури є вибір місця для поселення. Він диктувався характером господарської діяльності, необхідністю захисту від ворогів. Топографічне розташування пшеворських поселень залежно від часу було різним. Ранні пам'ятки розташовані серед лугових угідь, на піщаних мисах або ж на перших терасах біля долин, а пізніші влаштовуються на сонячних схилах підвищень, балок, поблизу долин і струмків. У таких самих топографічних умовах розміщені й селища черняхівського часу. Характерно, що часто пшеворські і черняхівські поселення займали одні й ті самі місця. Так, у Сокільниках I черняхівський пункт розміщувався на тому самому схилі, що й пшеворський, і вони відділялись одне від одного лише невеликим простором. Аналогічне явище

⁴¹ Smiszko M. Kultury wcześniego okresu ery cesarstwa rzymskiego w Małopolsce wschodniej. Lwów, 1932, tabl. XIII, 22; Щукин М. Б. О начальной дате черняховской культуры.—СА, 1976, № 22, с. 309.

⁴² Баран В. Д. Поселення перших століть... с. 30—32.

⁴³ Баран В. Д. Поселення черняхівського типу біля с. Дем'янів у Верхньому Північному.—Археологія, 1971, I, с. 112.

⁴⁴ Там же, с. 111.

⁴⁵ Щукин М. Б. О начальной дате..., с. 307—308.

спостерігається і в Пасіках-Зубрецьких, де розвідувальні роботи показали, що в нижній частині схилу трапляється переважно кераміка, характерна для пшеворської культури пізньолатенського часу. Дещо вище зібрано посуд римського часу. Тут же виявлено і поселення черняхівської культури. Слід зазначити, що традиція пшеворських племен у виборі місця для поселення поблизу долин зберігається також у чер-

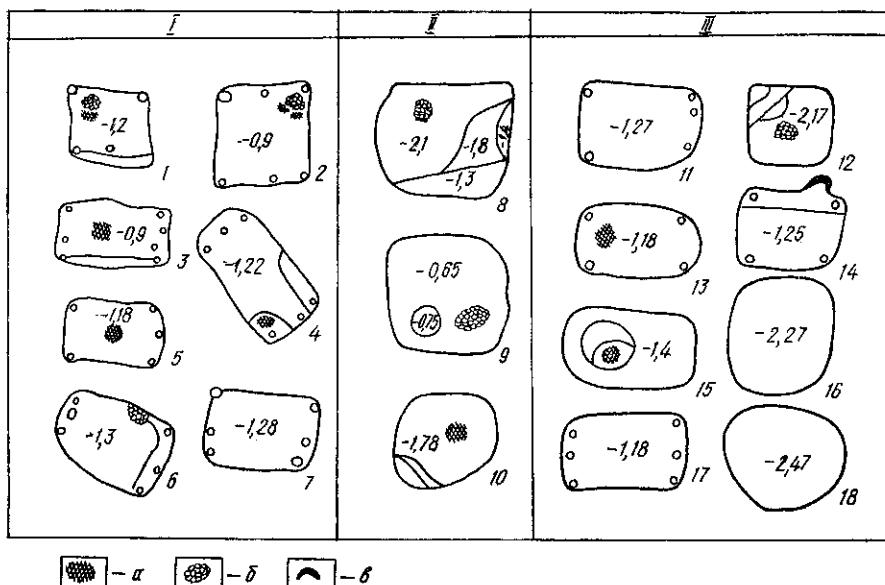

Рис. 3. Основні форми заглиблених жителів пшеворської (І), липицької (ІІ) і черняхівської (ІІІ) культур (1, 3—5 — Підберізі; 2 — Підберіці; 6—7 — Сокільники І; 8 — Верхня Липиця; 9—10 — Ремезівці; 11, 14, 17 — Дем'янів; 13 — Бовшів; 12, 15, 16, 18 — Ріпнів ІІ).

а — попіл; б — каміння; в — глиняний черінь.

няхівського населення. Так розташовані пам'ятки у Черепині, Ріпневі ІІ, Дем'янові⁴⁶.

Для з'ясування співвідношення двох культур необхідно порівняти їх особливості житлобудівництва.

На черняхівських поселеннях відкрито житла трьох типів: наземні, напівземлянки і землянки. Перші нечисленні і трапляються, очевидно, лише на пам'ятках найранішого часу (Сокільники І, Невисько). На цих же пам'ятках відкриті лише напівземлянкові житла. Землянки виявлені в Бовшеві, Ріпневі ІІ, де наземних жителів немає.

Для пшеворської культури Подністров'я характерні в основному напівземлянки. Наземні житла траплялися в незначній кількості і становили 20% усього числа виявлених житлових споруд.

Житла наземної конструкції порівнювати складно, оскільки вони, як правило, погано збережені. Їх залишки в обох культурах ідентичні і представлені скупченнями глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій на одній із сторін із глинобитним або кам'яним вогнищем у куті.

Більше матеріалу для зіставлення дають краще збережені заглиблені житла, зокрема напівземлянки. Як в одній, так і в другій культурі вони чотирикутні, площею від 12 до 25 м², з розхиленими стінками і

⁴⁶ Баран В. Д. Поселення перших століть..., рис. 1; Баран В. Д. Памятники черняхівської культури бассейна Западного Буга.—МИА, 1964, № 116, с. 213; Баран В. Д. Поселення черняхівського типу., с. 103.

добре утрамбованою долівкою. Збігаються і елементи внутрішнього обладнання цих жителів (рис. 3). Однакова, зокрема, конструкція вогнищ, представлених здебільшого нашаруванням попелу і вугілля, або викладені камінням і розташовані посередині чи в одному з кутів житла. У деяких житлових спорудах черняхівської культури, як і пшеворської, вогнища відсутні. В окремих черняхівських будівлях (Чижиків, Лука-Врублівецька, Ріпнів II) виявлено також глиняні печі, жодного разу не зафіковані на пшеворських пам'ятках. Такі печі в перших століттях нашої ери на цій території були відомі в житлах липицької культури⁴⁷.

У багатьох пшеворських житлах вздовж стінок простежено материкові виступи-лавки. Ця традиція продовжується і в спорудах черняхівського часу. Напівземлянки з пристінними прилавками відомі в Черепині, Ракобутах, Дем'яніві, Бовшеві⁴⁸.

Важливою ознакою, що свідчить про зв'язки пшеворських традицій житлобудівництва з черняхівськими, є ямки від стовпів, розміщені по кутах, а інколи й посередині протилежних стінок. Ідентичність їх розташування в житлах обох культур зумовлена спільністю конструктивних особливостей. Ця спільність підтверджується і такою рисою, як наявність шару обпаленої глиняної обмазки у верхніх шарах заповнення жителів. Подібні об'єкти є на пшеворських поселеннях в Підберізях (житло 6, 18, 22, споруда 2), у Сокільниках I (житло 6). Відомі вони і в черняхівській культурі⁴⁹.

В окремих черняхівських житлах у долівці знайдено підвальні ями. Ця риса, нехарактерна для пшеворських споруд, простежується у липицькій культурі⁵⁰.

Крім напівземлянок, як зазначалося, на черняхівських пам'ятках є і землянки, глибиною до двох чи більше метрів. Такі житла у пшеворській культурі не відомі. Привертають увагу липицькі землянки, що, як і черняхівські, мають округлу або овальну форму і близькі конструктивні особливості внутрішньої і зовнішньої будови (рис. 3).

Отже, в житлобудівництві черняхівських племен найбільш чітко відображені традиції пшеворського населення. Наземні житла, а також житла напівземлянкового типу в обох культурах однакові. Виразно простежуються також традиції липицького населення, зокрема, у черняхівську культуру перейшов звичай будувати в деяких житлах глиняну піч, підвальну яму. Очевидно, липицьким впливом слід пояснювати наявність на черняхівських поселеннях овальних або округлих жител-землянок.

Вирішальне значення у характеристиці співвідношення різних культур має кераміка, як найбільш масовий речовий матеріал, що водночас найповніше відображає місцеві особливості пам'яток.

На пам'ятках пшеворської культури Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя виявлено ліпну кераміку. Вона включає різні типи горщиків, мисок, кухликів. Характерною особливістю черняхівських пам'яток цього району є також велика кількість ліпного посуду і перевага його над гончарним. Кількісно ця кераміка представлена неоднаково на різних поселеннях, що пояснюється, очевидно, хронологічним фактором. На тих, які виникли раніше (Черепин, Дем'янів, Незвісько), вона становить до 65%, на пізніших її менше (Ріпнів II — 34%, Бовшів — 52,3%).

⁴⁷ Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я..., с. 66—67.

⁴⁸ Баран В. Д. Поселення перших століть..., с. 33; Баран В. Д. Памятники черняхівської культури..., с. 250—252; Баран В. Д. Поселення черняхівського типу..., с. 104.

⁴⁹ Баран В. Д. Деякі підсумки досліджень поселень черняхівського типу в верхів'ях Дністра і Західного Бугу.— В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, с. 39—40.

⁵⁰ Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я..., с. 67.

Основною формою ліпного посуду на черняхівських пам'ятках є горщики різних типів. Як виняток трапляються миски і кухлики конічної форми. Слід зазначити, що зникає, порівняно з попереднім часом, столовий, а не кухонний посуд. Його відсутність у черняхівській культурі пояснюється повною заміною цієї категорії ліпних посудин гончарною керамікою. На поселеннях пшеворської культури остання представлена виключно гончарними мисками (Підберізці, Сокільники, I). Паралельно на цих пам'ятках зменшується кількість ліпних мисок і кухликів. Так, у Сокільниках I — найпізнішому пшеворському поселенні, де відкрито близько 1,5 тис. м², знайдено лише вісім мисок і два кухлики. На поселенні в Зубрі, що датується II ст. н. е., лише в одному житлі виявлено три миски і один кухлик.

Цікаву картину співвідношення горщиків і мисок дає матеріал з Підберізців. Так, у житлі 16 піньолатенського часу виявлено 18 визначальних форм. З них п'ять належало горщикам, стільки ж мискам і вісім — кухликам. У житлі 10 I ст. н. е. з 18 визначальних форм було дві миски та сім кухликів, а в житлі 18 першої половини II ст. н. е. з 20 форм — відповідно три і чотири. Іх кількість зменшується в другій половині II — першій половині III ст. н. е. Так, у житлі 9 із дев'яти екземплярів трапилася лише одна миска, в житлі 22 — теж одна і ще кухлик. Незначний процент їх і в житлі 7, де найбільше виявлено гончарної кераміки. Таким чином, у піньолатенських і ранньоримських об'єктах кількість мисок і кухликів досить велика і приблизно однакова, але значно менша в житлах з керамікою провінціальноримського типу.

Отже, на самих пшеворських поселеннях можна простежити процес поступової зміни асортименту ліпного посуду, в результаті чого столова кераміка замінюється більш досконалими гончарними посудинами. Із збільшенням кількості цієї кераміки, що досягає 40—65% усієї маси керамічного матеріалу, на черняхівських поселеннях витісняється не лише ліпний столовий, але й деякі форми кухонного посуду, зокрема піфосоподібні посудини, столові горщики. Якщо від ліпної пшеворської кераміки відрахувати столову (миски, кухлики, лощені горщики), то процент ліпних кухонних посудин буде в обох культурах приблизно однаковий.

Звернемося до характеру обробки зовнішньої поверхні ліпної кераміки в обох культурах.

Ліпна черняхівська кераміка має грубу фактуру. В тісті є значні домішки шамоту, інколи жорстви, навіть піску. Поверхня черепка неспівна, випал slabий, нерівномірний. Деякі посудини мають згладжену поверхню. Орнамент, як правило, відсутній⁵¹.

Пшеворський посуд досконаліший. У тісті є домішки шамоту, піску, випал рівномірний, міцний. Столовий посуд чорного або світло-бронзового кольору, лощений, кухонні горщики мають спеціально ошершавлену згладжену або шорстку поверхню. Посудини часто орнаментовані. Проте, якщо розглядати пшеворську ліпну кераміку в її хронологічному розвитку, з'ясовується інша картина. Закономірність змін у характері обробки зовнішньої поверхні тут полягає у зменшенні з часом кількості лощеної, підлощеної і спеціально ошершавленої кераміки і збільшенні числа посудин з шорсткою, неорнаментованою поверхнею (рис. 4). Так, кількість лощеної кераміки зменшується від 20,5%, у піньолатенський час до 8% наприкінці II — на початку III ст. н. е., спеціально ошершавленої — від 25—40,6% до 6—10%. Чисельність виробів з шорсткою поверхнею зростає від 34—37% у піньолатенський час до 68—86% на об'єктах наприкінці II — початку III ст. н. е.

⁵¹ Баран В. Д. До питання про ліпну кераміку полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу.— МДАПВ, 1961, вип. 3, с. 78.

Кераміка стає більш грубою, потовщуються стінки, збільшується кількість і величина домішок у тісті, зникає орнаментація, тобто за способом обробки зовнішньої поверхні і фактурою вона не відрізняється від ліпної кераміки черняхівської культури. Особливо чітко це виявляється на прикладі поселення в Сокільниках I. Тут майже відсутній лощений і спеціально ошершавлений посуд, який становить відповідно

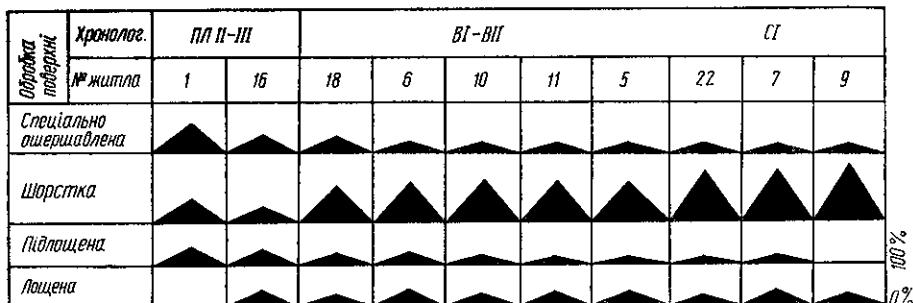

Рис. 4. Хронологічне співвідношення ліпної кераміки за способом обробки зовнішньої поверхні на поселенні в Підберіз'ях.

3,8 і 4,7%. Більшість кераміки (91,5%) має шорстку зовнішню поверхню. Лише один горщик був прикрашений пальцевими защипами на бочку. Проте частина посуду ще добре випалена, з домішками піску в тісті, тобто цілком відповідає формам, характерним для пшеворських керамічних комплексів ІІ ст. н. е. Але інша частина вже нічим не відрізняється за фактурою й обробкою зовнішньої поверхні серед ліпної кераміки, виявленої на розташованому поруч поселенні черняхівської культури. Очевидно, з появою гончарного посуду до виробництва ліпного ставилися менш відповідально. Цим і слід пояснювати деяку недбалість у виготовленні ліпного посуду в черняхівський час. Але лощена кераміка не зникає відразу. Вона виступає в більшій чи меншій кількості майже на всіх поселеннях черняхівського часу⁵². В Черепині, наприклад, виявлено близько 40 таких фрагментів⁵³, що відповідає кількості лощеної кераміки на пізніх пшеворських пам'ятках у цьому районі.

Для порівняння форм посуду двох культур ми взяли до уваги лише горщики, оскільки миски й кухлики в черняхівській культурі відсутні, про що зазначалося вище. На рис. 5 і 6 ми врахували більшість опублікованих зразків горщиків з поселень у Черепині, Дем'янові, Бовшеві, Ріпневі II. Ідентичні не лише основні типи посудин в обох культурах, але й форми, які на черняхівських пам'ятках виступають в однічних випадках і є частішими на пшеворських. У свою чергу, в черняхівській культурі більш поширені горщики витягнутих пропорцій, із легко відігнутими вінцями і високими плічками, а на пшеворських пам'ятках вони трапляються порівняно рідше. Очевидно, саме ця форма набуває в черняхівський час особливого поширення. Це свідчить про поступове відмінання деяких видів посуду та їх певну уніфікацію.

Близькі у горщиків обох культур також деталі формування вінець, шийки, ступінь опукlostі тулуба та інші риси, що є незаперечним свідченням їх типологічної спорідненості. Серед відмінностей слід вказати на спосіб формування денець, які в горщиках пшеворської культури, на відміну від черняхівських, часто не виділені в профілі. Слід зазна-

⁵² Баран В. Д. До питання про ліпну кераміку., с. 83.

⁵³ Баран В. Д. Поселення перших століть., с. 53.

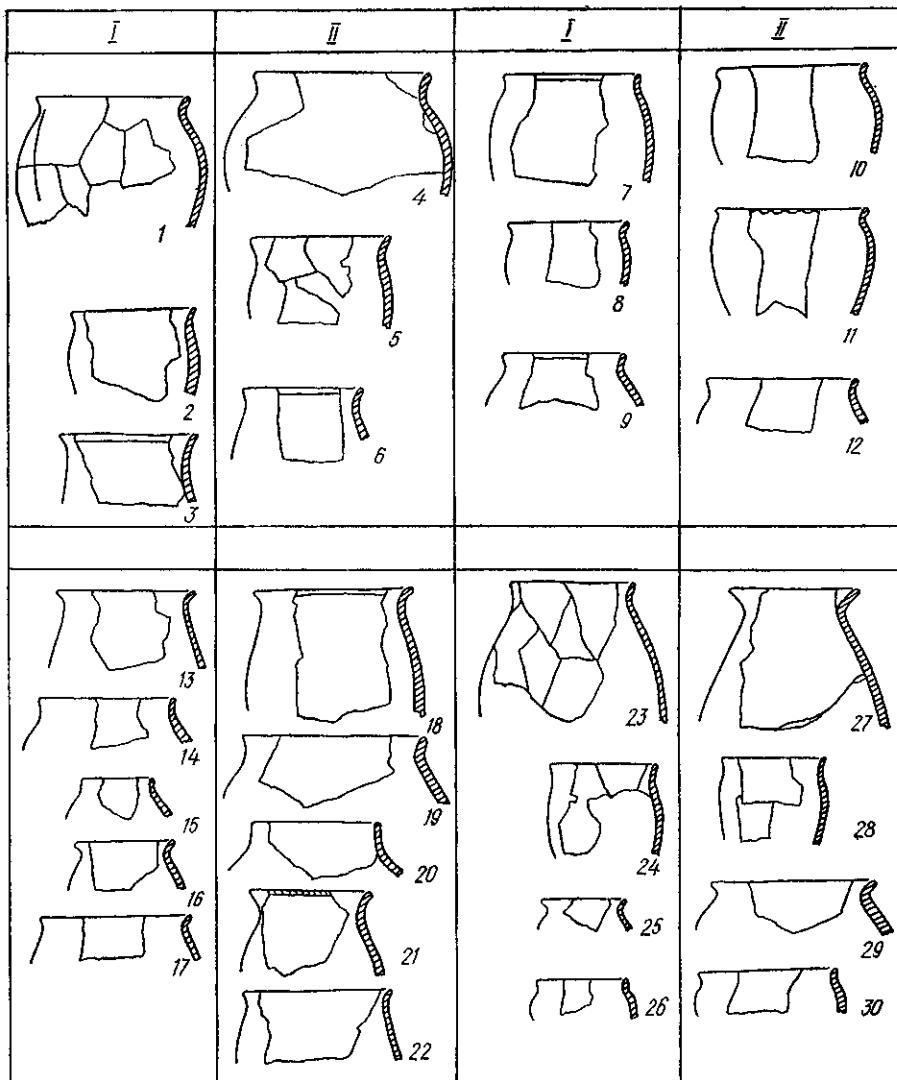

Рис. 5. Схема співвідношення ліпніх горщики пшеворської і черняхівської культур.

1—ліпні горщики черняхівської культури; II—ліпні горщики пшеворської культури (1—3, 7—9—Черепин; 13—17, 23—26—Дем'янів; 4—6, 12, 18—20, 22, 27, 29—30—Підберізці; 10, 11—Підбірці; 21—Звенигород; 28—Хорів).

чили і таку форму, як горщики із загнутими до середини вінцями, відомі на пізніших черняхівських поселеннях (Ріпнів II, Бовшів). У пшеворській культурі Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя вони знайдені лише в окремих екземплярах на пам'ятках пізньолатенського часу і I ст. н. е. Їх наявність на окремих черняхівських пам'ятках пояснюється, очевидно, запозиченням з пізньоримських старожитностей Польщі. Багато таких посудин виявлено на пізньопшеворському поселенні у Вікниках-Великих⁵⁴, поселенні вельбарської культури в Ромоши⁵⁵, які розташовані дещо північніше досліджуваних нами пам'яток.

⁵⁴ Фонди Інституту суспільних наук АН УРСР. Розкопки М. Ю. Смішка.

⁵⁵ Крушельницька Л. І., Оприск В. Г. Поселення східнопоморсько-мазовецької культури в верхів'ях Західного Бугу.—Археологія, 1975, 18, рис. 1, 2.

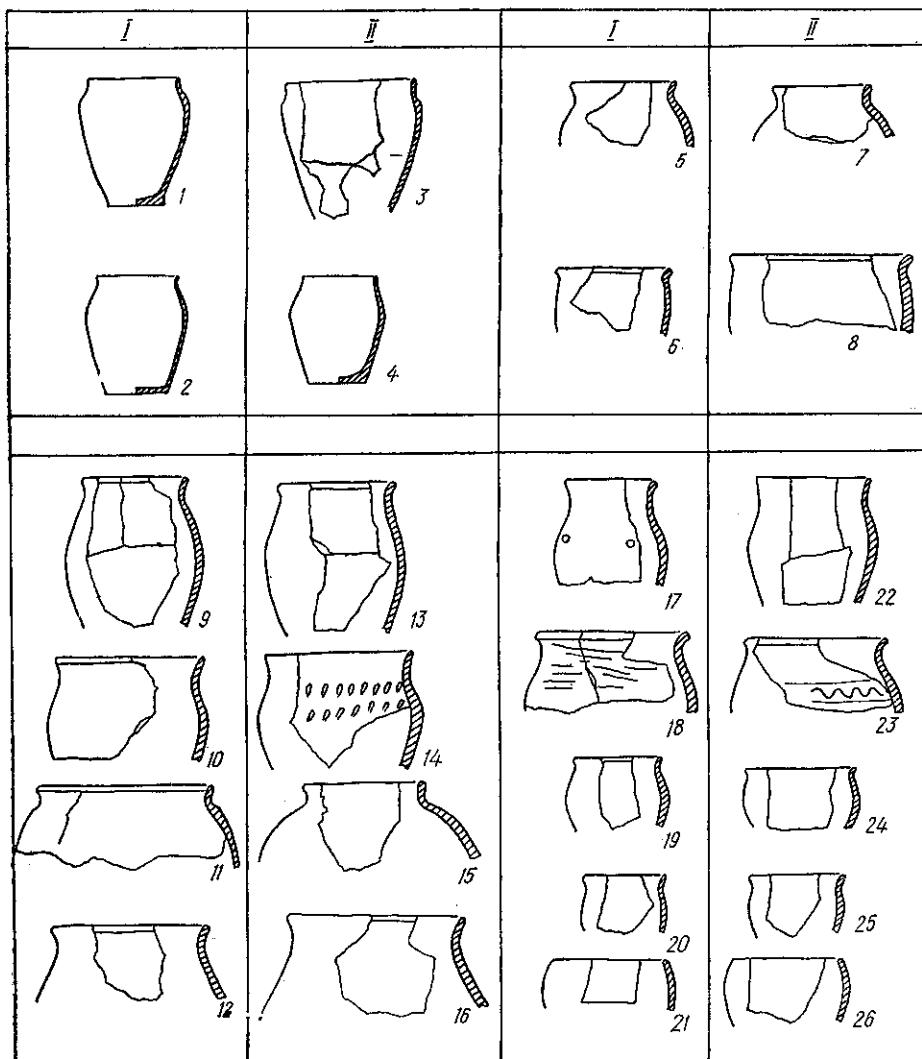

Рис. 6. Схема співвідношення ліпних горщиків пшеворської і черняхівської культур.

I — ліпні горщики черняхівської культури. II — ліпні горщики пшеворської культури (1—2, 5—6 — Бовшів; 9—12, 17—21 — Ріпнів II; 3—4, 8, 13, 15—16, 23—26 — Підберізці; 7 — Звенигород; 14 — Сокільники I; 22 — Хорів).

Очевидно, слід припустити проникнення на деякі черняхівські поселення Верхнього Подністров'я окремих груп носіїв цих пам'яток. Звідси й запозичено форму горщика, яка побутувала у місцевих племен ще в VI—VII ст. н. е.⁵⁶

Порівняння ліпного посуду в обох культурах переконує нас в його спорідненості. Серед черняхівської ліпної кераміки немає форм, які б не знаходили своїх відповідників на більш ранніх пам'ятках пшеворського типу в цьому районі (рис. 7). Техніка й особливості виготовлення ліпних посудин теж близькі. Отже, цей посуд виготовляло населення з однаковими культурними традиціями і навиками.

Ідентичні в обох культурах і інші матеріали, зокрема господарсько-побутові предмети (ножі, шила, гребені, прядла), прикраси (фібули, пряжки), тобто всі речі, відомі на ранніх черняхівських пам'ятках.

⁵⁶ Баран В. Д. Ранні слов'яні., с. 35, рис. 11.

Слід зазначити, що в черняхівській культурі загалом набір речей набагато ширший і більш досконалій, оскільки це зумовлено вищим рівнем економічного розвитку в черняхівську епоху.

Що ж до похованального обряду населення двох культур, то для його порівняння ми, на жаль, не маємо даних. Пшеворські пам'ятки кінця II — першої половини III ст. н. е. представлені лише окремими похованнями із зброєю, сконцентрованими у верхів'ях Західного Бугу і

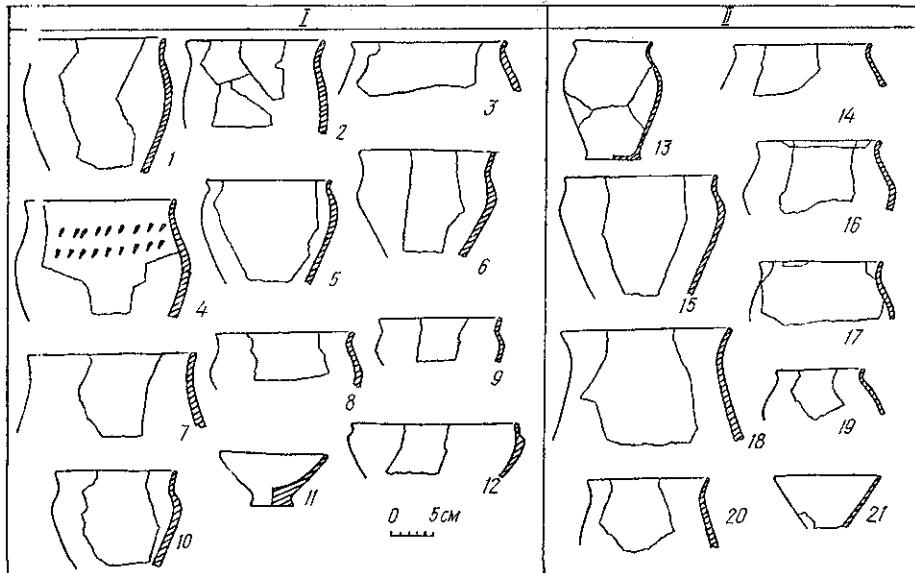

Рис. 7. Ліпна кераміка з поселення пшеворської культури у с. Сокільники I; (I — 1—12); ліпна кераміка з гончарної печі черняхівської культури у с. Сокільники I (II — 13—21).

вздовж обох берегів середньої течії Дністра. Всі вони виявлені випадково під час земляних робіт і не дають матеріалів для з'ясування їх зв'язку з існуючими тут пшеворськими поселеннями. Але виходячи з того, що час появи цих поховань збігається з періодом найбільш активної експансії західних пшеворських племен на схід і південь, ми схильні трактувати їх як нове, чуже місцевій пшеворській культурі явище.

Таким чином, зіставлення основних елементів культури пшеворського і черняхівського населення вказує на їх значну близькість, у багатьох відношеннях ідентичність. Певні відмінності, які є між ними, пояснюються різним рівнем соціально-економічного розвитку етнічно спорідненого населення. Так, у черняхівський час широко використовується гончарна кераміка, в силу чого стає менш досконалим ліпний посуд, зменшується його асортимент, паралельно з цим збагачується і удосконалюється набір господарсько-побутових речей, прикрас.

Всі ці факти свідчать на користь того, що в III ст. н. е. у Верхньому Подністров'ї і Західній Волині зміна культури не привела до зміни населення. Основними носіями нової культури черняхівського типу були місцеві племена, які проживали на цій території з пізньолатенського часу. Переїзд однієї культури в іншу був поступовим, що підтверджується наявністю в Подністров'ї пам'яток перехідного типу, тобто таких, де приблизно в рівній мірі співіснують характерні елементи обох культур. Так, на поселенні поблизу с. Черепин в об'єктах і культурному шарі виявлено значну кількість пшеворських матеріалів більш раннього часу. Виділяючи цей органічно вплетений в цілісний

комплекс матеріал, В. Д. Баран трактує його як свідчення зв'язків мешканців поселення із суміжною пшеворською культурою⁵⁷⁻⁵⁸.

Вимагає застереження, в першу чергу, факт наявності численної пшеворської кераміки на поселенні, в усіх напівземлянкових житлах. До цього слід додати, що автор виділив лише лощений посуд, який на пшеворських пам'ятках виступає у процентному відношенні в тій самій кількості, що й в Черепині. До інших виявлених тут і характерних для пшеворської культури знахідок належать предмети озброєння (шпори, окуття ратища).

Не торкаючись питання культурної належності цього поселення загалом, слід припустити, що його заклало місцеве населення, яке ще значною мірою зберегло свої давні культурні традиції. На це вказує керамічний матеріал деяких жител, тотожній за своїм характером матеріалам пізніх пшеворських об'єктів. Він є, очевидно, найранішим на поселенні, як наприклад, комплекс житла XI, де переважає ліпна кераміка, в тому числі чорнолощені фрагменти, і де виявлено лише кілька уламків гончарних посудин, виготовлених з добре очищеної глини⁵⁹. Хронологічно близьким до нього є комплекс житла VII, де теж переважає ліпний посуд, серед якого було п'ять чорнолощених і лише одна гончарна миска, виготовлена з добре відмученої глини. Такого самого характеру була кераміка і в житлі VI⁶⁰. Знайдена в ньому залізна шпора з асиметричними дужками і гачком біля шипа дає підстави припустити, що згадані житла функціонували не раніше другої половини III ст. н. е. Склад керамічних комплексів цих об'єктів аналогічний пшеворським житлам 7, 9, 22 у Підберізцях, що датуються серединою III ст. н. е., спорудам з поселення того самого часу в Сокільниках I.

Пізнішим на черепинському поселенні є житло V. Тут теж трапилася незначна кількість гончарної кераміки, представленої шістьма мисками, і крім того, горщиком з шорсткою поверхнею⁶¹. Слід зазначити, що в найраніших об'єктах черепинського поселення, як і в пізніших пшеворських, гончарна кераміка являє собою в основному миски з лощеною поверхнею. Останні були, ймовірно, найранішими формами гончарних посудин, якими користувалося населення Подністров'я в цей час. Що ж до решти об'єктів згаданої пам'ятки, то в них гончарна кераміка наявна в значно більшій кількості і представлена не лише фрагментами мисок, але й горщиками з шорсткою поверхнею, піфосами. Одночасно в цих житлах зменшується процент ліпної кераміки.

Таким чином, на матеріалах поселення в Черепині добре простежується процес дальнього розвитку матеріальної культури пшеворських племен Верхнього Подністров'я і Західної Волині.

Аналогічним черепинському є поселення поблизу с. Незвисько, де теж виявлено численний пшеворський матеріал, безпосередньо пов'язаний з черняхівським горизонтом⁶². Еволюцію цієї культури характеризують досліджені пам'ятки черняхівського типу в Дем'янові, Ріпневі II, Бовшеві та ін.

Отже, було б помилковим вважати, що до складу черняхівської культури в цьому районі входили лише місцеві пшеворські племена. В ній простежуються і деякі традиції липицького населення, зокрема в житлобудівництві. Очевидно, певна частина липицького населення залишилася на старих місцях і увійшла в черняхівську спільність, швидко асимілювавшись. Слід зважити також на активні пшеворсько-зару-

⁵⁷⁻⁵⁸ Баран В. Д. Поселення перших століть.., с. 90.

⁵⁹ Там же, с. 41.

⁶⁰ Там же, с. 32, 33.

⁶¹ Там же, с. 28—29.

⁶² Смирнова Г. И. Работы Западноукраинской экспедиции в 1954 г.—КСИИМК, 1957, вып. 67, с. 101—108; Смирнова Г. И. Поселение у с. Незвиско в первые века нашей эры.—МИА, 1961, № 116, с. 196—212.

бинецькі інтеграційні процеси, що проходили в І—ІІ ст. н. е., і на значну роль зарубинецьких племен в розвитку місцевої культури. Остання є мірлом ваги зарубинецького субстрату в черняхівській культурі. Але і цим не вичерpuється склад місцевих племен черняхівської доби. Вони піднялися, порівняно з попереднім часом, на якісно новий рівень соціально-економічного, духовного й етнічного розвитку. Розкриття стимуляторів цього підйому є темою окремого дослідження.

д. н. КОЗАК

Пшеворская и черняховская культуры в Верхнем Поднестровье и Западном Побужье

Резюме

В статье рассматривается вопрос о соотношении пшеворской и черняховской культур в Верхнем Поднестровье и Западном Побужье. В сравнительном плане изучались топография поселений, жилищное строительство, керамический материал. На этой основе сделан вывод, что основные черты материальной культуры пшеворских и черняховских племен сходны, во многих случаях идентичны. Последнее касается топографии поселений, жилищного строительства, большей части керамического материала.

Некоторые отличия, наблюдающиеся в двух культурах, объясняются более высоким уровнем социально-экономического развития черняховского населения. Так, в черняховское время широко распространяется гончарная керамика, в силу чего становится более грубой и однообразной лепная посуда. Богаче и совершеннее в черняховской культуре также набор хозяйственно-бытовых предметов и украшений.

Всесторонний анализ пшеворских и черняховских материалов свидетельствует о том, что в III в. н. э. в Верхнем Поднестровье и Западном Побужье со сменой культуры не произошло никакой смены населения. Носителями новой культуры были местные племена, проживающие на этой территории с позднелатенского времени.

Однако в состав черняховской культуры в этом районе вошли не только пшеворские племена. В ней прослеживаются и некоторые традиции липицкого населения, в частности, в жилищном строительстве. Следует обратить внимание также на активные пшеворско-зарубинецкие интеграционные процессы, которые происходили в I—II вв. н. э., и на ту роль, которую сыграли зарубинецкие племена в развитии местной культуры. Но и этим не исчерпывается характер местных племен черняховского времени. Они поднялись, в сравнении с предыдущим периодом, на качественно новый уровень социально-экономического, духовного и этнического развития.

В. О. ПЕТРАШЕНКО

Житла VIII—Х ст. на Правобережному Подніпров'ї

Для вивчення етнічної історії населення важливе значення має характер його житлобудування. Житла належать до поширеної категорії археологічного матеріалу, і це дає можливість для висвітлення їх типологічних особливостей і датування. Проте ще й досі не існує єдиної термінології, системи опису і типології жител. Немає загально визначеного членування їх на землянки і напівземлянки, чіткого уявлення про зрубну і стовпову конструкцію стін. Кожний дослідник виробляє свої критерії типології, виходячи з наявного в його розпорядженні матеріалу. Причина цього криється передусім у специфіці самого об'єкта, оскільки археолог має справу не з усією будівлею, а лише з нижньою, збереженою її частиною.

Запропонований П. О. Раппопортом метод картографування окремих ознак дав можливість виділити кілька районів поширення певних типів споруд, а також простежити еволюцію давньоруського житла. Поряд з картографуванням можна застосовувати принципи статистич-

¹ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище.—САИ, 1975, Е1-32, с. 5.

ної обробки матеріалу з метою виявлення залежності між окремими елементами будівлі, а також найбільш повного зіставлення за єдиною системою.

Об'єктом нашого дослідження стали житла VIII—Х ст. Лісостепового Правобережного Подніпров'я, яких налічується близько 120. На жаль, не всі з них мають вичерпні характеристики, в зв'язку з чим враховувалися ознаки, виявлені під час розкопок, незважаючи на те, що вони не завжди визначають характер будівлі. Отже, в статті розглянуто житла з таких поселень: Тетерівка (6), Лука-Райковецька (6), Луг I

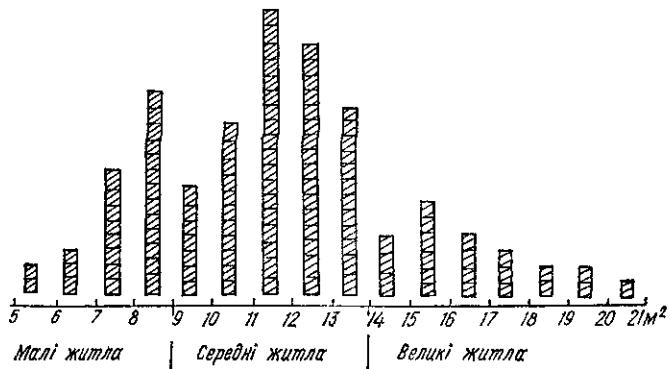

Рис. 1. Гістограма розподілу жител за площею.

(22) та Луг II (8), Макарів Острів (10), Стецівка (4), Канівське поселення (20), городище Монастир'ок (16), поселення поблизу с. Сахнівка в урочищі Гончариха і між горами Дівіця та Дегтярна (12) *. З Луга I, II і Стецівки залучили житла з керамікою типу Сахнівки і Луки-Райковецької, виділені О. М. Приходнюком ². Розглядаються також житла з Києва, Ходосівки, Пастирського городища. Вказані пам'ятки належать до різних варіантів і навіть різних культур. Проте, щоб охарактеризувати житловбудування певної території у визначених хронологічних рамках для з'ясування особливостей матеріальної культури Лісостепового Правобережного Подніпров'я періоду формування Київської Русі, необхідно врахувати всі відомі нам пам'ятки VIII—Х ст. даного регіону.

Основою опису житла є характеристика його котлована і печей. Котлован визначається такими параметрами: форма, глибина від сучасної або давньої поверхні, розміри, орієнтація і конструкція стін, влаштування підлоги і даху, розташування входу. У реконструкції печей беруться до уваги розміри по периметру стін, що збереглися, розміщення печі по сторонах горизонту і відносно входу, матеріал, з якого зроблені черінь, стіни і склепіння, а також висота череня до підлоги.

Переважна більшість жител досліджуваної території має квадратну (з різницею сторін до 20 см) або прямокутну форму (табл. 1). Загалом переважають квадратні в плані будівлі. Вони панують на поселеннях Луг I, Макарів Острів, Лука-Райковецька. Прямокутні житла поширені на Канівському поселенні і в Стецівці.

Важливою ознакою є площа житлової частини споруд. Ми розглянули 112 жител. Довжина сторін, де це було можливо, встановлювалася за планами будівель, а не за їх описами ³.

* Далі поселення поблизу урочища Гончариха називатиметься Сахнівка I, поселення між горами Дівіця і Дегтярна — Сахнівка II.

² Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е. К., 1980, с. 15—16.

³ Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. К., 1965, с. 30, рис. 10.

Таблиця 1

Розподіл жител за формою котлована

Пам'ятка	Квадратні	Прямо-кутні
Луг I	15	7
Монастирськ	8	8
Макарів Острів	7	3
Луг II	5	3
Канівське поселення	3	17
Сахнівка I	—	2
Сахнівка II	5	5
Лука-Райковецька	5	1
Стецівка	1	3
Ходосівка	3	—
Княжа гора	1	2
Шумськ	2	—
Пастирське	1	—
Тетерівка	1	2
Буки	1	—
Гребені	1	—
Разом	59	53

Таблиця 2

Розподіл жител за площею

Пам'ятка	Малі житла, від 5,5 до 9 м ²	Середні житла, від 9,9 до 14 м ²	Великі житла, від 14,4 до 20 м ²	Разом
Луг I	7	13	2	22
Монастирськ	1	11	4	16
Макарів Острів	1	8	1	10
Луг II	—	8	—	8
Канівське поселення	9	7	4	20
Сахнівка I	—	1	1	2
Сахнівка II	—	4	6	10
Лука-Райковецька	—	4	1	6
Стецівка	—	3	1	4
Ходосівка	—	2	1	3
Княжа гора	1	—	—	3
Шумськ	1	—	—	2
Пастирське	1	—	—	1
Тетерівка	2	—	1	3
Буки	—	—	—	1
Гребені	1	—	—	1
Разом	25	65	22	112

За площею житла можна поділити на три групи (рис. 1; табл. 2). Такі, що мали невелику площину до 9 м² включно, становлять 22%. Вони наявні на Канівському поселенні і в Лузі. Найчисленнішими були житла з середньою площею (9—14 м²), виявлені на Монастирку, Лузі I, Канівському поселенні, Луці-Райковецькій. На Канівському поселенні та в Монастирку будували і великі приміщення.

Як видно з табл. 2, на поселеннях звичайно існували житла різних груп з переважанням тієї чи іншої з них. На Монастирку, наприклад, здебільшого були середні і великі за площею будівлі, до малих належать лише житла № 4 і № 16 з печами кам'яно-глиняної конструкції. Решта жител цього поселення з печами-кам'янками мали середні та великі розміри.

На Канівському поселенні всі три групи представлені майже рівномірно. Малі житла № 1, 2, 6, 16, 17, 20, 21, 22 з печами-кам'янками і глинобитними печами належать до різних хронологічних періодів. Житла № 3, 5, 10, 11, 13, 15, 18 мають середню площину і також є різночасними. Великою площею виділяються житла № 7, 8, 9 з глинобитними печами, датовані IX—X ст. Таким чином, на Канівському поселенні чіткої залежності між площею і часом існування споруд не встановлено. Проте можна вказати на тенденцію збільшення в IX—X ст. кількості об'єктів великих розмірів.

На Тисминському поселенні Луг I до першої групи слід віднести житла № 5, 22, 25, 27, 29, 30, 31, до другої — № 1, 3, 4, 6—9, 16, 17, 21, 23, 24, 26, а до третьої — № 11, 13. Тут спостерігається приблизно така сама ж, як і на подніпровських пам'ятках, картина. У ранній період (VII—VIII ст.) переважають житла з середньою і малою площею. Проте слід взяти до уваги, що частина жител на цій пам'ятці не піддається точному датуванню (№ 2, 8, 10, 12, 13, 14, 18, 19, 22—24, 28).

У Лузі II всі будівлі мають середню площину, в Сахнівці і Стецівці переважають великі та середні. На поселенні Макарів Острів житла VII—VIII, середніх розмірів, а VIII—IX ст.— в основному з середньою і великою площею, але відомі і з малою. Подібну картину дають па-

м'ятки VIII—IX ст. на Волині, де будівлі другої групи домінують.

Одним з важливих показників, що характеризують житло, є глибина котлована від рівня сучасної поверхні. Саме на цій основі проводиться визначення землянок і напівземлянок. Всі заглиблені житла викопані в материку, тому що материкова глина запобігає осіданню будівлі, тобто виступає як своєрідний фундамент. Оскільки рівень заглигання материка досить різний, залежно від природного ландшафту і діяльності людини (планування, оранка тощо), то глибина жител приблизно визначає об'єктивну заглибленість будівлі. Таким чином, ця ознака лише умовно вказує на тип житла — землянку чи напівземлянку. Тим більше, що самі ці терміни є синонімами⁴.

Ми вважаємо, що відповідно до наведених археологічних реалій доцільнішим є поділ жител на наземні й заглиблені. До перших належать всі ті, підлога яких лежить на матерiku або вище його, до других — викопані в матерiku.

Для заглиблених жител важливо встановити рівень давньої поверхні. Це можна зробити, якщо на поселенні є синхронні наземні будівлі, що буває рідко. Інколи за давню поверхню приймається рівень, на якому простежувалася пляма об'єкта. Однак цей показник недостатній, тому що, як правило, темне заповнення виявляється лише на світлому фоні материка або передматерика. У деяких випадках такий рівень визначається насиченістю археологічними матеріалами, зокре-

Г а б л и ц а 3

Розподіл жител за глибиною котлована (м)

Пам'ятка	Мала 0,2 + 0,8	Середня 0,8 + 1,4	Велика 1,4 + 2,0
Луг I	4	16	1
Монастирськ	1	12	3
Макарів Острів	—	10	
Луг II	1	5	2
Канівське поселення	2	14	4
Сахнівка I	—	2	—
Сахнівка II	—	6	3
Лука-Райковецька	1	—	5
Стечівка	3	1	—
Ходосівка	2	1	—
Княжа гора	1	—	1
Шумськ	—	1	—
Пастирське	2	—	—
Тетерівка	1	2	—
Буки	—	—	—
Гребені	—	1	—
Київ, Старокиївська гора	1	—	—
Р а з о м		20	71
			19

* Борисевич Г. В., Раппопорт П. А. Древнерусское жилище.— САИ, 1975, Е1-32; СА, 1978, № 4, с. 285.

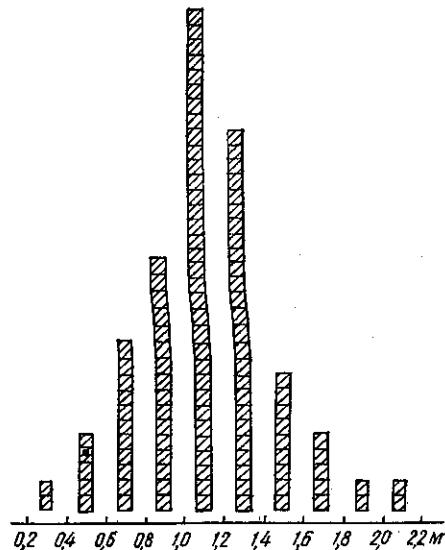

Рис. 2. Гістограма розподілу жител за глибиною.

ма знахідками цілих речей⁵. Більш надійно визначати глибину жител не від давньої, а від сучасної поверхні.

Підлога більшості жител (67%) залягає на глибині від 0,8 до 1,4 м. Ця глибина характерна і для кожної пам'ятки окрема (табл. 3).

Винятком є Лука-Райковецька, де переважають будівлі, заглиблені більш ніж на 1,4 м.

Як свідчить побудована гістограма (рис. 2), глибини жител підлягають нормальному або гаусовському закону розподілу випадкових величин, отже, можна припустити, що ця величина не була довільною, а наблизалась до якоїсь середньої⁶.

Важливим є питання про залежність глибини від площі жител. Кореляція площи і глибини жител показала, що незалежно від площи котлована найоптимальнішою була середня глибина — від 0,8 до 1,4 м.

Розташовані житла за сторонами горизонту, інколи з незначним відхиленням, в більшості випадків (68) зафіксована орієнтація за стінами, менше (44) — за кутами. Як правило, на одній пам'ятці переважає один принцип орієнтації (Монастирськ, Канівське поселення, Макарів Острів), але є пам'ятки, де змішуються обидва види. Орієнтування жител за сторонами горизонту здається цілком природним, оскільки, як підтверджують етнографічні дані, спостерігалось прагнення поставити домівку вікнами на південь⁷. Орієнтація залежала також від топографії місцевості — будинки повертали фасадами до річки, озера або яру. Рядова забудова була характерна для Канівського поселення, городища Монастирськ.

Від орієнтації житла якоюсь мірою залежало місце входу. На жаль, вхід простежено лише в 22 випадках. Звичайно він розташовувався з південного боку, а щодо печі розміщувався в 15 житлах навпроти, в семи — збоку від неї. Долівка здебільшого материкова. Інколи використовувався пісок як прошарок між материком і власне долівкою (Ходосівка). Залишки дерев'яної підлоги трапилися лише в одному житлі на поселенні Буки. Сліди глиняної підмазки долівки простежено в 17 випадках (Ходосівка, Канівське поселення, Сахнівка).

У спробах реконструкції житла провідне місце належить влаштуванню стін. Однак визначення їх будови за матеріалами розкопок не завжди можливе і однаково вірогідне, оскільки дослідники враховують лише такі ознаки, як наявність стовлових ям, канавки вздовж стін або розташування печі. Як зазначалося, жодна з них не дає однозначної відповіді на питання про тип житла, тому розподіл споруд на стовпові і зрубні на підставі цих ознак досить умовний.

З усіх жител лише 75 містять інформацію про конструкцію стін. Як видно з табл. 4, переважна більшість будівель мала стовпову конструкцію. В дійсності таких жител було більше, бо відсутність стовпових ям ще не гарантує наявності зрубу, адже стовпи могли і не вкопуватися у материк.

Дуже важко відтворити характер даху, для цього нема достатнього матеріалу. Залишки зруйнованих покрівель майже не дають можливості скласти уявлення про їх конструкцію, тому для цього в більшості випадків використовується етнографічний матеріал. У Лісостеповому Подніпров'ї, на думку дослідників, переважали житла з дерев'яно-земляним перекриттям. Але вважають, що, оскільки таке перекриття вимагало вміння споруджувати дерев'яну основу даху, її значно легше було покривати соломою⁸. Отже, не виключено, що в цей час були солом'яні дахи, але археологічно це не можливо довести.

⁵ Ляпушкін І. І. Городище Новотроїцьке.— МІА, 1958, № 74, с. 15.

⁶ Гмурман В. Е. Теория вероятности и математическая статистика. М., 1972, с. 246.

⁷ Бломквіст Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов.— Тр. Ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, 1958, т. 31, с. 58.

⁸ Борисевич Г. В., Раппопорт П. А. Указ. соч., с. 287—288.

Таблиця 4
Розподіл жител за конструкцією стін

Пам'ятка	Зрубна	Стовпов... з
Луг I	3	7
Монастирськ	2	14
Макарів Острів	—	7
Луг II	—	5
Канівське поселення	4	—
Сахнівка I	1	1
Сахнівка II	6	4
Лука-Райковецька	4	2
Ходосівка	—	3
Княжа гора	1	—
Шумськ	1	1
Пастирське	—	2
Тетерівка	—	3
Буки	1	—
Гребені	1	—
Разом		24 49

На городищі Монастирськ розкопане житло (№ 10) перекрите глиняним завалом завтовшки 20—25 см (рис. 3). Тут немає слідів пожежі, отже, дах упав у результаті поступового руйнування будівлі. Глиняна обмазка, що лежала суцільним масивом, не мала відбитків плоту, її не можна ототожнити з глинобитними стінами житла. У трьох житлах городища Монастирськ (№ 1, 2, 18) простежено залишки згорілої дерев'яної конструкції стін. Останні в усіх випадках обкладалися розпиляними колодами-плахами завширшки 10—15 см. Вони притискувалися стовпами по кутах і середині стін до стінок котлована. Діаметр стовпових ям в середньому — 20—25 см. Простір між котлованом житла і дерев'яним каркасом заповнювався землею. Приблизно можна визначити і характер покрівлі. Вона, напевне, була дерев'яно-земляною. На користь цього свідчить і стовп посередині житла, що являв собою додаткову опору важкому дахові. Форму останнього визначити нелегко: він міг бути чотирихилий, дво- або трисхилий. Зрубна конструкція стін найкраще досліджена на Канівському поселенні, де в житлі № 17 збереглися кругляки по периметру стін, густо обмазані з внутрішнього боку глиною.

Одним з найважливіших елементів житла є опалювальна споруда. У Лісостеповому Правобережному Подніпров'ї поширені різні типи печей. За матеріалом, з якого вони споруджені, можна виділити п'ять їх типів (табл. 5). Перший, найпоширеніший, тип (72%) становили печі-ку

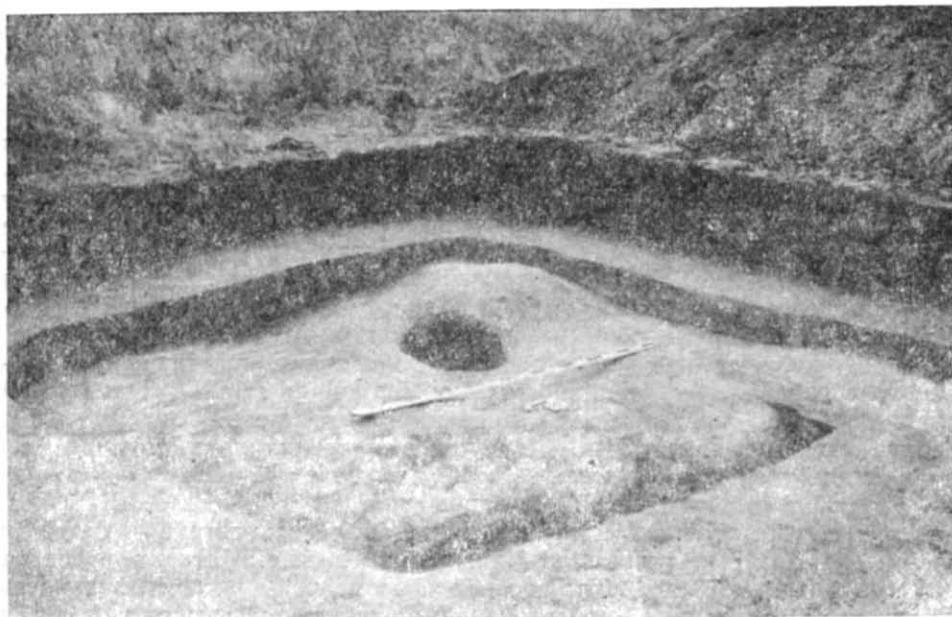

Рис. 3. Завал глиняного даху в житлі № 10 на Монастирку.

Таблиця 5

Розподіл типів печей по пам'ятках

Пам'ятка	Кам'янки	Кам'янки з скlepінням з вальків	Кам'яно-глиняні	Глинообитні з скlepінням з вальків	Глинообитні плотово-каркасні
Луг I	22	—	—	—	—
Монастирськ	13	1	2	—	—
Макарів Острів	10	—	—	—	—
Луг II	8	—	—	—	—
Канівське поселення	12	—	—	—	8
Сахнівка I	—	—	1	—	1
Сахнівка II	—	—	7	—	3
Лука-Райковецька	6	—	—	—	—
Стецівка	4	—	—	—	—
Ходосівка	—	—	—	5	—
Княжа гора	3	—	—	—	—
Шумськ	2	—	—	—	—
Пастирське	1	—	1	—	—
Тетерівка	3	—	—	—	—
Буки	1	—	—	—	—
Гребені	—	—	—	—	—
Київ	—	—	1	1	1
 Р а з о м					
	85	2	12	6	13

кам'янки, складені із застосуванням земляного розчину, глеєвої глини та забутовкою щілин між камінням фрагментами кераміки.

У літературі висловлюється думка, що печі-кам'янки робилися без усякого зв'язуючого розчину, тобто клалися насухо. Можливо, це так і було в тих місцевостях, де наявне велике каміння. Що ж до Подніпров'я, то тут більшість печей споруджено з дрібного пісковику, який в конструктивному відношенні неможливо скласти насухо. Тим часом при розбиранні печей між камінням завжди трапляється гумусовий ґрунт або залишки глиняного розчину (Монастирськ, житло № 22).

Печі-кам'янки споруджувалися на материкових останцях (Макарів Острів, Монастирськ, Тетерівка, Канівське поселення), на гумусованій підсипці (Монастирськ) або просто на долівці, причому черінь тут інколи розташований нижче гумусованої підсипки на рівні підлоги (житла № 21, 22, Монастирськ).

Черінь здебільшого не підмазувався глиною і являв собою перепалений ґрунт, змішаний з попелом (Луг I, Луг II, Макарів Острів, Стецівка, Канівське поселення, Монастирськ, Буки, Тетерівка). У восьми випадках виявлено печі з підмазаними глиною черенями (Монастирськ, житла № 21, 22; Пастирське, житла № 1, 2; Лука-Райковецька, житла № 2, 4, 5, 6). Інколи черінь викладали дрібним камінням або фрагментами кераміки (Луг I, Макарів Острів, Тетерівка, Лука-Райковецька, Сахнівка).

Розташування печей за сторонами горизонту є приблизно однаковим, але переважають північно-західний, північно-східний і північний кути. Загалом спостерігається тенденція розміщення опалювальних споруд у північній частині будівлі; співвідношення розташування печі в південній і північній частинах жител становить 3 : 4.

Подекуди в кутах печей є стовпові ями (Луг I, житло № 16; Монастирськ, житла № 2, 7). Але належать вони до конструкції печей чи до конструкції стін і покрівлі — визначити важко. Часто в розвалах печей або поблизу них трапляються фрагменти глиняних жаровень (Канівське поселення, Монастирськ, Сахнівка). Вони розміщалися зверху пічних споруд і, можливо, входили в їх конструкцію.

Гістограма розподілу всіх типів печей за площею показала, що серед них можна виділити три групи: печі з малою площею ($0,6—1,0 \text{ м}^2$), із середньою ($1,0—1,7 \text{ м}^2$) та великою ($1,7—2,8 \text{ м}^2$). Серед кам'яник розповсюджені печі з середньою і великою площею (відповідно 25 і 41). Щодо пам'яток зберігається таке саме співвідношення. Щодо площин житла, то в середньому піч становить сьому його частину.

У другу групу виділено печі-кам'янки, що мають склепіння з глиняних вальків. Вони розкопані в житлах VII—VIII ст. на Гребенях і

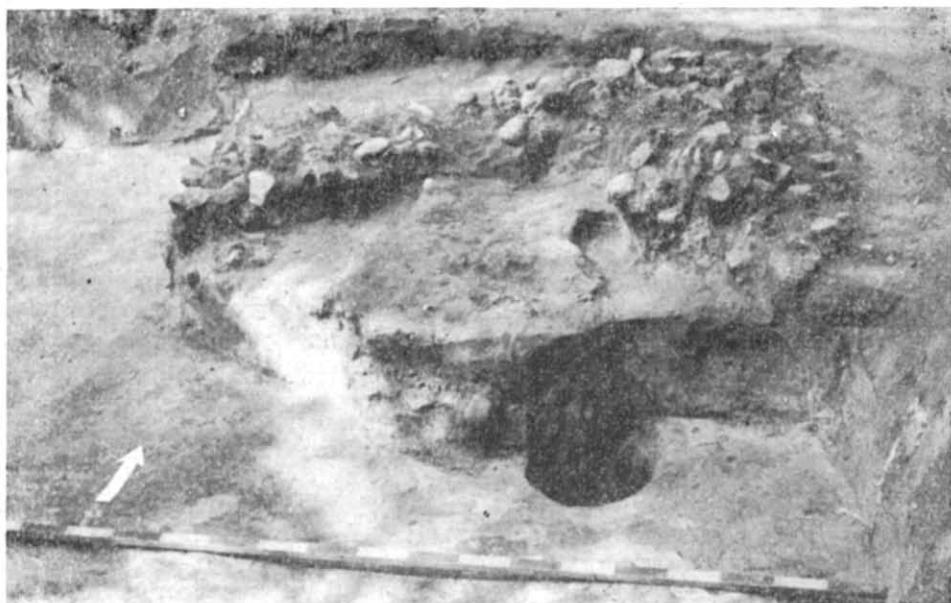

Рис. 4. Піч у житлі № 1 на поселенні Гребені.

в житлах IX—X ст. на Монастирку (№ 10) *. Піч на поселенні в Гребенях було споруджено на підсипці з материкової глини і камінням висотою до 20 см (рис. 4). Черінь завтовшки 7—10 см мав два шари перепаленої глини і вугілля. У центрі череня зафіксована ямка від стовпа, який, очевидно, підтримував глиняне склепіння печі під час її спорудження. У завалі каміння траплялися глиняні вальки від зруйнованого склепіння.

До третьої групи слід зарахувати печі, нижня частина яких вирізана в щільному глиняному масиві; інколи вона має вигляд складеної з каменів і обмазаної товстим шаром глини. Склепіння в цьому випадку робилися з вальків або каміння і мали товстий шар глиняної обмазки. Подібні печі розкопані на Монастирку (житла № 4, 16), Пастирському (житло № 2), на Старокіївській горі⁹. До цієї групи ми відносимо деякі печі з поселень поблизу с. Сахнівка. Дослідники відзначають, що будівельним матеріалом для них були глина і камінь¹⁰. На поселенні

* Розкопки Є. Максимова 1979 р. Користуючись нагодою, дякую автору розкопок за падану можливість ознайомитися з цими матеріалами.

⁹ Максимов Є. В., Петрашенко В. О. Городище Монастирськ VIII—XIII ст. на серединому Дніпрі.— Археологія, 1980, 33; Брайчевський М. Ю. Нові розкопки на Пастирському городищі.— АП УРСР, 1955, т. 5, с. 70—71. Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Київа. К., 1970, с. 49.

¹⁰ Довженок В. Й., Линка Н. В. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось.— МИА, 1959, № 70, с. 102—110; Приходнюк О. М. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось.— В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976, с. 101—118.

Гончариха піч вирізано в чотирикутному блоці глини і обкладено по нижньому краю рядом невеликих каменів, які також включені в стінки і склепіння. Черінь в більшості випадків підмазувався глиною, рідше викладався камінцями або являв собою перепалений шар землі і попелу. В розвалі цих печей також трапляються глиняні жаровні.

У Ходосівці побутували глинобитні печі, споруджені на материковому останці, із склепінням, складеним з глиняних вальків та порівняно добре випаленим черенем¹¹. Ці споруди характеризують четвертий тип. Нарешті, глинобитні печі плотово-глиняної конструкції, поширені переважно у Сахнівці і на Каїнівському поселенні. Конструктивно вони найближче стоять до глинобитних давньоруських печей і відрізняються від них дещо меншими розмірами та слабо випаленим черенем.

Звідки походить кожний з розглянутих типів печей? Чи випадково співіснування на одній пам'ятці кількох будівельних прийомів їх спорудження?

Печі-кам'янки широко побутують в слов'янських культурах VI—VII ст. і мають величезний ареал від Ельби до Дніпра¹². Тим часом відомі й глинобитні печі із склепінням з глиняних вальків на території Західної Волині, хоч в меншій кількості¹³. Споруди, нижня частина яких вирізана в глиняних останцях, а склепіння зроблене з вальків, були поширені на Лівобережжі Дніпра на пам'ятках волинцевської культури¹⁴.

Печі, повністю виліплени з глини, з'являються на рубежі VII—VIII ст. як на західних (Підріжжя, Городок, Зозів)¹⁵, так і південно-західних територіях (Сахнівка).

У наступний період — VIII—X ст.— окреслюється кілька районів розповсюдження певних типів печей. Між Дніпром і Дністром поширені в основному кам'янки, на крайньому заході Волині — глиняні, вирізані в материкових останцях печі¹⁶. Близькі до них кам'яно-глиняні печі з району Дніпра і Росі (Монастирсьок, Сахнівка, Київ). Їх походження можна пов'язувати з впливом Лівобережжя, де, як зазначалося, в VII—VIII ст. відомі печі подібного типу, а в VIII—X ст.— кубоподібні, повністю вирізані в матерiku.

Такий самий характер мали досліджені опалювальні споруди і на городищі Тітчиха на Дону¹⁷. На Прип'ятьському Поліссі були поширені глинобитні — плотово-каркасної конструкції печі (городище Хотомель)¹⁸.

У Лісостеповому Подніпров'ї у VIII—X ст. спостерігається співіснування всіх цих типів печей. На нашу думку, це явище пояснюється не еволюційним розвитком конструкції печі, оскільки жоден з описаних типів не має вузького хронологічного діапазону, а специфікою даного регіону. Ця територія, по-перше, була пограничною зоною між західним (Дністровським) і східним (лівобережним) районом і тому зазначала впливу з обох сторін. По-друге, такі пам'ятки, як Київ, Каїнівське поселення, Монастирсьок, Гребені, належали літописним полянам, матеріальна культура яких була синкретична.

Розглянуті житла можна поділити на три хронологічні групи

¹¹ Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу.— Археологія, 1977, 21, с. 64.

¹² Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. М., 1976, с. 45.

¹³ Баран В. Д. Ранні слов'янин між Дністром і Прип'яттю. К., 1972, с. 25.

¹⁴ Довженок В. П. Розкопки біля села Волинцево Сумської області.— АП УРСР, 1952, т. 3, с. 254.

¹⁵ Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв., с. 47.

¹⁶ Раппопорт П. А. Указ. соч., с. 148.

¹⁷ Москаленко А. Н. Городище Титчиха. Воронеж, 1965, с. 46.

¹⁸ Кухаренко Ю. В. Раскопки на городище и селище Хотомель.— КСИИМК, 1957, вып. 68, с. 93.

Таблиця 6

Хронологічна шкала розподілу жител

Пам'ятка та номери жител	VII—VIII ст.	VIII—IX ст.	IX—X ст.
Луг I — 1, 3, 5, 6, 7, 9, 21			
Луг II — 7, 9	=====		
Макарів Острів 2, 10	=====		
Стецівка — 10 11	=====		
Сахнівка I — 1, 2	=====		
Сахнівка II — 1, 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10, 13, 14	=====		
Луг I — 4, 11, 16, 17, 20, 25, 26, 27, 29, 30		=====	
Луг II — 1, 2, 3, 4, 11		=====	
Макарів Острів — 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9		=====	
Стецівка — 7, 9		=====	
Канівське поселення — 1, 6, 18			
Монастирськ — 4, 9, 14, 16, 21, 22			
Лука-Райковецька — 1, 3, 2, 4, 5, 6			
Канівське поселення — 7, 8, 9, 17, 20, 21, 22			=====
Монастирськ — 1, 2, 3, 5, 6, 7, 10, 17, 18, 1с			=====
Княжа гора — 2а, 6, 15			

(табл. 6), причому до уваги взято як конструктивні особливості жител, так і наявний в них матеріал, головним чином, кераміка. На цій основі виділяється також кілька регіональних груп, що різняться деякими деталями в житлобудівництві.

Потясминська група пам'яток (Луг I, Луг II, Макарів Острів, Стецівка) характеризується відносною однотипністю будівель. Для них притаманна середня площа (великі житла трапляються як виняток), середня глибина. Тут виявлено лише печі-кам'янки звичайного вигляду, складені, очевидно, на земляному розчині. Житла цього району належать до двох хронологічних етапів: VII—VIII і VIII—IX ст., виділених на основі зіставлення керамічних комплексів. Будівлі першого етапу пов'язуються з комплексами ранньослов'янського часу. Для них, як і для ранньослов'янських жител VI—VII ст., характерна більша однomanітність прийомів житлобудівництва. Піч розташована, в основному, в північно-західному кутку, що є типовим для пам'яток ранніх слів'ян¹⁹. Більшість жител цієї хронологічної групи має стовпову конструкцію стін. У наступний період вони майже не змінювались. Слід лише зазначити, що місце розташування печі вже строго не витримується, вона може бути в одному з кутів, але перевага відається північному і північно-західному. Конструкція стін і характер печі не змінюються порівняно з попереднім часом.

За типом жител близькі до потясминських поселень пам'ятки поблизу с. Сахнівка. Для цього району також характерні великі й середні житла з середньою глибиною зрубної і стовпової конструкції та з двома типами печей. Розташування останніх довільне, але переважають південно-західний і північно-східний кути.

Особливе місце займає Канівський район (Канівське поселення, Княжа гора, Монастирськ, Гребені). Тут існували різноманітні житла як за площею, конструкцією стін, так і за типами печей. Якоюсь мірою це пояснюється ширшими хронологічними рамками згаданих поселень.

Розглянемо особливості жител цього району за хронологічними періодами. У більш ранній час (VII—VIII ст.) поширені будівлі з малою площею (до 9 м²) переважно зрубної конструкції, з печами-кам'янками і склепінням з глиняних вальків або каменю. Піч розташована в одному з кутів.

¹⁹ Баран В. Д. Вказ. праця, с. 26.

На етапі Луки-Райковецької переважна більшість жителів має середню площину, але інколи вони бувають малих і великих розмірів. Скрізь споруджувалися печі-кам'янки, розташовані в одному з кутів.

У IX—X ст. продовжують переважати житла з середньою площею, але збільшується число будівель з великою, вони становлять вже до 33%, тоді як маленькі трапляються в поодиноких випадках. Поширені і зрубна і стовпова конструкція стін та печі різноманітних типів — кам'янки, кам'яно-глиняні, круглі глинобитні; місце їх розташування не фіксується.

Наступний район — Київ і його околиці. У місті відомо кілька жителів VII—VIII ст., але вони збереглися погано²⁰. В країному стані житло на схилах Старокиївської гори (розкопки П. П. Толочка). Воно було заглиблене на 0,35—0,40 м. Кам'яно-глиняна піч, що мала склепіння з валків, стояла в північно-західному кутку.

Житла VIII—IX ст. були виявлені під час розкопок В. М. Даниленка в 1969—1970 рр. на селищі під Китаївським городищем і на горі Дитинці. На Дитинці піч-кам'янка розташувалась у північно-західному кутку, в Китаєві виявлено кам'яно-глиняну споруду²¹.

Київською експедицією 1939 р. (розкопки М. К. Каргера) на Старокиївській горі було розкопано житло VIII—X ст. з добре утрамбованою і обпаленою долівкою²². Прямокутна глинобитна піч з добре випаленим черенем розміщувалась у північно-західному кутку.

Ще два житла IX—X ст. були виявлені на горі Киселівці під час розкопок 1940 р.²³ Одне з них мало зрубну конструкцію, розміри не вдалося простежити. Масивна глинобитна піч, яка стояла в північно-західному кутку, була вирубана в шарі спеціально принесеної і добре утрамбованої жовтої глини. Склепіння глиняне, черінь добре випалений.

Таким чином, у Києві в цей час спостерігаються житла в основному зрубної конструкції, з різними типами печей, розташованих головним чином в північно-західному кутку.

Окрему групу становлять житла з поселення Ходосівка. Це середні і великі будівлі стовпової конструкції з розміщеними в східному кутку глинобитними печами, що мали склепіння з валків. За своїми особливостями (площа, конструкція стін, характер печі) вони нагадують житла Волинцевського поселення, що здається цілком природним, оскільки ходосівське поселення дослідники відносять саме до цього кла пам'яток²⁴.

На річках Тетерів і Гнилоп'ять є кілька поселень, що утворюють окрему групу (Лука-Райковецька, Шумськ, Тетерівка, Буки). Для неї характерні житла етапу Луки-Райковецької, виділені І. П. Русановою²⁵. Це малі і середні за площею будівлі, стовпової або зрубної конструкції стін, виключно з печами-кам'янками, розташованими в одному з кутів. Такі житла тяжіють до пам'яток Північної Буковини і Середнього Дністра.

Окремо слід згадати й Пастирське городище. Тут, крім напівземлянок з піччю-кам'янкою або кам'яно-глиняної конструкції, були поширені наземні будівлі каркасного типу. Існує думка, що їх слід пов'язати з алано-болгарським етнічним елементом цього городища²⁶.

²⁰ Толочко П. П. Вказ. праця, с. 49.

²¹ Даниленко В. М. З історії найдавнішого Києва. Звіт за археологічні дослідження ранньослов'янської експедиції «Великий Київ» 1969—1970 рр.—НА ІА АН УРСР, 1969—70/26а, с. 9—12.

²² Каргер М. К. К вопросу о Киеве VIII—IX вв.—КСИИМК, 1940, № 6, с. 61—67.

²³ Розкопи в Києві на г. Киселівці в 1940 р.—Археологія, 1947, т. 1, с. 145.

²⁴ Довженок В. Й. Вказ. праця, с. 254; Сухобоков О. В. Вказ. праця, с. 50—65.

²⁵ Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом.—САИ, 1973, ЕI-25, с. 20.

²⁶ Там же, с. 101.

Отже, в житлобудівництві Лісостепового Правобережного Подніпров'я у VIII—Х ст. провідне місце належить заглибленому житлу стовпові або зрубної конструкції з піччю-кам'янкою. Поряд з цим можна виділити кілька районів, де співіснують наземні і заглиблені житла з різними типами печей. Таке явище ми схильні пояснювати різними етнічними складовими частинами населення цих районів. Встановлено, що прийоми житлобудівництва не витримуються, як це мало місце в ранньослов'янських культурах. Простежується тенденція збільшення площа будівель у IX—Х ст., переважання їх середньої глибини протягом VIII—Х ст.

Всі ці факти, з одного боку, вказують на процес пошуку найбільш досконаліх форм житлобудівництва, з другого — на синкретизм всієї матеріальної культури періоду формування Давньоруської держави.

В. А. ПЕТРАШЕНКО

Жилища VIII—Х вв. на Правобережном Поднепровье

Резюме

В статье рассматриваются жилища VIII—Х вв. Лесостепного Правобережного Поднепровья. В работе используются некоторые данные статистической обработки материала с целью выявления зависимости между отдельными элементами постройки, а также всестороннего их сопоставления по одной системе. Выделяется несколько регионов бытования определенных типов построек. Рассмотренные жилища отнесены автором к трем хронологическим периодам: VII—VIII, VIII—IX, IX—X вв. Прослежены изменения в жилищном строительстве, произошедшие в последней четверти I тысячелетия по сравнению с раннеславянской эпохой.

А. О. КОЗЛОВСЬКИЙ

Господарська діяльність осілого населення Х—ХІІІ ст. у Південному Подніпров'ї

Давньоруські пам'ятки Південного Подніпров'я почали досліджуватися з 1927 р.¹ У наступні роки на деяких пам'ятках велися невеликі за обсягом розкопки². Викликають інтерес результати дослідження багатошарового поселення поблизу с. Перше Травня (колишнє Яцева), проведени А. Т. Сміленко³. Кілька пам'яток давньоруського часу виявлено в зоні Дніпродзержинського водосховища. На одній з них було розкопано два житла⁴.

Останнім часом значні роботи розгорнулися на поселеннях на острові Хортиця⁵ і поблизу с. Стара Ігрень (Ігрень 8)*.

¹ Добровольський А. Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану року 1927.—В кн.: Збірник Дніпропетровського крайового історично-археологічного музею 1929, т. 1, с. 144—149.

² Добровольський А. Сліди перебування слов'ян XII—ХІІІ ст. у Надпоріжжі.—АП УРСР, 1949, т. 1, с. 91—94; Равич О. Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського Дніпропетровської області.—Там же, с. 96—98, Бліфельд Д. Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського Дніпровської області.—Там же, с. 99—103; Брайчевська А. Т. Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя.—АП УРСР, 1962, т. 12, с. 167—178.

³ Брайчевская А. Т. Поселение у балки Яцевой в Надпорожье.—МИА, 1963, № 108, с. 251—282.

⁴ Кучера М. П., Драчук В. С. Памятники раннеславянского времени и Киевской Руси в зоне водохранилища Днепродзержинской ГЭС.—КСИА АН УССР, 1962, вып. 12, с. 100—102.

⁵ Сокульский А. Л., Шевченко Т. К., Бодянский А. В., Рогожкина Л. В. Раскопки славянского поселения на острове Хортица.—АО 1976 г. М., 1977, с. 373—374.

* Розкопки автора.

Пам'ятки давньоруського часу, розташовані на південь від м. Запоріжжя, вивчені недостатньо. Розкопки провадилися лише на поселенні поблизу с. Зміївка та на могильнику біля с. Каїри⁶. Велику кількість пам'яток виявив О. В. Бодянський⁷. У 1979 р. автор провів охоронні розкопки на поселенні в околицях с. Іллінка та на поселенні й могильнику неподалік с. Благовіщенка*.

Велику роботу по дослідженню та узагальненню матеріалів давньоруських пам'яток провела А. Т. Сміленко⁸.

Метою даної статті є спроба на основі відомих матеріалів і деяких нових даних більш повно розглянути господарську діяльність населення Південного Подніпров'я, його роль у торговельних відносинах Київської Русі.

Матеріали розкопок і розвідок дають досить повне уявлення про економічний розвиток цього району. Сільське господарство було однією з провідних галузей. Про це, зокрема, свідчить місцевозасташування поселень, а також знахідки різноманітних сільськогосподарських знарядь. Переважна більшість поселень зосереджувалася по берегах Дніпра, на краю другої надзаплавної тераси, неподалік гирл невеликих річок та балок, або на островах. У цих місцях були найродючіші ґрунти, багаті на трави, заплавні луки.

Основним знаряддям для оранки був плуг. Лемеші від плугів знайдено в двох пунктах. На поселенні в с. Дніпровське трапилися три вкладених один в один лемеші, виготовлених з трикутних тупокінцевих плах, краї яких були підрізані і загнуті до середини**. Дуже цікавий екземпляр виявлено на поселенні поблизу Осокорового озера на острові Хортиця⁹. Він виготовлений з трикутної плахи і по краях лопасті має наварні пластини. Розміри його значні: довжина — 27,5 см, ширина — 18 см. Леміш асиметричний, що вказує на те, що він належить до кінця XIII—XIV ст.¹⁰ Два наральники було знайдено на Великому Потьомкінському острові¹¹. Довжина їх — 27,5 та 23 см, ширина — 18,5 та 12,5 см. Датуються вони XI—XIII ст.

Переважання лемехів можна пояснити особливостями степового ґрунту. Лемеші та наральники описаного типу широко відомі на пам'ятках Південної Русі¹².

Для обробки ґрунту під городні культури використовували лопату. Нам відома знахідка залізного окуття від дерев'яної лопати на поселенні Ігрень¹³. Воно виготовлене з двох дугоподібних штабок заліза, покладених одна на одну і зварених по зовнішньому краю. Решта знарядь для обробки ґрунту виготовлялася з дерева і в археологічному матеріалі майже не трапляється.

⁶ Бураков А. В. Слов'янське поселення на Нижньому Дніпрі.— Вісник АН УРСР, 1953, № 10, с. 38—42; Махно Є. В. Розкопки могильника і поселень поблизу с. Каїри.— АП УРСР, 1961, т. 10, с. 131—147.

⁷ Бодянський О. В. Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які зруйновані або руйнуються водами озера ім. В. І. Леніна та Каховського водосховища.— НА ІА АН УРСР, 1977/89.

* Крім автора в розкопках брали участь О. В. Бодянський і Л. І. Іванченко.

⁸ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди у Степовому Подністров'ї (ІІ—ХІІІ ст.). К., 1975.

** Усне повідомлення О. В. Бодянського.

⁹ Сокульський А. Л., Шевченко Т. К., Бодянський А. В., Рогожкина Л. В. Указ. соч., с. 373—374.

¹⁰ Чернєцов А. В. Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий.— КСИА АН ССР, 1976, вып. 146, с. 35.

¹¹ Борисов В. Є. Звіт про археологічну розвідку на Великому Потьомкінському острові у дельті Дніпра та місці колишньої Кам'янської Січі.— НА ІА АН УРСР, 1972/4, с. 6.

¹² Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень. К., 1968, табл. XXVIII, 3; Гончаров В. К. Райковецьке городище. Київ, 1950, с. 62—63, табл. V.

¹³ Зберігається у Дніпропетровському історичному музеї.

Головним знаряддям збирання врожаю були серпи. На пам'ятках Південного Подніпров'я знайдено три ціліх екземпляри і кілька фрагментів. Серп — «горбушу» — виявлено на острові Березань¹⁴. Слабо вигнутий серп походить з даньоруського поселення поблизу с. Скельки, залишний серп також було знайдено поблизу с. Павло-Кічкас¹⁵.

Для зберігання зерна використовували зернові ями, виявлені майже на всіх поселеннях. Поблизу жител, зрідка в самому приміщенні були ями грушоподібної або трапецієподібної у розрізі форми, нерідко вони обмазувалися глиною і обпалювались. Крім того, зерно могло зберігатися в дерев'яних бочках та керамічній тарі.

Розмел зерна провадився двома засобами: за допомогою зернотерки чи ротаційних жорен. Часто в одному житлі наявні і жорна і зернотерки. Можливо, їх використовували для одержання різних видів борошна. Переважна більшість жорен виготовлена з місцевих порід каменю-вапняку, граніту, черепашнику, пісковику. Зрідка трапляються привізні жорна, зокрема одне, виготовлене з шифера, було знайдено на поселенні Ігрень (Підкова)¹⁶. Звичайно, вони мали діаметр від 0,4 до 0,5 м і товщину до 5 см. Більшість їх виявлено в житлах або поблизу них, але відомо кілька споруд, в яких, можливо, розмелювали зерно. Це дві споруди на поселенні Перше Травня і одна на Любимівському городищі¹⁷. Обидві пам'ятки датуються IX—XI ст.

Про досить розвинуте тваринництво свідчать знахідки великої кількості кісток свійських тварин, а також окремих речей, пов'язаних з цією галуззю господарства. Судячи з остеологічних матеріалів, склад стада був досить різноманітний. На першому місці стоїть велика рогата худоба, на другому — вівця-коза або кінь, на третьому — свиня. Кістки птахів нечисленні¹⁸. Крім одержання м'яса, молока, вовни та шкір тварин, їх також використовували як тяглову силу. Очевидно, цю функцію виконували бики. Коней розводили для верхової їзди, про що свідчать численні знахідки залишків вудил та пряжок.

На стілкове утримання худоби вказують неодноразово виявлені на поселеннях великі фрагменти кіс. Останні належать до так званого південного типу, що характеризується коротким і широким лезом та укороченим кіссям¹⁹. На кінці його є гачок для з'єднання з держаком. Довжина збережених фрагментів кіс — від 25 до 40 см, ширина — від 3 до 5 см.

Мисливство в постачанні м'яса мало невелике значення. Кісток диких тварин на поселеннях знайдено дуже мало. Поляювали переважно на дику свиню, благородного оленя, тура, дрофу. З мисливством також пов'язані знахідки кістяного вістря для стріли конусоподібної форми²⁰ та заготовка для вабика у вигляді добре обробленої трубчастої кістки великого птаха.

Значного розвитку набули рибальство та заготівля риби. На всіх поселеннях трапляється багато кісток та луски різноманітних риб. Інколи луска залягалася потужним шаром. Можна припустити існування спеціальних приміщень для обробки риби. На поселенні Ігрень (Підкова) зафіксована прямокутна яма, розміром 3 × 2 м, у заповненні якої містилася величезна кількість риб'ячих кісток і луски²¹. На поселенні

¹⁴ Болтенко М. Стародавня руська Березань.—Археологія, 1947, т. 1, с. 45.

¹⁵ Бодянський О. В. Археологічні пам'ятки., с. 10, 25.

¹⁶ Брайчевська А. Т. Древньоруські пам'ятки., с. 177.

¹⁷ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди... с. 164; Дмитров Л. Д., Зуц В. Л., Копилов Ф. Б. Любимівське городище рубежу нашої ери.—АП УРСР, 1961, т. 10, с. 87.

¹⁸ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди., с. 197—198, доп. 3, 5, 6.

¹⁹ Колчин Б. А. Черная металургия и металлообработка в Древней Руси.—МИА, 1953, № 32, с. 87.

²⁰ Телегін Д. Я. Исследования памятников эпохи неолита и медного века у с. Деревки в 1960—1961 гг.—НА ІА АН УРСР, 1961/4а, с. 89.

²¹ Брайчевська А. Т. Древньоруські пам'ятки., с. 177.

Зміївка в землянці № 2 не було печі, а в заповненні виявлено багато попілу, численні риб'ячі кістки та луска²². Можливо, тут займалися коптінням риби.

Археологічні матеріали дають уявлення про способи лову риби. На багатьох поселеннях знайдено рибальські гачки різноманітних розмірів і конструкцій. Переважали залізні гачки значного розміру, розраховані на промисловий лов великої риби. У перетині вони звичайно круглі або квадратні, на одному кінці мають вістря, частіше з жалом, на протилежному — петлю чи лопатку для прив'язування. Всі гачки з прямим стержнем, характерним для Х—ХІІІ ст.²³ Довжина їх — від 5 до 17 см. У незначній кількості трапляються невеликі гачки для лову риби вудкою. Виготовлялися гачки з заліза, рідко з бронзи, і лише в одному випадку було знайдено кістяний гачок. Для лову великої хижої риби застосовувалися свинцеві блешні, а також залізні двозубі ості.

Значне поширення у рибальстві мали різноманітні сітки. Про це свідчать часті знахідки кістяних голок для їх плетіння, а також наявність різноманітних грузил, зроблених із свинцю, каменю, глини. Для невеликих сіток, типу сучасних волоків, застосовувалися свинцеві і глиняні грузила менших розмірів, а більш важкі кам'яні використовувалися для спорядження неводів²⁴. Склад виловлюваної риби був досить різноманітний. Наприклад, на Березані ловили осетрів, сомів, судаків, камбалу і дельфінів²⁵.

На поселеннях Південного Подніпров'я знайдено велику кількість різних виробів із заліза. На нашу думку, більшість їх виготовляли місцеві майстри. Деякі дані свідчать на користь місцевої виплавки заліза. В своїй праці «Ремесло Давньої Русі» Б. О. Рибаков підкреслює, що болотна залізна руда трапляється на південь від межі Степу і Лісостепу, в заплавах річок²⁶. Всі поселення Південного Подніпров'я розташовані поряд з заплавними долинами, а частина їх, нижче порогів, оточена плавнями і озерами, де наявність залізних руд майже не викликає сумніву. Таким чином, сировина для виплавки заліза існувала.

На 11 поселеннях Південного Подніпров'я зафіксовано залізні шлаки, частина яких походить від ковалського виробництва²⁷. Але залізоробне і ковалське ремесла були тісно пов'язані між собою і часто зосереджувалися в одних руках²⁸. Крім шлаків, простежено і деякі інші ознаки обох видів виробництва. На нашу думку, можна виділити кілька центрів, які забезпечували навколошні поселення виробами з заліза (рис. 1). У чотирьох з них є сліди виплавки металу. Так, на поселеннях Любимівка і Олексіївка (Устя) знайдено залізні шлаки напівсферичної форми, діаметром до 0,25 м*, на поселенні поблизу Осокорового озера на острові Хортиця виявлено об'єкт із залишками виробництва заліза у вигляді шлаків, криць, уламків руди, на острові Березань, в одному з приміщень, відкрито залізоплавильне горно, а також сопла²⁹. Цікава знахідка трапилася на поселенні Ігрень 8. Тут поряд з залізними шлаками було розкопано круглий в плані черінь, діаметром до 0,5 м, який складався з дуже ошлакованої глини і залізного шлака.

²² Бураков А. В. Вказ. праця, с. 40.

²³ Шрамко Б. А., Цепкін Е. А. Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII—XIII вв.—СА, 1963, № 2, с. 77.

²⁴ Кузя А. В. Рыболовство у восточных славян во второй половине I тысячелетия н. э.—МИА, 1970, № 176, с. 134—136.

²⁵ Болтенко М. Розкопки на острові Березані в 1946 р.—АП УРСР, 1949, т. 2, с. 33.

²⁶ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 124, прим. 8.

²⁷ Колчин Б. А. Указ. соч., с. 199—200.

²⁸ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 483.

* Усне повідомлення О. В. Бодянського.

²⁹ Сокульський А. Л., Шевченко Т. К., Бодянський А. В., Рогожкина Л. В. Указ. соч., с. 373—374; Болтенко М. Стародавня руська Березань, с. 45.

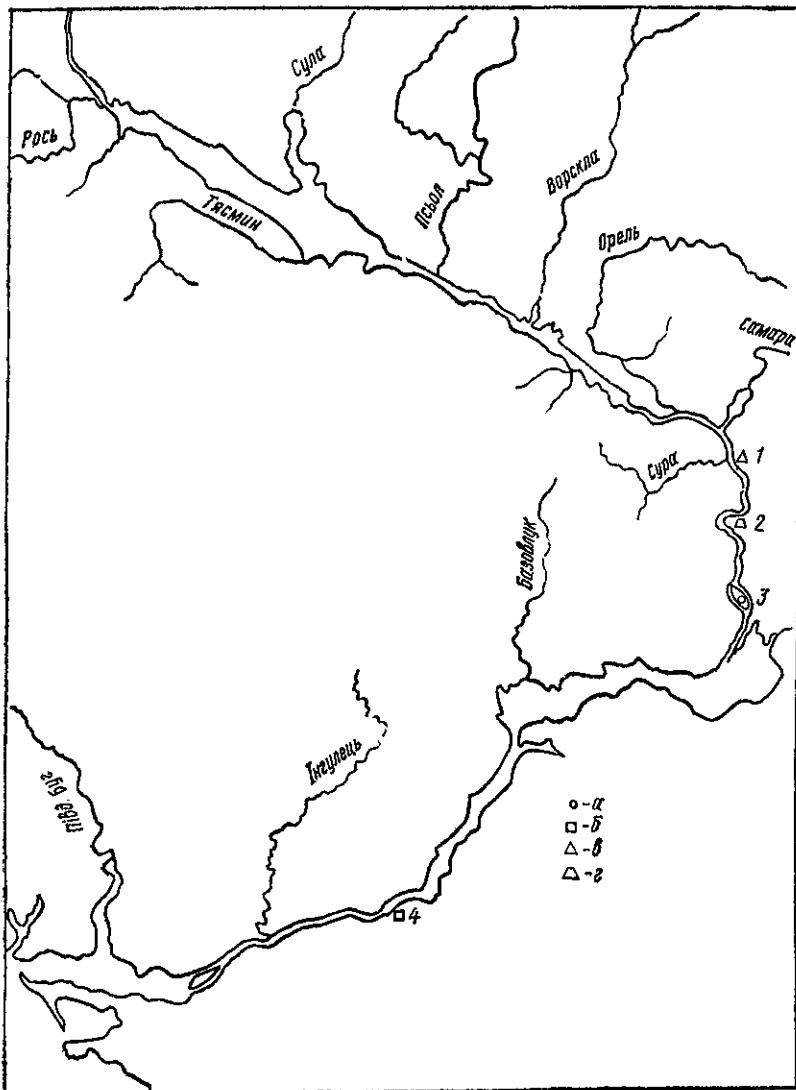

Рис. 1. Карта поселень Х—XI ст., на яких є сліди ремісничої діяльності.

1 — Перше Травня; 2 — Петрове-Свистунове; 3 — Хортиця; 4 — Любимівське гордище. Умовні позначення: а) виплавка заліза; б) обробка заліза; в) обробка бронзи; г) гончарне виробництво.

Черінь розміщувався у центрі сажистої плями діаметром 0,7—0,8 м, товщиною — 0,3 м. Можна припустити, що це залишки ковалського горна³⁰.

Таким чином, на чотирьох поселеннях є безперечні сліди виплавки заліза, а на решті пам'яток, де знайдені шлаки і криці, займалися ковалською справою. Ковалі обслуговували район радіусом 25—30 км³¹.

Широкий асортимент залізних виробів дає підставу для висновку, що ковалі володіли досить високою майстерністю і застосовували різноманітні технічні прийоми: зварювання, клепання, пробивання отворів, наварювання сталевих лез, гартування сталі. При цьому в кожній кузні повинно було працювати не менше як два чоловіки³¹.

³⁰ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 136.

³¹ Там же, с. 141.

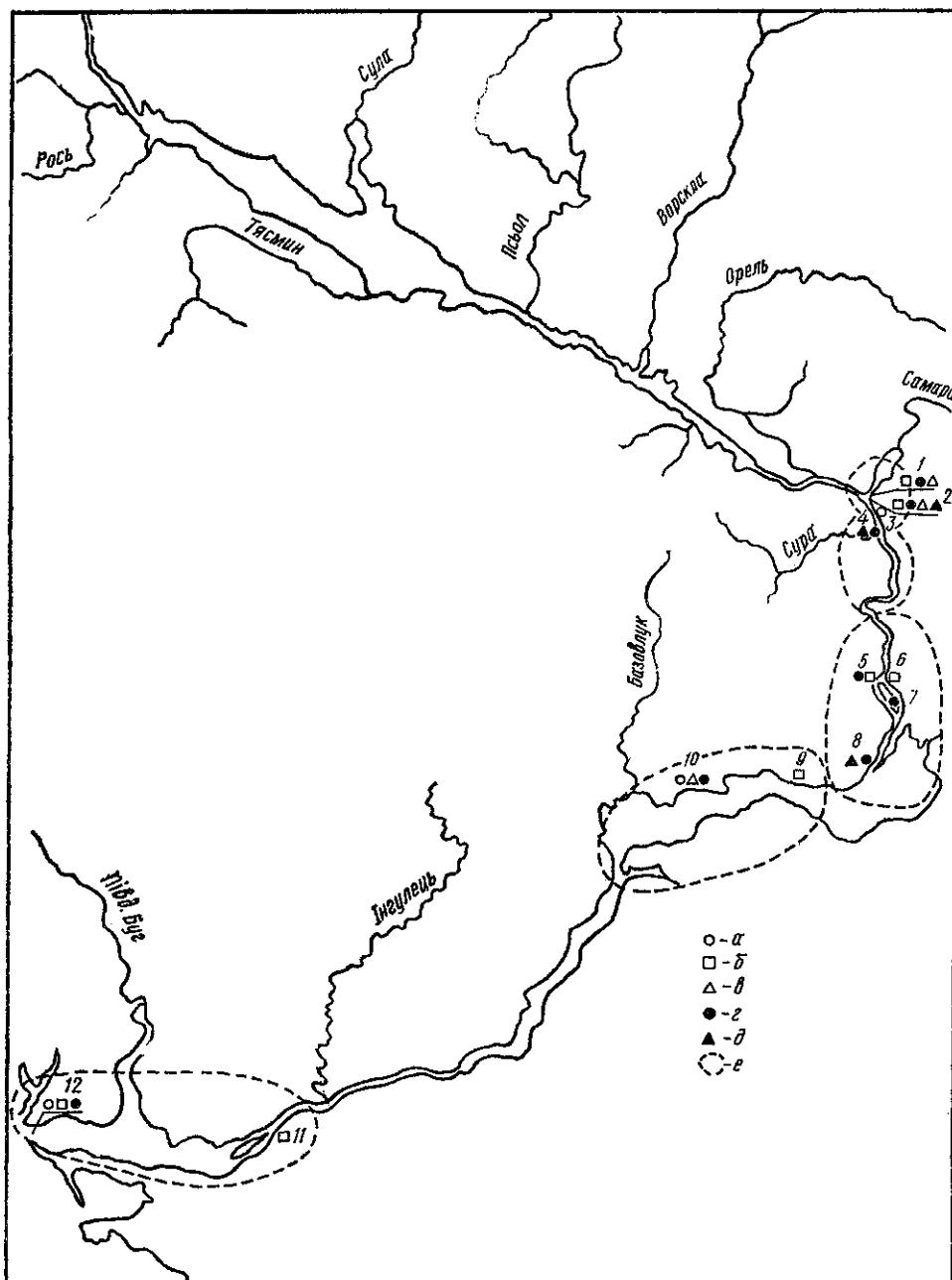

Рис. 2. Карта поселень XII—XIII ст., на яких є сліди ремісничої діяльності.

1 — Ігрень (Підкова); 2 — Ігрень 8; 3 — Любимівка; 4 — Дніпровське; 5 — Кінкас (правий берег); 6 — Кінкас (лівий берег); 7 — Хортиця; 8 — Біленське; 9 — Іллінка; 10 — Олексіївка (Устя); 11 — Потьомкінський о-в; 12 — Березань. Умовні позначення: а) виплавка заліза; б) обробка заліза; в) обробка бронзи (виготовлення клепаних казанів); г) бронзоливарне виробництво; д) обробка свинцево-олов'яністих сплавів; е) межі районів, які обслуговувалися ремісничо-торговельними центрами.

На поселеннях Південного Подніпров'я населення займалося також обробкою кольорових металів. Про це свідчить значне поширення різноманітних виробів з кольорових металів та численні сліди їх обробки (рис. 1; 2). Так, на пам'ятках Ігрень 8, Ігрень (Підкова) знайдено велику кількість бронзових шлаків, а також крапель розтопленої брон-

зи. На поселенні в с. Дніпровське була зафікована яма, заповнена бронзовими шлаками. Половинка ливарної формочки для відливання гудзиків-бубонців трапилася на Кічкаському поселенні³². Тигель із залишками бронзи знайдено на острові Хортиця. Бронзові шлаки виявлено і на поселеннях Біленьке та Олексіївка (Устя), на останньому також простежено краплини розтопленої бронзи*. Ливарні формочки для відливання хреста та підвіски з імітованою філігранню трапилися серед знахідок з острова Березань³³. Іх розкопано біля кам'яної печі «доменки». Автор публікації вважає, що вона належить до залізоробного виробництва. Але ніяких залишків його не виявлено. На нашу думку, піч, біля якої знайдено ливарні формочки, пов'язана з бронзоливарним виробництвом.

Крім виготовлення бронзових виробів методом лиття застосовувались також клепання, кування. На поселеннях Ігрень 8, Ігрень (Підкова), Олексіївка (Устя) виготовлялися бронзові клепані казани. Тут залишилися смужки й обрізки листової бронзи, окрім заклепки, вінця від казанів, фрагменти склепаних штабок**. На поселенні Перше Травня в житлі IX—XI ст. знайдено заготовки для трапеціоподібних підвісок³⁴ (рис. 1; 2). Із свинцево-олов'яних сплавів виготовлялася значна кількість виробів: прясла, грузила для сіток, блешні і зрідка прикраси. Свинець та олово досить легко піддаються обробці. На трьох поселеннях помітні сліди обробки цих металів (рис. 2). На поселенні Ігрень 8 знайдено заготовки для грузил у вигляді пластин зі слідами розрубування, а також краплини розтопленого свинцю. Особливо багато виробів із свинцево-олов'янистих сплавів зібрано на поселенні Дніпровське. Серед 18 свинцевих пряслиць привертає увагу прясло з браком (отвір залито і не прочищено), що вказує на місцеве їх виробництво. Тут же трапилася свинцева пластина зі слідами розрубування. Серед матеріалів з іншої пам'ятки (Біленьке) слід згадати свинцевий пруток, що мав сліди протяжки.

Виділяються знахідки прикрас із свинцево-олов'янистих сплавів, відлитих в імітаційних формочках. Це щиток від персня із псевдозернью, виявлений на поселенні Ігрень (Підкова), прикраса, що імітує сережку з трьох намистин так званого київського типу (с. Дніпровське), а також лунниця із псевдозернью (с. Петрове-Свистунове)***. Оскільки, як зазначалося, формочка для відливання підвісок була знайдена на острові Березань, можна припустити, що ці речі також місцевого виробництва.

Кераміка становить найбільш масовий матеріал на поселеннях. Частина її була довізною, переважна більшість кухонного та столового посуду виготовлялася на місці. Ми розглянемо лише місцеву кераміку.

Кераміка X—XI ст. найповніше представлена на поселеннях Перше Травня, Зміївка, Петрове-Свистунове. Основну масу знахідок становлять горщики та глекоподібні посудини. Всі вони виготовлені на гончарному кругі. Горщики часто асиметричні, в тісті є домішки жорстви, піску, іноді — товченої черепашки. Тулуб слабопрофільований, інколи навіть банкоподібний, вінця невеликі, слабо відхилені (рис. 3, 1). Майже вся поверхня посудин покрита густими врізними борозенками або хвилями. Вінця зрідка прикрашалися по краю насічками або багаторядною хвиляєю³⁵. У другу групу входять глекоподібні посудини з

³² Брайчевська А. Т. Древньоруські пам'ятки..., с. 160, 175, 177.

* Матеріали передані О. В. Бодянським експедиції у 1978 р.

³³ Горбунова К. С. О характере средневекового поселения на острове Березань.—Проблемы археологии, 1978, вып. 2, с. 172—173.

** Матеріали передані О. В. Бодянським експедиції у 1978 р. Розкопки автора.

³⁴ Брайчевская А. Т. Поселение у балки Яцевой..., с. 165.

*** Матеріали передані О. В. Бодянським експедиції в 1978 р.

³⁵ Брайчевская А. Т. Поселение у балки Яцевой..., с. 275; Бураков А. В. Вказ. праця, с. 39—40.

ручками. Вони характеризуються червонуватим випалом, мають домішки жорстви та шамоту у тісті. Денця плоскі широкі, боки округлі, шийка широка. Іноді є носик-злив. Орнаментовані вони багаторядною хвилястою лінією, рідше горизонтальними лініями або відбитками зубчастого штампа. Орнамент звичайно розміщений на верхній частині

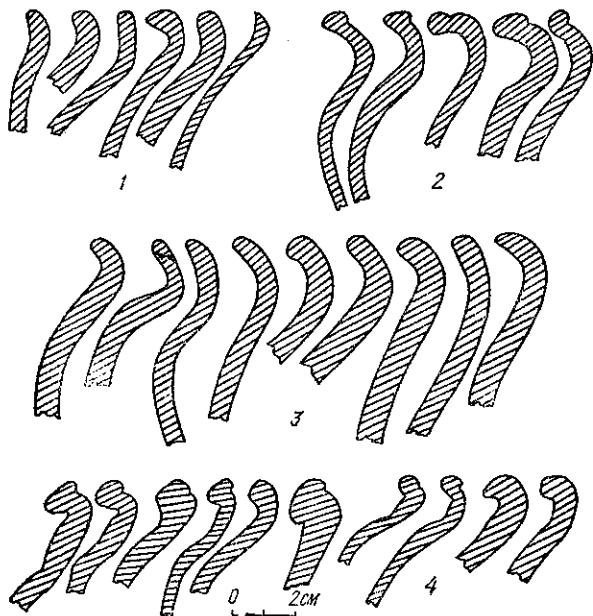

Рис. 3 Профілі кераміки X—XIV ст.

1 — кераміка X—XI ст.; 2 — кераміка XII—XIII ст., характерна для Середнього Подніпров'я; 3 — кераміка XII—XIII ст. місцевого типу; 4 — кераміка XIII—XIV ст.

глека. Інколи на цих посудинах наявні сліди червоної та коричневої фарби або невиразні вертикально прослощені лінії.

На денцях посудин обох груп трапляються клейма і сліди підсипки, по краях спостерігається затисок. Всі ці ознаки характерні для посуду, виготовленого на ручному повільному крузі легкого типу³⁶.

Про місцеве виробництво цієї кераміки свідчать залишки гончарних печей, знайдених у районі с. Петрове-Свистунове, а також поблизу с. Перун³⁷. Вони мали два яруси, розділені горизонтальною перегородкою, в якій були отвори-люфти. В одній з печей знайдено уламки посуду обох типів — горщиків і глеків.

Таким чином, можна зробити висновок, що вся кухонна і значна частина столової кераміки в X—XI ст. виготовлялася на ручному гончарному крузі і випалювалася в спеціальних печах-горнах. Це свідчення досить високого рівня гончарського виробництва. Кераміка цього часу була своєрідною, характерною лише для даного району. Горщики з манжетоподібними вінцями, типові для Середнього Подніпров'я, трапляються дуже рідко і, безумовно, мають привізний характер.

Кераміка XII—XIII ст. є більш різноманітною за асортиментом і якістю. Тут, крім горщиків і глеків, наявні миски, великі посудини для зберігання припасів, світильники, кришки, амфорки київського типу. Переважна більшість посуду виготовлялася на місці. Вироби цього часу можна поділити на дві групи. До першої належить кераміка місцевого

³⁶ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 169.

³⁷ Брайчевская А. Т. Поселение у балки Яцевой., с. 278; Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди., с. 165.

типу, традиції виготовлення якої не припинялися з X—XI ст. Вона представлена горщиками та глекоподібними посудинами. Як і раніше, тісто містить досить значні домішки. Але тепер жорства і шамот домішуються в невеликій кількості, а більшість становлять товчена черепашка та пісок. Дещо змінюється і профіль горщиків. Зникають банкоподібні форми, чіткіше виділяються плічки. Вінця залишаються невеликими і, як правило, відігнутими назовні, але краї їх стали більш різноманітними — заокругленими, загостреними, інколи з жолобком чи бортіком (рис. 3, 3).

Орнамент збагачується новими мотивами. Крім хвилястих і горизонтальних врізних ліній, з'явилися косі насічки, наколи паличкою. Орнаментувалась лише верхня частина горщика, звичайно плічки. На денциях є клейма, сліди підсипки, на краях денець — заточки. Все це свідчить про виготовлення посудин на ручному гончарному крузі. Випал горщиків нерівномірний, тришаровий. Мабуть, випалювалися вони в хатіні печах, а не в спеціальних горнах.

Глекоподібних посудин стає значно менше. Тісто їх краще відмулене, подібне до амфорного. На жаль, ці посудини представлені лише невеликими уламками, і профіль їх реконструювати неможливо.

Майже на всіх поселеннях Південного Подніпров'я, які існували в XII—XIII ст., є кераміка, типова для Середнього Подніпров'я. Це тонкостінні кухонні горщики конічної форми з добре виділеним плічиком; вінця відхилені назовні з повторним загином до середини (рис. 3, 2). По плічках нанесено орнамент у вигляді горизонтальних і хвилястих ліній або комоподібний. За складом тіста ці горщики відрізняються від місцевої кераміки з дещо архаїчними рисами. У глині є незначні домішки дрібного піску. Стінки мають шарувату структуру, випал посудин рівномірний.

Кераміка такого типу на більшості поселень трапляється в значно менший кількості, ніж посуд місцевого виробництва. Виняток становлять кілька пам'яток: Дніпровське, Кічкас, Перше Травня.

Окремо стоїть поселення Ігрень 8, де зовсім немає виробів місцевого типу, а типова середньодніпровська кераміка представлена тисячами уламків. Навряд чи така велика кількість посуду мала привізний характер. На нашу думку, кераміка середньодніпровського типу в XII—XIII ст. виготовлялася на цьому пункті і звідси поступала в навколоишні поселення. Не виключене виготовлення таких посудин і на одному з кічкаських поселень.

Ігрень 8 виділяється також наявністю численної полив'яної кераміки (до 10% усього керамічного матеріалу), в той час як на інших пам'ятках вона відома в незначній кількості. Полив'яну кераміку з Ігрені 8 можна поділити на дві групи. Перша — це столовий посуд (глеки, покришки, миски, можливо, бокали), покритий поливою з обох боків. Тісто біле, без домішок, структура його шарувата. До другої групи належать звичайні кухонні горщики, покриті поливою повністю або з випадковими мазками і плямами. Є кілька фрагментів з браком — на поверхню налип шамот або полива нанесена дуже нерівномірно.

Такі риси, як однаковий склад глини, з якої виготовлена проста, кружальна і полив'яна кераміка в одному місці, своєрідність форм полив'яних виробів, що знаходять аналогії в звичайному кружальному посуді даного центру, особливості поливи і густота, колір, прозорість, нарешті наявність випадкових плям на звичайній кружальній кераміці, Т. І. Макарова вважає ознаками місцевого виробництва полив'яного посуду³⁸.

³⁸ Макарова Т. И. Поливная керамика в Древней Руси. М., 1972, с. 11.

Більшості цих ознак відповідає полив'яна кераміка на поселенні Ігрень 8. Отже, можна припустити, що тут жив гончар, який переселився з Середнього Подніпров'я і виготовляв посуд за звичайною для нього технологією. Крім звичайної кераміки він виготовляв й полив'яну.

Цікаво також, що на деяких пам'ятках є фрагменти кераміки місцевої форми, а склад і структура тіста середньодніпровська або навпаки. Можливо, це результат наслідування місцевими гончарами привезених зразків або спроби прибулих майстрів виготовляти посудини звичайного типу, використовуючи місцеву традиційну технологію³⁹.

Кераміка XIII—XIV ст. менш численна. За тістом та структурою вона подібна до середньодніпровських зразків XII—XIII ст., але має масивний валик з зовнішнього боку і шийку, конусом розширену до плічок (рис. 3, 4). Місце виготовлення такого посуду важко встановити.

На пам'ятках Південного Подніпров'я знайдено багато виробів з каменю: жорна, зернотерки, грузила для рибальських сіток, точильні бруски, намистини, прясла, ливарні формочки. Частина їх була привезена, а жорна, зернотерки, грузила та бруски виготовлялися з місцевих порід вапняку, черепашнику, пісковику, граніту. Невеликі, простої конструкції зернотерки та інші нескладні знаряддя могли змайструвати у кожному господарстві, але для виробництва жорен та великих рибальських грузил потрібні були досвід та спеціальні інструменти⁴⁰.

На кількох пам'ятках виявлено сліди обробки каменю. На поселенні Дніпровське на підлозі однієї з будівель було зафіковано кілька оброблених каменів, у тому числі заготовки для жорен. Подібні знахідки різноманітних форм траплялись і в заповненні цієї будівлі, яка, можливо, була каменеобробною майстернею⁴¹. На правобережному Кічкаському поселенні було виявлено значну кількість виробів з каменю та напівоброблені заготовки⁴². Виготовленням жорен займалися і в Любимівському городищі, де в одній з будівель X—XI ст. знайдено заготовку для жорна у вигляді кола без центрального отвору⁴³.

Таким чином, обробка каменю, зокрема виготовлення великих виробів, мала місце на окремих поселеннях, можливо, найбільших, а звідси ця продукція надходила в інші пункти.

Вироби з кістки і рога є майже на всіх поселеннях. На початку II тисячоліття кістка як матеріал для виготовлення знарядь праці втратила своє значення. В цей час вона використовувалась для різноманітних невеликих виробів замість дерева⁴⁴. Для її обробки застосовувались як універсальні інструменти — сокира, ніж, шило, так і спеціальні — пилка, циркуль для нанесення вічкового орнаменту. Сліди обробки кістки засвідчено в багатьох місцях. На поселенні Дереївка в одному з жител на підлозі були знайдені уламки обструганих рогів, а також заготовка для обкладинки лука довжиною 0,6 м, зроблена з рога оленя. В заповненні житла було багато кісток тварин зі слідами обробки та кістяної стружки. Можливо, мешканці житла займалися виготовленням виробів з кістки⁴⁵.

На поселенні Ігрень 8 теж виявлено матеріали такого характеру: різноманітні кістяні вироби, відходи виробництва, напівфабрикати. Найбільше їх знайдено в розташованих поряд житлах № 4 і 5, де виготовлялися овальні накладки для ножів. Трапилося три готових накладки і фрагмент напівобробленого рога, від якого вони відпиливалися. Ріг, обциліаний з двох боків, мав ще сліди пилки. Тут же було кілька різ-

³⁹ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. М., 1978, с. 93.

⁴⁰ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 422—423.

⁴¹ Брайчевська А. Т. Древньоруські пам'ятки..., с. 173—174.

⁴² Сміленко А. И. Слов'яни та їх сусіди..., с. 185.

⁴³ Дмитров Л. Д., Зуць В. Л., Копилов Б. Ф. Любимівське городище., с. 87, 98.

⁴⁴ Левашова В. П. Обработка кожи, меха и других видов животного сырья.— Труды ГИМ, 1959, вып. 33, с. 55.

⁴⁵ Телегин Д. Я. Исследования памятников., с. 90—91.

номанітних підвісок-амулетів у вигляді кігтя, зубів тварини з проточкою для підвішування, а також цілі і розколоті кабанячі ікла. Серед інших речей — кістяний рибальський гачок, гудзик-застібка, чотири астрагали з різноманітними позначками⁴⁶.

Багато виробів з кістки знайдено на правобережному Кічкаському поселенні. В одному з жителів (№ 5) були амулети з рога оленя та суглоба тварини, вісім цілих і фрагментованих кісточок для гри (різних розмірів), уламок трубчастої кістки з отвором⁴⁷. Можливо, в цьому житлі займалися виготовленням таких виробів. Сліди обробки кістки і рога зафіковано також на поселеннях Ігрень (Підкова), Дніпровське, острів Мала Хортиця, Великий Потьомкінський остров.

Таким чином, на деяких пам'ятках виділяються окрім житла, де знайдено готові вироби, заготовки для них та залишки виробництва. Тут у ряді випадків застосовували спеціальні інструменти — терпуг, свердло, пилку, циркуль.

Дерево дуже широко використовувалося в усіх галузях господарства. З нього будували житла, човни, виробляли різноманітний сільськогосподарський реманент, посуд, прості хатні меблі. Про значне поширення цього матеріалу на південнодніпровських поселеннях свідчать знахідки різноманітних деревообробних знарядь. Особливо багато їх виявлено на поселенні Ігрень 8. Тут знайдено два тесла з горизонтальними втулками і два — з вертикальними*, різець-ложкар, жолобчасте долото, фігурний різець для різьблення по дереву⁴⁸.

За цим набором можна встановити, які види робіт виконували на поселенні. Великі тесла з горизонтальними втулками використовувались у теслярстві для видобування човнів, а знаряддя з вертикальними втулками — для виготовлення діжок, великих корит тощо. За допомогою різця-ложкаря виготовляли ложки, миски. Жолобчасте долото і фігурний різець використовувалися для виконання плоскорельєфних орнаментів і в об'ємному різьбленні для підбору фону і обробки складних криволінійних поверхонь⁴⁹. Отже, майстри виконували не лише різноманітні теслярські роботи, але й займалися фігурним різьбленням.

Знаряддя для обробки дерева були зафіковані ще в кількох випадках. Теслярська сокира і тесло знайдено на поселенні Благовіщенка, тесло трапилося також у Волоському**. Долото і свердло виявлено на правобережному Кічкаському поселенні⁵⁰, стамеска — на Зміївському***, а на острові Березань в майстерні по виплавці і обробці заліза — кілька сокир, цвяхів і костилів⁵¹.

Важливу галузь сільського (а якоюсь мірою й міського) хатнього виробництва являло собою виготовлення різноманітних тканин. Сиропиною для цього були льон, конопля, вовна⁵². Для прядіння застосовували прядки з ручним веретеном. Пряслася від них є досить частими знахідками на поселеннях Степового Подніпров'я. Але якщо на всій території Давньої Русі у X—XIII ст. переважали пряслася з овруцького

* Телегін Д. Я., Бодянський А. В., Козловський А. А., Балакін С. А., Нужний Д. Ю. Отчет о раскопках и разведках экспедиции «Славутич 2» в Надпорожье в 1978 г.— НА ІА АН 1978/7, с. 77—83.

** Смолічев П. Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану в с. Кічкасі Запорізької округи, у вересні—жовтні року 1927.— В кн.: Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею. Дніпропетровськ, 1929, т. 1, с. 217, 225.

* Матеріали зберігаються в ДІМ.

** Телегін Д. Я., Бодянський А. В., Козловський А. А., Балакін С. А., Нужний Д. Ю. Отчет о раскопках.., с. 89, 92.

*** Колчин Б. А. Новгородские древности. Резное дерево.— САИ, 1971, ЕІ-55, с. 9.

** Матеріали експедиції передав О. В. Бодянський у 1978 р.

** Сміленко А. Т. Слов'яні та іх сусіди., с. 186.

*** Матеріали зберігаються в Херсонському історико-краєзнавчому музеї (№ ХЕМ-А-480).

** Болтенко М. Розкопки на острові Березань.., с. 45.

** Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 187.

рожевого шиферу, то на наших пам'ятках вони трапляються рідше. Поприрені тут прясла, виготовлені із стінок амфор або інших посудин. Частина їх була зроблена із свинцю та великих риб'ячих хребців.

Безперечно, на поселеннях займалися і ткацтвом, але ніяких залишків цього виробництва ми, на жаль, не маємо. Для пошитя одягу використовувалися шарнірні ножиці та залізні голки, знайдені на деяких поселеннях (Ігрень 8, Зміївка).

Торгівля. Всі розглянуті нами поселення розташовані на берегах та островах Дніпра, який здавна був торговельним шляхом, що з'єднував Північ та Південь. Київські князі завжди прагнули контролювати цей шлях і тримати в своїх руках стратегічно-торговельні пункти, такі, як Олешня в гирлі Дніпра⁵³.

Яку ж роль відігравали південнодніпровські поселення в торговельних відносинах Давньої Русі? Писемних свідчень з цього питання немає, і тому великої ваги набирають археологічні дані.

Мешканці подніпровських поселень допомагали торговельним караванам перейти через пороги, а також перевозили купців з одного берега на інший. Це підтверджує розташування поселень попарно на різних берегах, і скupчення їх на протязі найважчого відрізу шляху в Надпоріжжі, а також існування спеціальних поселень лоцманів, які проводили кораблі та плоти через пороги до затоплення останніх у 1931 р. Крім того, в деяких пунктах (Хортиця, Березань), де торговельні каравани робили зупинки⁵⁴, місцеві мешканці могли брати участь у ремонти та оснащенні кораблів. Часті знахідки амфорної кераміки свідчать, що населення мало безпосередні торгові зв'язки. Особливо багато її в районах зупинки караванів (Березань, Великий Потьомкінський острів, Хортиця, Кічкас, Ігрень).

На південнодніпровських пам'ятках відомі й інші речі південного походження. Зокрема, вони знайдені на поселенні Ігрень 8. Це мисочка з рожевої глини, на яку нанесено ангоб, прикрашена по дентію і краях концентричними колами й покрита світло-коричневою поливою, та позолочений фрагмент вінець скляної посудини. Обидві знахідки візантійського походження. На Кічкаському поселенні трапився скляний браслет з позолотою. Прикраси такого типу характерні для Північного Причорномор'я та Візантії⁵⁵. Тут же на дніпровському дні знайдено мідний глек з візантійськими монетами і бронзовим ключем. Монети датуються 969—976 рр.⁵⁶ Виявлені на поселенні Перше Травня фрагменти полив'яної мисочки на високій кільцевій ніжці також походять з Причорномор'я⁵⁷. Візантійську монету Іоанна Комніна (1118—1143 рр.) знайшов О. В. Бодянський на Любимівському острів. Про зв'язки з Північним Заходом свідчить підковоподібна фібула, виготовлена з витого бронзового дроту і прикрашена на кінцях звірінними голівками (Ігрень 8), і так званий вусатий перстень (Дніпровське) з косими насічками*. Фібули такого типу трапляються в Прибалтиці, а «вусаті» перські характерні для фінських племен⁵⁸. Із Скандинавією пов'язані черепахоподібні фібули, які зберігаються в Дніпропетровському історичному музеї.

Велике значення мав дніпровський шлях і для внутрішньої торгівлі, про яку можна судити на основі деяких археологічних даних. Бе-

⁵³ Толочко П. П. Киевская земля.— В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975, с. 15.

⁵⁴ Константин Багрянородный. Об управлении государством.— ИГАИМК, 1934, вып. 91, с. 9—10.

⁵⁵ Шапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. М., 1972, с. 40.

⁵⁶ Корзухина Г. Ф. Русские клады. М.; Л., 1954, с. 36—37.

⁵⁷ Брайчевская А. Т. Поселение у балки Яцевой., с. 272.

* Матеріали О. В. Бодянського.

⁵⁸ Lietuvos TSR archeologijos atlasas. Vilnius, 1978, IV, s. 147. Недошикіна Н. Г. Перстні.— Труды ГИМ, 1967, вып. 43, с. 257—258.

зумовно, більшість скляних браслетів, обручок і посудин потрапила на поселення Південного Подніпров'я з Півночі. Звідти ж надходили на Південь залізні трубчасті замки, прясла, хрестики та жорна з овруцького шиферу, частина столової полив'яної кераміки, згадані вище сережки київського типу, деякі інші прикраси. З Середнього Подніпров'я були привезені такі поодинокі знахідки, як кубики смальти, кольчуги, не характерні для Південного Подніпров'я форми посуду — амфорки київського типу, латки.

Найбільше матеріалів середньодніпровського походження зосереджено в північній частині розглядуваної території. Якщо тут скляні браслети представлені сотнями і десятками уламків (Ігрень 8, Ігрень (Підкова), Дніпровське), то нижче по Дніпру вони відомі лише як окремі знахідки. Таке саме співвідношення спостерігається і серед інших, привезених з Середнього Подніпров'я, речей. Це підтверджує висновки Б. О. Рибакова про те, що таким дрібним товаром, як шиферні прясла, хрестики, скляні браслети, персні, торгували купці-рознощики⁵⁹. Шлях до порогів вони долали досить легко, чим пояснюється і велика кількість привізних речей. А в південні поселення ці товари могли потрапляти в результаті внутрішнього обміну. В свою чергу, в Середнє Полінпров'я, мабуть, вивозили рибу, на що вказує значний розвиток цього промислу. В обміні певну роль могли відігравати також продукти скотарства.

Можна припускати, що південнодніпровські поселення (особливо великі), де було розвинуте ремесло, підтримували торговельні відносини з кочівниками. Зокрема, на деяких пам'ятках зафіксовано такі типові для кочівників речі, як сережки у формі знака запитання, фрагменти бронзових дзеркал. Про зв'язок з кочівниками свідчить і велика кількість кісток коней на поселеннях, що не характерно для Середнього Подніпров'я. Ймовірно, що виробництво бронзових клепаних казанів якоюсь мірою було розраховане на кочівницький попит. Крім того, цим племенам потрібні були й інші товари: продукти землеробства, вироби з металу.

На південнодніпровських поселеннях могли також займатися посередницькою торгівлею, продаючи кочівникам вироби, які привозились з Півночі і Півдня в обмін на продукти тваринництва і, можливо, мисливства.

Розглянуті матеріали дають підстави для деяких висновків.

Основою господарства населення Південного Подніпров'я в XII—XIII ст. було розвинуте землеробство і тваринництво. Про це свідчить, зокрема, застосування найпродуктивнішого на той час знаряддя для обробітки ґрунту — важкого плуга. Завдяки цьому місцеве населення не тільки було повністю забезпечене продуктами землеробства, але й могло частину їх продавати або обмінювати на інші товари. Тваринництво теж досягло значного розвитку, на що вказує остеологічний матеріал і деякі речові знахідки. Сільськогосподарською діяльністю займалися на всіх без винятку поселеннях. Поряд з сільським господарством існували також і промисли. Мисливство не мало особливого значення, проте рибальство відігравало дуже помітну роль. Для лову риби використовувались всі відомі на той час знаряддя. Очевидно, її було достатньо не лише для власного споживання, але й для продажу.

Господарство мало натуральний характер. Більшість необхідних у повсякденному житті виробів мешканці поселень виготовляли самі. Це стосується різноманітних виробів з дерева, кістки, каменю. Домашньою галуззю ремесла було й ткацтво. Але деякі види виробництва, наприклад виплавка і обробка заліза, обробка кольорових металів, гончарська справа, виготовлення великих виробів з каменю, вже почали зосереджуватися в руках окремих спеціалістів.

⁵⁹ Рибаков Б. А. Указ. соч., с. 469.

Гончарство мало поширення, ймовірно, на багатьох поселеннях. Оскільки продуктивність цього виробництва при застосуванні ручного круга низька⁶⁰, а потреба у глиняному посуді була досить велика. Що ж до виплавки заліза, обробки кольорових металів, то цим займаються населення лише окремих поселень.

На основі картографування ми маємо змогу виділити кілька центрів, де реміснича діяльність набула значного розвитку. Більшість їх функціонувала в XII—XIII ст. Для X—XI ст. визначити такі центри важко. Можна згадати лише досить значний гончарський центр у районі с. Петрове-Свистунове, залишки виготовлення бронзових виробів на поселенні Перше травня, сліди виплавки заліза на острові Хортиця. Ковальською справою, певно, займалися на поселенні поблизу Любомівського городища (рис. 1).

Для XII—XIII ст. ми припускаємо наявність п'яти центрів з дуже розвинутим ремеслом. Перший — обидва ігренських поселення (обробка заліза, бронзоливарне виробництво, виготовлення бронзових клепаних казанів). Другий пункт — Дніпровське (бронзоливарне виробництво, виготовлення виробів з свинцю). Третій — обидва кічкаських поселення, острів Хортиця (обробка заліза, бронзоливарне виробництво). Четвертий — Олексіївка (Устя) (виплавка й обробка заліза, бронзоливарне виробництво, виготовлення клепаних казанів). П'ятий центр був розташований на острові Березань, де також займалися виплавкою і обробкою заліза, бронзоливарним виробництвом (рис. 2).

Цікаво відзначити, що деякі з цих пунктів відігравали важливу роль у торгівлі, зокрема, такі, як Ігрень 8, кічкаські й хортицьке поселення та пункт на острові Березань, де знайдено велику кількість привізних речей. У вказаних місцях зупинялися торговельні каравани, на що звернув увагу ще Константин Багрянородний⁶¹. Виділялись ці пункти і значими розмірами. А. Т. Сміленко вважає, що кічкаські поселення мали «риси міських центрів». Ми підтримуємо цю думку і залучаємо до пам'яток цього типу Ігрень 8 і поселення на острові Березань, що були в XII—XIII ст. значими ремісничими і торговельними центрами, до яких тяжіли навколоїшні менші поселення.

Дуже цікавим і важливим є визначення хронологічних рамок існування південнодніпровських пам'яток, але це питання потребує спеціального дослідження. А попередньо, на основі керамічних комплексів і деяких датуючих речей, можна констатувати, що пам'яток X—XI ст. виявлено небагато. Основна маса поселень належить до XII—XIII ст. Частина їх продовжувала існувати і в XIII—XIV ст., переживши монголо-татарську навалу.

КОЗЛОВСКИЙ А. А.

Хозяйственная деятельность оседлого населения X—XIII вв. в Южном Поднепровье

Резюме

На основании уже известных и некоторых новых данных в статье рассматривается хозяйственная деятельность населения Южного Поднепровья. Дается характеристика сельского хозяйства, промыслов, ремесел. На археологических материалах и данных письменных источников делается попытка выяснить роль этих памятников в торговых отношениях Киевской Руси.

Основой хозяйства населения было земледелие и скотоводство. Среди промыслов первое место занимало рыболовство. Некоторые виды производства — гончарное, обработка цветных металлов и особенно выплавка и обработка железа — начали сосредоточиваться в руках отдельных специалистов-ремесленников.

⁶⁰ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 482.

⁶¹ Константин Багрянородный. Указ. соч., с. 9—10.

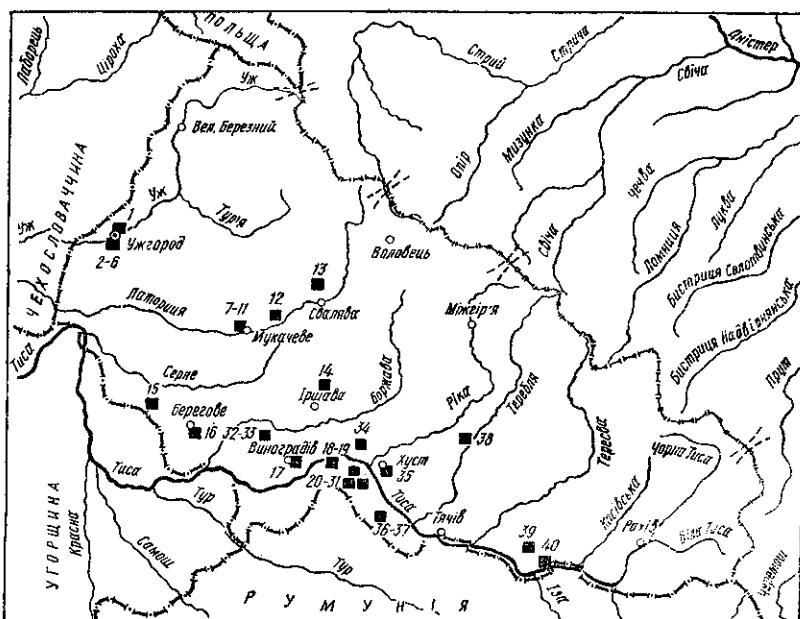
Л. В. СОЛДАТЕНКО

**Мустьєрські пам'ятки Закарпаття
(до археологічної карти УРСР)**

Ще зовсім недавно Закарпатська область являла собою, по суті, «білу пляму» на карті раннього палеоліту. Перші ранньопалеолітичні пам'ятки були відкриті тут лише в післявоєнні роки П. П. Совою в Ужгороді і його околицях (Радванська гора, Замкова гора, Кальварія, Оноківці, Горяни).

Планомірне і систематичне вивчення краю розпочалося після відкриття в 1968 р. В. Ф. Петрунем Рокосовського ранньопалеолітичного місцевизнаходження і створення в 1969 р. Закарпатської палеолітичної експедиції під керівництвом В. М. Гладиліна. За час її роботи на карті області відзначено більше 60 палеолітичних пунктів. Найдавніші з них належать до ашельського часу. Значною групою представлені мустьєрські пам'ятки. Відкрито і досліджено також ряд пізньопалеолітичних місцевизнаходжень.

Тепер у Закарпатті відомо понад 40 мустьєрських пунктів. Вони приурочені до пагорбів і терас вздовж р. Тиси та її приток у смузі південних і південно-західних відрогів Карпат (рисунок).

Карта мустьєрських пам'яток Закарпаття.

1 — Оноківці; 2—6 — Радванка I, II, Замкова Гора, Кальварія, Горяни; 7—11 — Мукачеве, Чорнецька Гора, Тупча I, II, III; 12 — Обава; 13 — Голубине; 14 — Ільниця; 15 — Заставне; 16 — Берегове III; 17 — Виноградів; 18—19 — Королеве, Королеве II; 20—31 — Плещка I, II, Чорна I—IV, VI, VIII, IX, X, Новоселиця I, II; 32—33 — Шаланки I, II; 34 — Рокосове; 35 — Віселична гора; 36—37 — Шаян I, II; 38 — Становець; 39 — Діброва; 40 — Біла Церква.

Ужгородський район

1. Оноківці. Пункт виявлено за 6 км на північний схід від Ужгорода, за 100 м від північно-східної околиці одноіменного села на 30—40-метровій терасі правого берега р. Уж.

У колекції більше 40 предметів з кременю і крем'янистого пісковику. Нуклеуси представлені дископодібним і одноплощадковим зразками. Більшість сколів — відщепи з нелеваллуазьких ядер. Пластини трапляються рідко. Виробів із вторинною обробкою знайдено 11 — скребла, чоппери, зубчасті знаряддя, скребки і ретушовані відщепи.

Місцезнаходження відкрив П. П. Сова. Збори проводилися також Закарпатською палеолітичною експедицією (далі буде — ЗПЕ) під керівництвом В. М. Гладиліна.

Колекції зберігаються у фондах Археологічного музею АН УРСР у м. Києві.

Гладилін В. М., Смирнов С. В. Звіт про роботи ЗПЕ в 1969 р.

2. Радванка I розташована неподалік південно-східної околиці Ужгорода на мисоподібному уступі корінного берега р. Уж.

Колекція нараховує більше 4 тис. екземплярів знарядь, виготовлених переважно з крем'янистого пісковику. Основну масу знахідок становлять нуклеуси — багатогранні, дископодібні, площинкові. Знаряддя праці репрезентовані скреблами, гостроконечниками. Поряд з типовими мустєрськими формами виразною серією представлені і пізньопалеолітичні вироби — скребки, різці, пластини.

Пункт відкрив П. П. Сова в 1959 р. Збори проводилися ЗПЕ.

Колекції зберігаються в Закарпатському державному краєзнавчому музеї в Ужгороді та в Археологічному музеї АН УРСР.

Сова П. П. Палеолітичні місцезнаходження в Ужгороді.— Археологія, 1964, т. XVII, с. 180—188; *Гладилін В. М.* Ранній палеоліт.— Археологія УРСР. К., 1971, т. I, с. 9—39; *Гладилін В. М., Смирнов С. В.* Звіт про роботи ЗПЕ в 1969 р.

3. Радванка II. За 0,5 км на південний захід — захід від Радванської гори на еродованій поверхні схилу лівого берега р. Уж, на місці виходу кристалічних порід і нижче по схилу зібрано колекцію виробів з крем'янистого пісковику — 12 предметів, у тому числі дископодібний нуклеус, примітивні і протопризматичні відщепи, атипові скребки. Відкрито ЗПЕ в 1969 р.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Гладилін В. Н., Смирнов С. В. Закарпатская палеолитическая экспедиция.— АО 1969 р. М., 1970; *Гладилін В. М., Смирнов С. В.* Звіт про роботи ЗПЕ в 1969 р.

4. Замкова Гора. На південному сході від Ужгородського замку на 20-метровій терасі правого берега р. Уж знайдено більше сотні виробів з крем'янистого пісковику, кременю, обсидіану. Нуклеуси поодинокі. Більшість сколів має паралельне огранування спинки. Знаряддя праці представлено скреблами, часто поперечними і конвергентними, виїмчастими формами. В колекції наявні також досить виразні різці, що є, можливо, пізньопалеолітичною домішкою до основного комплексу.

Відкрив у 1948 р. П. П. Сова. Збори проводив також К. В. Бернякович.

Колекція зберігається в Закарпатському державному краєзнавчому музеї.

Сова П. П. Вказ. праця; *Гладилін В. М., Смирнов С. В.* Звіт про роботи ЗПЕ в 1969 р.

5. Кальварія. У правобережній частині Ужгорода на 100-метровій вершині гори Кальварія зібрана колекція крем'яних виробів — нуклеусів, сколів, знарядь праці мустєрського і пізньопалеолітичного часу.

Відкрив П. П. Сова у 1955 р. Збори проводила також ЗПЕ.

Матеріал зберігається в Закарпатському державному краєзнавчому музеї.
Сова П. П. Вказ. праця.

6. Горяни. Пункт розташований за 4 км від Ужгорода на південно-східній околиці одноіменного села на 20-метровій терасі р. Уж в районі каменедобувного кар'єру.

Колекція налічує близько 100 предметів. За сировину правив кремінь, крем'яністий пісковик, роговик, яшма. Нуклеуси здебільшого дископодібні, серед знарядь — скребла, гостроконечники, скобелі.

Відкрив у 1958 р. *П. П. Сова*. Збори проводила також ЗПЕ.

Колекція зберігається в Закарпатському державному краєзнавчому музеї та в Археологічному музеї АН УРСР.

Сова П. П. Вказ. праця.

Мукачівський район

7. Мукачеве. На автотрасі Мукачеве — Свалява, приблизно за 5 км від її початку, на прорізаних полотном дороги пагорбах знайдено п'ять кварцитових виробів, що нагадують мустєрські. Поки що до мустєрського часу місцевища віднесене умовно.

Відкрите в 1974 р. ЗПЕ. Обстежувалось у 1976 р. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом С. І. Пеняка.

Матеріал зберігається у фондах Археологічного музею АН УРСР та в фондах Закарпатської археологічної групи ІА АН УРСР.

Гладилін В. М., Солдатенко Л. В. Звіт про роботи ЗПЕ в 1974 р.

8. Чорнецька гора. В околиці м. Мукачеве на території монастиря виявлено три пункти.

Колекція нараховує кілька тисяч знахідок з кременю, крем'яністого пісковику. Серед них наявні як мустєрські, так і виразні пізньо-палеолітичні вироби.

Відкрив у 1948 р. *П. П. Сова*. Збори проводили ЗПЕ і В. В. Пронін.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР, Мукачівському краєзнавчому музеї та в монастирі.

Гладилін В. М., Смирнов С. В. Звіт про роботи ЗПЕ в 1969 р.; *Pronin V. V.* Archeologické nalezy na Černeskej hore v Mukačeve (Zakarpat'ská oblasť USSR). — AUSAČ, Nitra, 1959.

9. Тупча I. На південній околиці гори Тупча знайдено п'ять кварцитових виробів мустєрського часу — дископодібний нуклеус і нуклеевидний уламок, три відщепи (примітивні і протопризматичні).

Відкрив у 1965 р. *М. К. Анісюткін*.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Anisiutkin N. K., Bánesz L. Moustierske nálezicko Túpča na Zakarpatskej Ukrajpe. — Vychodosloveý Pravek, 1971, Nitra, N 2, s. 5—18.

10. Тупча II. За 300 м на південь від вершини Тупчі на схилі, повернутому до струмка, що впадає в р. Визницю, виявлено крем'яні і кварцитові вироби мустєрського часу — примітивні і протопризматичні відщепи, масивне подвійне опукло-увігнуте скребло, ретушовані відщепи.

Відкрив у 1965 р. *М. К. Анісюткін*.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Anisiutkin N. K., Bánesz L. Op. cit.

11. Тупча III. Місцевища відкрито в південно-східній частині вершини Шелестовської гори на території поселення гальштатського часу. Колекція крем'яних і кварцитових знахідок складається з однобічного дископодібного ядра, відщепів, зубчастого знаряддя, однобічного чоппера і долота.

Відкрив у 1965 р. *М. К. Анісюткін*.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Anisiutkin N. K., Bánesz L. Op. cit.

12. Обава. Приблизно за 50 м на південь від південної околиці с. Обава, безпосередньо поблизу моста через дорогу Чинадієве — Оба-

ва на розкритій скреперами поверхні 10—15-метрового пагорба, трапилися кварцитові знахідки, віднесені попередньо до мустєрського часу. Поки що пункт вважається умовно мустєрським.

Відкрито в 1976 р. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом С. І. Пеняка.

Колекція зберігається в фондах Закарпатської археологічної групи Інституту археології АН УРСР.

Свалявський район

13. Голубине. Місцезнаходження кам'яних виробів виявлено на трасі Верецький перевал — Ужгород між м. Мукачеве і с. Голубине на 20—30-метровій терасі. Умовно колекція віднесена до мустєрського часу.

Відкрило в 1976 р. експедиція ІА АН УРСР під керівництвом С. І. Пеняка.

Колекція зберігається в фондах Закарпатської археологічної групи Інституту археології АН УРСР.

Іршавський район

14. Ільниця. Мустєрське крем'яне скребло знайдено в околицях с. Ільниця учнями місцевої школи.

Берегівський район

15. Заставне II. За 1 км на південний захід від південної околиці с. Заставне на східному схилі Заставнинської гори зібрано 57 виробів мустєрського часу — нуклеуси, примітивні і протопризматичні відщепи, знаряддя праці. Останні репрезентовані досить виразними скреблами (центральними, частково — двобічними), зубчастими виробами, «лімасами».

Відкрито в 1972 р. ЗПЕ.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Гладилин В. Н., Дем'яненко А. В., Зализняк Л. Л. Закарпатская палеолитическая экспедиция.— АО 1972 г. М., 1973; *Гладилин В. М., Дем'яненко А. В.* Звіт ЗПЕ за 1972 рік.

16. Берегове III. Приблизно за 400 м на південний захід від східної околиці м. Берегове навпроти бензозаправочної станції неподалік від автотраси Берегове — Виноградове зафіксовано шість мустєрських виробів із світло-сірого кременю та крем'янистого пісковику — відщепи і знаряддя праці. Останні репрезентовані уламком скребла і уламком двобічно обробленого знаряддя.

Відкрито ЗПЕ в 1969 р.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Гладилин В. Н., Смирнов С. В. Закарпатская палеолитическая экспедиция.— АО 1972 г. М., 1973; *Гладилин В. Н., Смирнов С. В.* Звіт про роботи ЗПЕ в 1969 р.

Виноградівський район

17. Виноградів. Пункт розташований неподалік північно-східної околиці одноіменного міста при виїзді з нього в сторону Королевого на 20—25-метровій терасі правого берега р. Тиси. Колекція складається з нуклеусів, відщепів, переважно примітивних, знарядь праці, серед яких є опуклі йувігнуті скребла, зубчасті і війчасті форми.

Відкрив у 1951 р. П. П. Сова. Збори проводилися також ЗПЕ.

Колекція зберігається в Закарпатському державному краєзнавчому музеї, в музеї м. Виноградове та в Археологічному музеї АН УРСР.

Гладилин В. М., Смирнов С. В. Звіт про роботи ЗПЕ в 1969 р.; *Гладилин В. М., Солдатенко Л. В.* Звіт про роботи ЗПЕ в 1974 р.

18. Королеве. На 100-метровій терасі лівого берега р. Тиси на території Королівського каменодобувного кар'єру виявлено ранньопа-

леолітичне поселення. У четвертинних відкладах понад 10 м товщиною, розділених шістьма викопними ґрунтами, відзначено 12 культурних горизонтів часу ашель-мустє. П'ять нижніх належать до ашельської пори, сім верхніх — до мустє.

Перший культурний горизонт виявлено в нижній третині суглинку над першим викопним ґрунтом. Колекція включає 400 виробів. Майже всі вони виготовлені з андезиту.

Нуклеуси в підбірці невиразні. В основному це дископодібні, а також одно- і двоплощадкові досить примітивні зразки. Серед сколів переважають примітивні відщепи, часто первинні. Протопризматичні зняття і пластини трапляються рідко. Розміри знарядь в середньому більше 5 см. Двобічно оброблені форми є частими. Серед виробів з вторинною обробкою переважають зубчасті, виїмчасті форми. Скребла нечисленні. Знайдено поодинокі скребки.

Перший-а культурний горизонт простежено в верхній частині суглинку, що залягає безпосередньо під першим викопним ґрунтом.

Колекція нараховує 800 виробів, виготовлених переважно з андезиту, а також кремнію, кварциту, сланцю.

Нуклеуси здебільшого репрезентовані протопризматичними (призматичними?) зразками. Численні протопризматичні відщепи і пластини. Леваллуазькі сколи поодинокі. Розміри знарядь в середньому перевищують 5 см. Вироби, виконані в техніці двобічної обробки, нечасті. Типологічна колекція складається, головним чином, із скребел і скребків. Доповнюють її рубальні вироби, різці, вістря зі скощеним краєм, зубчасті форми. Найбільш виразні в колекції скребки.

Другий культурний горизонт приурочений до базальної частини суглинку над другим викопним ґрунтом. У шарі знайдено більше 4 000 предметів. Основна маса їх виготовлена з андезиту, трапляються також вироби із кварциту, чорного сланцю, кременю.

Нуклеуси переважно дископодібні. Більшість сколів — примітивні відщепи: первинні і з радіально-бесистемним огрануванням спинки. Протопризматичні підщепи і пластини нечисленні.

Розміри знарядь в середньому більше 5 см. У типологічному наборі переважають скребла, найчастіше площацкові. Гостроконечники поодинокі. Зубчасто-виїмчасті форми відносно нечисленні.

Другий-а культурний горизонт простежений у суглинку, що залягає над другим викопним ґрунтом.

Археологічна колекція налічує 781 знахідку. За сировину мешканцям правив переважно андезит, рідше кремінь і кварцит.

Нуклеуси дископодібні, леваллуазькі черепахоподібні і протопризматичні. Основна маса сколів — примітивні відщепи. Значною серією репрезентовані леваллуазькі зняття. Розміри знарядь в середньому більше 5 см. Двобічно оброблені форми трапляються часто. В типології переважають скребла. Крім них є форми зубчасті, виїмчасті, а також скребки, рубальні знаряддя.

Знахідки третього культурного горизонту пов'язані з верхньою частиною верхнього горизонту другого викопного ґрунту. Колекція налічує понад 2000 предметів. Для їх виготовлення використовували найчастіше андезит, часто трапляється кварцит, рідше — кремінь, сланець, обсидіан.

Нуклеуси в колекції леваллуазькі черепахоподібні, дископодібні і протопризматичні. Більшу частину сколів становлять примітивні відщепи, але поряд з ними виразною серією представлені відщепи і пластини, зняті з леваллуазьких ядер. Розміри знарядь в середньому більше 5 см. Двобічно оброблені форми поодинокі. Типологічний набір репрезентований скреблами, зубчастими і виїмчастими формами. Часті рубальні знаряддя.

Четвертий культурний горизонт залягає в давніх балках у шарі суглинку між верхнім і нижнім горизонтами другого викопного ґрунту. Археологічна колекція нечисленна і складається виключно з андезитових виробів. Наявні форми (нуклеуси, відколки) дають підстави для висновку про леваллуазький характер індустрії. Вироби з вторинною обробкою поодинокі.

Четвертий-а культурний горизонт виявлено в нижній частині нижнього горизонту другого викопного ґрунту. Археологічна колекція налічує 738 виробів, серед яких переважають андезитові. Є предмети з кварциту, сланцю, кварцу.

Нуклеуси представлено леваллуазькими черепахоподібними, диско-подібними і протопризматичними. Сколи репрезентовані примітивними, леваллуазькими, протопризматичними сколами. Пластини поодинокі. Знаряддя праці рідкі. Це — скребла, зубчасті і рубальні форми.

Таким чином, мустєрські горизонти Королівського місцевознаходження фіксують кілька етапів заселення Українського Закарпаття носіями різних культурних традицій. Чітке стратиграфічне залягання знахідок, їх масовість і виразність дають змогу вважати цю пам'ятку опорною у вивчені мустє Закарпаття і суміжних західних та східних територій.

Відкрито ЗПЕ в 1974 р.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Гладилин В. Н., Солдатенко Л. В., Моця А. П. Закарпатская палеолитическая экспедиция.—АО 1974 г. М., 1975; Гладилин В. Н. Итоги пятилетних работ в Закарпатье.—Новейшие открытия советских археологов. Киев, 1975; Гладилин В. Н., Моця А. П., Солдатенко Л. В., Ткаченко В. И. Закарпатская палеолитическая экспедиция.—АО 1975 г. М., 1976; Гладилин В. Н., Кухарчук Ю. В., Ситлизый В. И. и др. Закарпатская палеолитическая экспедиция.—АО 1977 г. М., 1978; Гладилин В. Н., Кухарчук Ю. В. и др. Закарпатская палеолитическая экспедиция.—АО 1978 г. М., 1979; Гладилин В. Н. Королево — опорный памятник раннего палеолита в Закарпатье.—Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Ужгород, 1978; Солдатенко Л. В. Культурно-хронологическое подразделение мустє Закарпатья.—Там же; Гладилин В. Н., Солдатенко Л. В. Отчеты о работах Закарпатской палеолитической экспедиции в 1974—1979 гг.

19. **Королеве II.** Місцевознаходження розташоване безпосередньо біля північної околиці села Веречя, при в'їзді в Королівський кар'єр, на другій (?) надзаплавній терасі. У четвертинних відкладах простежено три викопних ґрунти, до яких приурочено чотири культурних горизонти. Три з них датуються мустєрським часом, один — ашелем. Перший зверху мустєрський горизонт включає поодинокі знахідки і корелюється з першим горизонтом Королевого. Колекція другого культурного шару досить численна (більше 3000 екземплярів). Вона складається з протопризматичних і дископодібних нуклеусів, відщепів і пластин, знарядь праці. Останні представлені скреблами, різцями, скребками, вістрями зі скошеним краєм, рубальними знаряддями. Третій культурний горизонт має чітко виражений леваллуазький характер. У колекції (блізько 100 предметів) наявні дископодібні і леваллуазькі черепахоподібні ядра, зняття з нуклеусів Леваллуа, примітивні і протопризматичні сколи. Знаряддя праці поодинокі і досить невиразні. Аналоги цій індустрії можна простежити в матеріалах третього культурного горизонту Королевого.

Відкрито ЗПЕ в 1974 р.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Див. список літератури до пункту Королеве; Солдатенко Л. В. Отчет о работах разведочного отряда Закарпатской палеолитической экспедиции в 1978 г.

20. Плешка I. Неблизу с. Чорна в урочищі Діброва на мисоподібному уступі правого берега р. Плешки зібрана колекція з крем'яних, андезитових, кварцитових виробів. Переважають пізньопалеолітичні типи, але поряд з ними є виразні мустєрські вироби, зокрема скребла. Відкрито в 1971 р. ЗПЕ.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Гладилін В. Н., Смирнов С. В. Закарпатская палеолитическая экспедиция.—АО 1971 г. М., 1972; *Гладилін В. М., Смирнов С. В.* Звіт про роботи ЗПЕ в 1971 р.

21. Плешка II. Приблизно за 0,5 км від Плешки I на мисоподібному 15-метровому уступі правого берега пересохлого струмка Плешка знайдено 165 предметів з андезиту, обсидіану, кварциту. Колекція розпадається на три комплекси. Частина андезитових знахідок має слабопатиновану поверхню, друга частина — вивітрену і патиновану, а до третьої належать вироби з патинованою і слабовизоленою поверхнею.

Найбільш численна перша група виробів — 153 екземпляри. Це — нуклеуси (дископодібні і площинкові), відщепи, здебільшого примітивні. Протопризматичні сколи і пластини репрезентовані незначною кількістю екземплярів. Знаряддя праці (25) представлені скреблами, виїмчастими і зубчастими формами, скребками. Аналоги цій індустрії простежуються в першому культурному шарі Королевого. Друга група — 10 предметів — має в своєму складі відщепи, пластини, вироби з вторинною обробкою. Ступінь вивітрення і патинування поверхні андезитових знахідок відповідає андезитам другого горизонту Королевого. Третя частина колекції — два андезитові відщепи, подібні за зовнішнім виглядом до андезитів III—IV культурних горизонтів Королівського місцевознаходження.

Таким чином, Плешка II — місцевознаходження багатошарове, в зв'язку з чим передусім слід з'ясувати стратиграфічні умови залягання знахідок.

Відкрито ЗПЕ в 1971 р.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Гладилін В. Н., Смирнов С. В. Закарпатская палеолитическая экспедиция.—АО 1971 г. М., 1972; *Гладилін В. М., Смирнов С. В.* Звіт ЗПЕ за 1971 р.; *Гладилін В. Н., Солдатенко Л. В.* Отчет о работе ЗПЭ в 1974, 1976 гг.

22. Чорна I. Пункт розташований приблизно за 300 м на південний схід від с. Чорна, ліворуч автотраси Чорна — Хижі — Новоселиця на 40-метровій терасі правого берега притоки р. Тиси. У вибоях дороги на невеликій площині та в шурфах (№ 1, 3, 4) зібрано колекцію кварцитових і андезитових предметів. У шурфах знахідки залягали у верхній частині другого викопного ґрунту.

Колекція нараховує 35 виробів. Нуклеуси представлені леваллуазькими черепахоподібними, дископодібним і одноплощадковими ядра-ми. Серед сколів значною серією репрезентовані зняття Леваллуа. Вироби з вторинною обробкою практично відсутні. Близькі аналоги цій колекції знаходимо в третьому культурному горизонті Королевого.

Відкрито ЗПЕ в 1976 р.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Гладилін В. Н., Солдатенко Л. В. Отчет о работах ЗПЭ в 1976 г., *Солдатенко Л. В.* Новые палеолитические памятники в Закарпатье.—АО 1978 г. М., 1979; *Солдатенко Л. В.* Отчет о работах разведочного отряда Закарпатской палеолитической экспедиции в 1978 г.

23. Чорна II. За 300 м на південь від с. Чорна праворуч від автотраси Чорна — Хижі — Новоселиця, на 40-метровій терасі лівого берега притоки р. Тиси знайдено чотири андезитових предмети ранньопалеолітичного вигляду. Вони трапилися на північному схилі пагорба на оранці під виноградники. Поверхня двох виробів патинована і ви-

вітрана, що відповідає андезитам III—IV А горизонтів Королівського місцевознаходження, два інші аналогічні знахідкам п'ятого культурного горизонту Королевого.

Відкрито ЗПЕ в 1976 р.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Гладилин В. Н., Солдатенко Л. В. Отчет о работах ЗПЭ в 1976 г.

24. Чорна III. Приблизно за 200 м на південний схід від пункту II на південному схилі тієї ж тераси зібрана колекція андезитових і крем'яних виробів. Поверхня андезитів непатинована і невизолена, як і в андезитових виробів першого культурного горизонту Королевого. В колекції — нуклеуси, відколки, знаряддя праці мустєрського і пізньопалеолітичного вигляду.

Відкрито ЗПЕ в 1976 р.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Гладилин В. Н., Солдатенко Л. В. Отчет о работах ЗПЭ в 1976 г.

25. Чорна IV. Місцевознаходження виявлено за 150 м на південний від попереднього пункту на 60-метровій терасі лівого берега притоки р. Тиси. Зі сходу терасу оточує притока Тиси — Млиновиця і проходить автотраса Чорна — Хижка — Новоселиця, а з заходу — глибока балка.

Колекція складається з андезитових виробів. Поверхня їх слабопатинована і невизолена. Нуклеуси дископодібні і аморфні. Серед відщепів — примітивні і первинні, рідко — з леваллуазьких і протопризматичних ядер. Знаряддя праці представлені зубчастими виробами, скреблами, скребками. Загалом колекція аналогічна індустрії першого шару Королівського місцевознаходження.

Відкрито ЗПЕ в 1976 р.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Див. список до пункту Чорна III.

26. Чорна VI. За 200 м на північний схід від пункту Чорна IV на вершині 40-метрової тераси зібрано андезитові вироби мустєрського часу — сколи примітивні і протопризматичні, знаряддя праці (скребла, зубчасті вироби). Поверхня андезитів невідвітрана і слабопатинована. Колекція близька до індустрії першого горизонту Королевого.

Відкрито в 1976 р. ЗПЕ.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Див. список до пункту Чорна III.

27. Чорна VIII. За 100 м на південний схід від пункту Чорна I на 30-метровій терасі знайдено андезитовий нуклеподібний уламок. Поверхня його слабопатинована і невизолена.

Відкрито в 1976 р. ЗПЕ.

Знахідка зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Гладилин В. Н., Солдатенко Л. В. Отчет о работе ЗПЭ в 1976 г.

28. Чорна IX. Місце розташування приблизно за 200 м на північ від пункту Чорна VII на 40-метровій терасі на оранці під сад.

Колекція складається з дев'яти андезитових знахідок. Вісім з них мають невизолену і патиновану поверхню і подібні до андезитів III—IV горизонтів Королевого. Це — леваллуазькі (2) і примітивні (1) відщепи, пластини (3), скребло на пластині, нуклеподібний уламок. Поверхня дев'ятої предмета слабопатинована і невизолена. Він близький до знахідок першого культурного горизонту Королевого.

Відкрито в 1976 р. ЗПЕ.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Гладилин В. Н., Солдатенко Л. В. Отчет о работах ЗПЭ в 1976 г.;

Солдатенко Л. В. Новые палеолитические памятники...

29. Чорна X. Безпосередньо поблизу південної околиці с. Чорна ліворуч автотраси Чорна — Хижка — Новоселиця і за 200 м на захід від пункту I на 20-метровій терасі на оранці під виноградники зібрано 270 андезитових і крем'яних виробів. Переважають андезитові, поверх-

ня їх невивітрена і слабопатинована. Нуклеуси представлені дископодібними і площинковими ядрами. Серед сколів переважають примітивні відщепи. Протопризматичні відщепи і пластини поодинокі. Знаряддя праці (67) мають розміри в середньому більше 5 см. Типологічний набір становлять зубчасті і виїмчасті форми, скребла, двобічні знаряддя. Різко переважають зубчасті. У техніко-типологічному відношенні колекція близька до індустрії першого культурного горизонту Королевого.

Відкрито ЗПЕ в 1976 р.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Солдатенко Л. В. Новые палеолитические памятники; Гладилин В. Н., Солдатенко Л. В. Отчет о работах ЗПЭ в 1976 г.; Солдатенко Л. В. Отчет о работах разведочного отряда Закарпатской палеолитической экспедиции в 1978 г.

30. Новоселиця I. Місцевнаходження зафіксовано за 100 м на захід від с. Новоселиця і за 100 м на південний схід від пункту Чорна VII на 100-метровій терасі. Тут, на оранці під виноградники, трапилися п'ять андезитових виробів мустєрського часу. Поверхня їх слабопатинована і невивітрена.

Відкрито ЗПЕ в 1976 р.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Гладилин В. Н., Солдатенко Л. В. Отчет о работах ЗПЭ в 1976 г.

31. Новоселиця II. За 150 м на південь від першого пункту на 60-метровій терасі на оранці під виноградники зібрана колекція андезитових знахідок. Поверхня їх слабопатинована і невивітрена. Це — дископодібні нуклеуси, примітивні і протопризматичні відщепи, знаряддя праці (10), серед яких є зубчасті і виїмчасті вироби. Аналоги пам'ятці можна простежити в матеріалах першого культурного горизонту Королевого.

Відкрито ЗПЕ в 1976 р.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Гладилин В. Н., Солдатенко Л. В. Отчет о работах ЗПЭ в 1976 г.

32. Хельмет (Шаланки). Пункт розташований за 400 м на схід від с. Шаланки на вершині 80—100-метрового пагорба. Колекція складається з крем'яних, андезитових і кварцитових знахідок. Типологічно матеріали цього місцевнаходження змішані — є мустєрські і типові пізньопалеолітичні форми.

Відкрито ЗПЕ в 1975 р.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Гладилин В. Н., Солдатенко Л. В., Моця А. П., Ткаченко В. И. Закарпатская палеолитическая экспедиция.—АО 1975 г. М., 1976; Гладилин В. Н., Солдатенко Л. В. Отчет о работах ЗПЭ в 1975 г.

33. Шаланки II. За 200 м на схід від східної околиці с. Шаланки і за 300 м від пункту Хельмет на 20-метровій терасі поблизу лісу на оранці під виноградники виявлено 47 крем'яних, кварцитових і андезитових знахідок мустєрського і пізньопалеолітичного часу.

Відкрито ЗПЕ в 1975 р.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Див. список до пункту Хельмет.

Хустський район

34. Рокосове. Поблизу одноіменного села виявлено 13 ранньопалеолітичних пунктів, що являють собою пасмо пагорбів, що простяглися від Тиси вздовж села з півдня на північ. Знахідки приурочені до південних, південно-східних і східних схилів цих пагорбів.

Колекція матеріалів з Рокосового налічує кілька тисяч екземплярів. Виготовлені вони переважно з обсидіану, а також з кременю, кварциту, андезиту. Поверхня обсидіанових і андезитових знахідок має різний ступінь патинування і вивітрення, що свідчить про їх різночас-

ність. Трапляються вироби майже непатиновані, але разом з тим значною серією репрезентовані обсидіани і андезити, поверхня яких сильно патинована, ніздрювата, шорстка на дотик. Хронологічно комплекс розчленувати поки що складно. Лише з відкриттям Королівського ранньопалеолітичного місцевознаходження з'явилися для цього деякі дані. В окремих горизонтах Королевого знайдено обсидіанові вироби різного ступеня збереженості. Беручи їх за еталон, можна розділити рокосівську колекцію на комплекси.

Отже, одним з першочергових і основних завдань у дослідженні Рокосового є розчленування колекції на комплекси і зіставлення їх з культурними горизонтами Королевого.

Відкрито в 1968 р. В. Ф. Петрунем. Збори проводились ЗПЕ.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Гладилін В. Н., Смирнов С. В. Закарпатская палеолитическая экспедиция.—АО 1969 г. М., 1970; *Гладилін В. М.; Смирнов С. В.* Звіт про роботи ЗПЕ в 1969 р.

35. Віселична гора. На південний схід від залізничної станції Хуст на вулканічному останці висотою 40—50 м над заплавою знайдено мустьєрські вироби з кременю і крем'янистого пісковику.

Відкрив у 1960 р. П. П. Сова.

Колекція зберігається в краєзнавчому музеї м. Хуст.

36. Шаян I. За 1 км на північний схід від курорту «Шаян» при виїзді з нього зліва від дороги на 20-метровій терасі зібрано колекцію крем'яних, андезитових і кварцитових виробів мустьєрського (дископодібні нуклеуси, скребла, леваллуазькі відколки) і пізньопалеолітичного (кінцеві скребки, різці, ретушовані пластини) часу.

Відкрито ЗПЕ в 1975 р.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Гладилін В. Н., Солдатенко Л. В., Моця А. П., Ткаченко В. И. Закарпатская палеолитическая экспедиция.—АО 1975 г. М., 1976; *Гладилін В. Н., Солдатенко Л. В.* Отчет о работах ЗПЭ в 1975 г.

37. Шаян II. Приблизно за 200 м на захід від пункту I на мисоподібному уступі 30—40-метрової тераси біля підніжжя гори Шаян знайдено шість кварцитових виробів — відщепи, пластини, площацкове скребло.

Відкрито ЗПЕ в 1975 р.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Див. список до пункту Шаян I.

38. Становець. Біля південної околиці одноіменного села в відслоненнях другої надзаплавної тераси правого берега р. Тереблі трапився кварцитовий відщеп ранньопалеолітичного часу.

Відкрито ЗПЕ в 1975 р.

Знахідка зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Тячівський район

39. Діброва. Пункт виявлено приблизно за 200 м на схід від південно-східної околиці одноіменного села на мисоподібному уступі 60—80-метрової тераси правого берега р. Тиси. На прилеглій до вершини ділянці західного схилу на оранці в саду зібрано мустьєрські знахідки. Колекція налічує 18 кварцитових і андезитових виробів. Сколи репрезентовані примітивними, леваллуазькими і протопризматичними відщепами. Виробів з вторинною обробкою знайдено шість — гостроконечник, виготовлений на леваллуазькому вістрі, скребла. Індустрія має леваллуазький характер. Не виключено, що найближчі аналоги їй на території Закарпаття — матеріали третього культурного горизонту Королевого і колекція з Чорної I і третього культурного горизонту Королевого II.

Відкрито ЗПЕ в 1974 р.

Колекція зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Гладилин В. Н., Солдатенко Л. В., Моця А. П. Закарпатская палеолитическая экспедиция.—АО 1974 г. М., 1975 г; Гладилин В. Н., Солдатенко Л. В. Отчет о работах ЗПЭ в 1974 г.

Рахівський район

40. Біла Церква. За 100 м на північ від одноіменного села на північному схилі мисоподібного уступу 40—50-метрової тераси знайдено скребло мустьєрського часу.

Відкрито ЗПЕ в 1974 р.

Знахідка зберігається в Археологічному музеї АН УРСР.

Див. список до пункту Діброва.

Дослідження останніх років у Закарпатській області дають змогу виділити три мустьєрські групи індустрій.

Перша група представлена IV-а, IV, III, II-а культурними горизонтами, III культурним горизонтом Королевого II, пунктами Чорна I і IX, можливо, місцевонаходженням Діброва. Стратиграфічні дані свідчать про рісс-вюрмський вік знахідок. Індустрії цієї групи пам'яток визначені як леваллуазькі з виразними черепахоподібними ядрами і сколами, невеликою кількістю виробів з вторинною обробкою.

До другої групи віднесено колекцію II культурного горизонту Королевого. На основі стратиграфічного залягання знахідок комплекс можна датувати початком вюрму I. Виробам цієї групи притаманні примітивна техніка розколювання та низькі показники пластичності і підправки ударних площинок. У типології чітко переважають скребла, найчастіше поперечні опуклі і кутасті. Дуже часто знаряддя, зокрема скребла, мають обушок. Досить численні й виразні реберчасті типи знарядь, вперше виявлені в цьому комплексі.

Третя група пам'яток складається з колекції I культурного горизонту Королевого, місцевонаходжень Чорна III, IV, VI, X, Новоселиця I, II, мабуть, якоєсь частини виробів з Плещки II і окремих знахідок Хижі IV. Знахідки приурочені до суглинку над першим викопним ґрунтом (брорупом), що дає підстави відносити їх до післяброрупського часу. Індустрії цієї групи розглядаються як нелеваллуазькі, непластичні і нефасетовані. Провідна роль серед знарядь належить виробам зубчасто-віймчастим, де частішими є зубчасті вентральні, частково двобічні, альтернативні.

Таким чином, можна констатувати, що мустьєрські матеріали Закарпаття фіксують кілька етапів заселення цього краю носіями різних культурних традицій.

Л. В. СОЛДАТЕНКО

Мустьєрские памятники Закарпатья (к археологической карте УССР)

Резюме

Статья вводит в научный оборот материалы мустьєрских местонахождений Закарпатья, обнаруженные главным образом Закарпатской палеолитической экспедицией под руководством В. Н. Гладилина (1969—1979 гг.).

В настоящее время здесь известно уже 40 мустьєрских пунктов. Центральное место среди них занимает многослойное раннепалеолитическое местонахождение Королево, являющееся сейчас опорным для изучения раннего палеолита крайнего юго-запада СССР и сопредельных центральноевропейских стран.

На основании местных мустьєрских материалов выделены три культурно-хронологические разновидности мустьєрских индустрій Закарпатья.

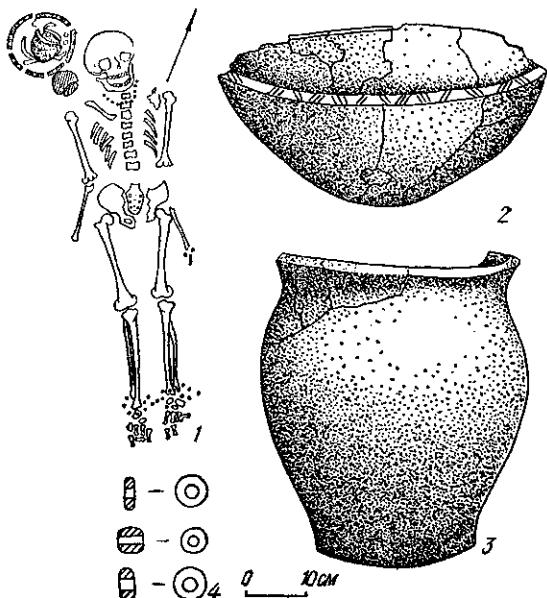
Сарматське поховання на Полтавщині

У 1977 р. експедицією Полтавського краєзнавчого музею поблизу с. Ладижина Полтавського району на землях колгоспу ім. Благоєва в кургані № 4 було розкопано впускне сарматське поховання. Воно розташувалось у східній полі кургану за 5 м на південний схід від умовного 0, на глибині 50 м. Контури могильної ями в черноземному на-
сипу простежити не вдало-

ся. Кістяк лежав витягнутий на спині, орієнтований головою на північний захід. Під ним було виявлено залишки зотліої рослинної підстилки. За черепом стояла миска з кістками тварини та горщик. Між мискою та плечем кістяка лежало дзеркальце в дерев'яному футлярі. На шийних хребцях та біля щиколоток знайдено 78 дрібних намистин.

Миска ліпна сіроглиняна напівсферичної форми, зі сплющеними вінцями, сферичними стінками. Дно плоске без піддона. Вінця прикрашені потрійними прокресленими лініями, розташованими зигзагом (рисунок, 2). Поверхня посудини підлощена. Діаметр вінець 25 см, дна — 8 см, висота миски 11 см.

Горщик теж ліпний сі-

План поховання та інвентар.

1 — план поховання; 2 — миска; 3 — горщик; 4 — намистини.

роглиняний з відігнутими, косо зрізаними вінцями, похилими плічками, рівномірно звуженим до дна тулубом. Дно широке плоске. Поверхня горщика шорстка, випал слабий (рисунок, 3). Діаметр вінець 10 см, тулуб у найширшій частині — 11 см, дна — 6,2 см, висота посудини 12,5 см.

Бронзове кругле дзеркальце має діаметр 8 см, плоске, неорнаментоване. Дерев'яний футляр зберігся погано.

Серед намистин є скляні з внутрішньою позолотою, форма кільцеподібна, канал поперечний (рисунок, 4а); пастові, бузкового кольору також кільцеподібні з поперечним каналом (рисунок, 4); бурштинові, діжковидні, з повздовжнім каналом (рисунок, 4).

Поховальний обряд типово сарматський: небіжчик випростаний на спині, орієнтований головою на північ. Поховання супроводжувалося жертвовою іжерою та характерним інвентарем. Такий обряд переважає в сарматських пам'ятках Північного Причорномор'я. На етнічну належність померлого вказує інвентар. Сіроглиняні миски скіфоїдної форми з підлощеною поверхнею та сплющеними вінцями неодноразово трапляються в сарматських могилах на території причорноморських степів. Близькі описані мисці аналогії виявлені в сарматських похованнях поблизу сіл Софіївка Херсонської області та Орлянка на Запоріжжі. Комплекс з Софіївки датується I ст. н. е., а пам'ятка з Орлянки від-

несена І. П. Савовським до I—II ст. н. е.¹ Взагалі такі миски широко розповсюджені на всій території, яка була заселена сарматами.

Горщик, знайдений в цьому похованні, є зразком власне сарматської ліпної кераміки. За формою та матеріалом близькі до нього посудини з поховань № 2 кургану 20 Усть-Кам'янського могильника, № 1 кургану 10 з групи Аккермань II Молочанського могильника (остання знахідка орнаментована, чого немає на нашій посудині). Горщик з Усть-Кам'янки датовано I—II ст. н. е., з Молочанського могильника — I ст. н. е.²

Бронзове дзеркальце належить до широко розповсюдженого типу сарматських дзеркал³. З'явившись ще в прохорівський час, такі вироби переважають у суслівській культурі, а у II ст. н. е. представлені лише поодинокими екземплярами⁴.

Знайдені в похованні намистини широко відомі в сарматських пам'ятках. Типове для сарматів і їх розташування: часто зафіковані знахідки намистин поблизу ніг похованих свідчать про те, що ними розшивали поділ одягу.

Загалом комплекс з с. Ладижина може датуватися I ст. н. е.

Сарматські поховання на досліджуваній території досить рідкісні. Більшість з них належать до пізньосарматського (II—IV ст. н. е.) етапу, а до середньосарматського часу, крім описаного поховання, можна віднести лише випадкові знахідки, такі, як бронзовий казан і чаша з с. Павлівка Кобеляцького району Полтавської області⁵. Пам'ятки, синхронні нашій, були розташовані далі на південь — в степу по берегах Дніпра, Орелі, Самари⁶. Природно, робити будь-які узагальнюючі висновки при сучасному стані джерел важко. Проте наявні матеріали дають підставу припустити, що освоєння сарматами Лісостепового Лівобережжя, яке почалося, ймовірно, в середньосарматський час, тривало в основному протягом II—IV ст. н. е. Поховання поблизу с. Ладижина, датоване I ст. н. е., пов'язується з початковим етапом проникнення сарматів на досліджувану територію.

Л. Н. КОРНИЛКО, А. В. СИМОНЕНКО

Сарматское погребение на Полтавщине

Резюме

В 1977 г. экспедицией Полтавского краеведческого музея было обнаружено близ с. Ладыжино Полтавского района впускное сарматское погребение в кургане эпохи бронзы. Погребальный обряд (трупоположение, костяк вытянут на спине, головой ориентирован на северо-запад, наличие жертвенной пищи, а также инвентарь: лепные миска и горшок, бронзовое зеркало, бусы) позволяет датировать его I в. н. э. Исследованное погребение отмечает начальный этап освоения сарматами Лесостепного Левобережья.

¹ Симоненко А. В. Новые сарматские погребения Нижнего Поднепровья.— В кн. Скифы и сарматы. Киев, 1977, с. 226; Савовский И. П. Нові сарматські поховання на Запоріжжі.— Археологія, 1977, 23, с. 69.

² Махно Е. В. Розкопки пам'яток епохи бронзи та сарматського часу в с. Усть-Кам'янці.— АП УРСР, 1970, т. 9, с. 36, рис. 22, 9, с. 38; Вязьмітіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф., Теренохжкін О. І., Ковланенко Г. Т. Кургани біля с. Новопилипівка і радгоспу Аккермень.— АП УРСР, 1960, т. 8, с. 74, рис. 60, 5; Вязьмітіна М. І. Сарматські поховання в долині р. Молочної.— АП УРСР, 1960, т. 8, с. 20.

³ Симоненко А. В. Указ. соч., с. 228.

⁴ Смирнов К. Ф. Курганы у сел Иловатка и Политотдельское.— МИА, 1959, № 60, с. 270, рис. 24, 4—а—б.

⁵ Корпусова В. Н. Новые памятники с сарматскими знаками.— МАСП, 1971, вып. 7, с. 239.

⁶ Ковалева И. Ф., Костенко В. И. Новые источники по истории сарматских племен Северного Причерноморья.— Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. Днепропетровск, 1976, вып. 3, с. 79.

Л. О. ЦИНДРОВСЬКА

Про деякі типи фібул перших століть нашої ери на Середньому Подніпров'ї

На території Середнього Подніпров'я відома значна кількість металевих знахідок, що належать до першої чверті I тисячоліття н. е. Особливу увагу привертають фібули, як найбільш масовий і добре датований тип прикрас. Незважаючи на те, що в основному вони являють собою випад-

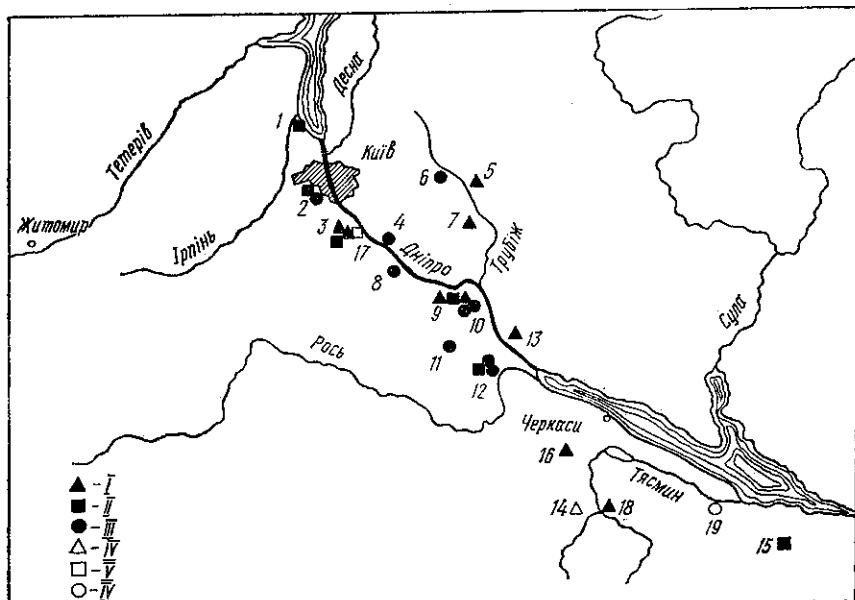

Рис. 1. Схема поширення знахідок перших століть нашої ери на Середньому Подніпров'ї:

1 — с. Лютіж; 2 — Київщина; 3 — с. Таценки; 4 — с. Рудяки; 5 — с. Коржі; 6 — с. Пасічна; 7 — с. Вовків; 8 — м. Ржинці; 9 — с. Зарубинці; 10 — с. Грищенці; 11 — с. Степаниці; 12 — с. Кононча; 13 — с. Ліплява; 14 — с. Пастирське; 15 — Надпоріжжя; 16 — Черкаська обл.; 17 — с. Трипілля; 18 — м. Сміла; 19 — с. Суботів.
Умовні позначення: I — військські фібули; II — очкоподібні; III — гостропрофільовані; IV — типу «авцисса»; V — підв'язна; VI — пружинна.

кові знахідки, їх наявність (в комплексі з іншими матеріалами цього часу) може вказувати на характер заселення вказаної території. Питанню характеристики типології і хронології східноєвропейських фібул присвячено чимало наукових праць, серед яких найбільш повною є монографія А. К. Амброза¹. Проте значна кількість такого роду прикрас була

¹ Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР (II в. до н. э.—IV в. н. э.) — САИ, М., 1966; Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура.—САИ, 1964; Каспарова К. В. О верхней хронологической границе зарубинецкой культуры Припятского Полесья.—СА, 1976, № 3; Almgren O. Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen. Stockholm, 1897; Eggers H. Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit in Freien Germanien.—Jahrbuch der Römisch—Germanischen Zentralmuseum Mainz II, 1955.

виявлена вже після виходу праці, і тому з 29 фібул перших століть нашої ери, що походять з Середнього Подніпров'я (таблиця), дослідником враховано лише 15.

Автором статті зроблено спробу узагальнити всі наявні знахідки фібул I — першої половини III ст. н. е. на згаданій території, а також уточнити їх типологічне і хронологічне визначення. Загалом при характеристиці фібул ми спиралися на типологічні схеми, запропоновані А. К. Амброзом².

Як зазначалося, з 21 пункту Середнього Подніпров'я походить 29 екземплярів фібул першої четверті I тисячоліття н. е.*, які поширені тут майже рівномірно від Постугняння до Поросся (рис. 1). Колекція включає різноманітні зразки ранньоримських, північнопричорноморських та західноєвропейських типів, віднесені за класифікацією А. К. Амброза до семи груп: одночленні «воїнські» з суцільним приймачем (гр. 4); типу «авцисса» (гр. 5); очкоподібні (гр. 9); гостропрофільовані західних типів (гр. 10); гостропрофільовані причорноморського типу (гр. 11); пружинні фібули з гладким корпусом і кнопкою на кінці приймача (гр. 12); увігнуті підв'язні фібули (гр. 16³; див. таблицю).

Найбільш рання в хронологічному відношенні група включає 10 екземплярів з восьми пунктів (Зарубинці, Таценки, Вовчків, Грищенці, Пастирське, Сміла, Ліплява, Київщина). Серед них — один екземпляр типу «бойів», вісім належать до так званих «воїнських» фібул і один — до типу «авцисса». «Воїнські» фібули в широкому плані датуються кінцем I ст. до н. е.— II ст. н. е.⁴

Найбільш ранні варіанти представлени фібулою «бойів» (гр. 4, підгрупа 3) з Грищенців, датованою кінцем I ст. до н. е.— початком I ст. н. е., а також типу «авцисса» (гр. 5, варіант 1), з Пастирського, яка датується першою половиною I ст. н. е.⁵ Вісім інших екземплярів «воїнських» фібул (група 4, підгрупа 2, варіанти 1, 2, 5), на думку А. К. Амброза, належать до I ст. н. е.⁶ Але щодо хронології фібул цього типу в літературі існує кілька точок зору. Як вважає К. В. Каспарова, вони датуються першою половиною I ст. н. е., що пояснюється відсутністю їх в закритих комплексах зарубинецької, а також пшеворської і оксивської культур разом з матеріалами другої половини I ст. н. е.⁷ Д. О. Мачинський поширює датування «воїнських» фібул до III ст. включно, посилаючись на центральноєвропейські культури, зокрема східнопруську⁸. На нашу думку, цілком слушною є точка зору К. В. Каспарової, висновки якої правомірні і для Середнього Подніпров'я.

Трохи пізнішого часу знахідки з с. Коржі («почепський» варіант «воїнської» групи) і фібула з с. Трипілля — урочище Дівич Гора (верхньодніпровська серія увігнутих підв'язних фібул — гр. 16). Аналогії цим зразкам відомі на пам'ятках почепського типу в Верхньому Подніпров'ї у Білорусії⁹, очевидно, вони є синхронними останнім.

² Амброз А. К. Фібули юга...

* Нами не враховувалися фібули т. з. «воїнського» типу, знайдені на Пирогівському могильнику.

³ Амброз А. К. Фібули юга...

⁴ Там же, с. 23—25.

⁵ Там же, с. 25, 26; Амброз А. К. Фібули зарубинецької культури.— МИА, 1959, № 70, с. 190.

⁶ Амброз А. К. Фібули юга..., с. 23—24.

⁷ Каспарова К. В. О верхній хронологіческій границі...; Каспарова К. В. О датировке фібул зарубинецької культури.— В кн.: Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции. Киев, 1975.

⁸ Мачинский Д. А. О хронологии некоторых типов вещей зарубинецкой и одновременных ей культур.— КСИА АН ССР, 1963, вып. 94, с. 27.

⁹ Заверняев Ф. М. Почепское селище.— МИА, 1969, № 160.

Таблиця

Знахідки фібул перших століть нашої ери на Середньому Подніпров'ї

№/п. н.	Місце знахідки	Умови знахідки	Тип, група, під- група і варіант (за А. К. Амбро- зом)	Розміри фі- були (дов- жина і мак- симальна шир- ина)	Де опублікована
1.	Село Лютіж Києво-Святошинського району Київської обл.	Пізньозарубинецьке поселення, яма (?)	Очкоподібна, гр. 9, вар. 3	7,3 см, 2 см	Бидзіля В. .І., Пачкова С. П. Зарубинецьке по- селеніе у с. Лю- тіж.— МИА, 1969, № 160, с. 71—72.
2.	Кіївщина	Не відомі	Те ж	10,5 см 18 см	Ханенко Б. Н. и В. И. Древ- носты Приднеп- ровья. Вып. IV, 1901, табл. IV, рис. 129
3.	»	Те ж	Гостропрофіль- ьована, гр. 11, се- рія I, вар. 1—1	6 см	Там же. рис. 137.
4.	Село Таценки Обухівського району Київської обл.	На поселенні з пізньозарубинецьким матеріалом	Войнська, гр. 4, підгр. 2, вар. 5	5,7 см	Максимов Е. В. Новые заруби- нецкие памятни- ки в Среднем Поднепровье.— МИА, 1969, № 160, с. 42— 43.
5.	Село Таценки (2 екземпляра)	Те ж	Войнська, гр. 4, підгр. 2	4 см, 0,9 см	Там же, с. 44.
6.	Село Таценки	Випадкова зна- хідка	Очкоподібна, гр. 9, вар. 3	8 см, 14 см	Там же, с. 39, 43.
7.	Село Рудяки Бориспільського р-ну Київської обл.	На поселенні з пізньозарубинецьким матеріалом	Гостропрофіль- ьована гр. 10, підгр. 2, вар. 4	3,1 см (ущіліла час- тина); 1 см	Максимов Е. В. Среднее Подне- провье на рубе- жі нашої ери. Київ, 1972, с. 41.
8.	Село Коржі Барішівського р-ну Київської обл.	Те ж	Войнська, гр. 4, підгр. 2 вар. 3	Близько 8 см	Савчук А. П. По- селення заруби- нецької культу- ри в пореч'ї р. Трубеж.— МИА, 1969, № 160, с. 85— 86.
9.	Село Пасічна Барішівського р-ну	На поселенні з пізньозарубинецьким ма- теріалом	Гостропрофіль- ьована гр. 10, підгр. 2, вар. 4	3,5 см; 0,7 см	Там же. Там же.
10.	Ржищів Київської обл.	Могильник (?)	Гостропрофіль- ьована гр. 10, підгр. 1 вар. 2		Петров В. П. За- рубинецький мо- гильник.— МИА, 1959, № 70, с. 59.
11.	Село Вовчків Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.	На поселенні пізньозарубинецьким ма- теріалом	Войнська, гр. 4, підгр. 2, вар. 2	7 см	Савчук А. П. Указ соц., с. 86.
12.	Село Зарубинці Переяслав-Хмельницького р-ну	Могильник. умови не ві- домі	Те ж	5,5 см	Петров В. П. Указ. соч., с. 44—45

Продовж. таблиці

№	Місце знахідки	Умови знахідки	Тип, група, підгрупа і варіант (за А. К. Амброзом)	Розміри фібули (довжина і максимальна ширина)	Де опублікована
13.	Село Зарубинці Переяслав-Хмельницького р-ну	Могильник, умови не відомі	Очкоподібна, гр. 9, вар. 3	7 см	Петров В. П., Указ. соч., с. 45.
14.	Село Грищенці Канівського р-ну Черкаської обл.	Не відомі	«Бойів», гр. 4, підгр. 3		Там же.
15.	Те ж	Поселення (?)	Гостропрофільювана, гр. 10, підгр. 1 вар. 1а	6 см; 1,1 см	Там же.
16.	»	Те ж (?)	Те ж	6 см; 1 см	Там же.
17.	Село Степанці Канівського р-ну	Не відомі	Гостропрофільювана, гр. 10	9 см; 4,5 см	Ханенко Б. Н. и В. И. Древности Приднепровья, вып. VI, 1907, табл. XIX, рис. 328.
18.	Село Кононча Канівського р-ну	Городище, умови не відомі	Гостропрофільювана гр. 10, підгр. 1, вар. 1а	7 см, 2 см	Там же, рис. 302.
19.	Те ж	Те ж	Очкоподібна, гр. 9, вар. 2	7 см; 1,1 см	Там же, рис. 304.
20.	»	»	Гостропрофільювана, гр. 10	5,5 см; 1,6 см	Там же, рис. 303.
21.	Село Бихів (?)	Не відомі	Те ж, підгр. 2, вар. 4	5,5 см	В колекції Археологічного музею АН УРСР.
22.	Село Пастирське Златопільського р-ну Черкаської обл.	Городище (?), умови не відомі	«Авциса», гр. 5, вар. 1		Ханенко Б. Н. и В. И. Древности Приднепровья, 1899, вып. 11, табл. XIII, рис. 257.
23.	Надпоріжжя	Те ж	Очкоподібна, гр. 9, вар. 3	6,5 см; 1,4 см	В колекції Археологічного музею АН УРСР.
24.	Сміла Черкаської обл.	Городище (?), умови не відомі	Воїнська, гр. 4, підгр. 2, вар. 1	7 см	Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела. Спб, 1901, т. 3, табл. 1, 2.
25.	Село Ліплява Канівського р-ну Черкаської обл.	Не відомі	Воїнська, гр. 4, підгр. 2, вар. 2		Петров В. П. Зарубинецько-корчватівська культура Середнього Подніпров'я синхронні культури суміжних територій.—Археологія, 1961, т. 12, табл. III, 6.
26.	Село Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл.	Могильник, пох. 3	Пружинна, гр. 12, вар. 7	4,3 см	Максимов Е. В. Новые зарубинецькі пам'ятники...

№/п	Місце знахідки	Умови знахідки	Тип, група, під-група і варіант (за А. К. Амброзом)	Розміри фібули (довжина і максимальна ширина)	Де опублікована
27.	Село Трипілля Обухівського р-ну Київської обл.	Могильник, пох. 12 з пізньозарубинецьким матеріалом	Підв'язна, гр. 16, підгр. 1 (серія I)		Цындрровская Л. А. Отчет о разведывательных и охранных работах в р-не сел Таценки, Ново-Украинка, Триполье Обуховского р-на Киевской обл. в 1977 г.— НА ИА АН УССР.
28.	Черкаська обл.	Не відомі	Воїнська, гр. 4, підгр. 2, вар. 1	7,2 см	Бобринский А. А. Отчет об исследовании курганов в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губ.—ИАК, 1909, вып. 40.

Умови виявлення розглянутих нами фібул досить неясні: майже всі вони, за винятком фібули з Дівич Гори, знайдені під час розвідок на поселеннях, що мають як зарубинецький матеріал, так і кераміку типу Почепа і Рахнів.

В основному вказані фібули західноєвропейського походження (Почепення, Поельб'я), крім двох так званих причорноморських та однієї почепської, які не характерні для Західної Європи. Аналогії фібулам «воїнської» групи відомі в Золотій Балці (мог. 6, 65), Північному Причорномор'ї (Неаполь, курган, пох. 17; с. Козацьке, курган 1), на пам'ятках типу Почепа (Почеп, Синьково), а також пшеворської і липницької культур¹⁰.

Першим століттям н. е. датується і фібула з с. Суботів, пружинна, з гладким корпусом і кнопкою на кінці пластинчастого приймача (група 12), виявлена в похованні разом з латенським поясним гачком. Аналогії цій знахідці є в Північному Причорномор'ї¹¹.

Друга велика хронологічна і типологічна група прикрас з Середнього Подніпров'я (гостропрофільовані фібули — групи 10 і 11, за А. К. Амброзом) включає десять екземплярів з восьми пунктів (Рудяки, Пасічна, Ржищів, Грищенці, Кононча, Степанці, Бихів, Київщина), які повністю охоплюють всю першу чверть I тисячоліття н. е.

Причорноморський тип гостропрофільованих фібул (група 11) представлений екземпляром з Київщини (серія 1, варіант I—1, який датується другою половиною 1 ст. н. е.¹²). Вироби цього варіанта були поширені в дунайських провінціях Римської імперії, звідки і потрапляли на південь Східної Європи.

Всі інші фібули (дев'ять екземплярів) належать до так званих західних типів (група 10, за Амброзом), найбільш ранні з них можуть бути віднесені до першої підгрупи, варіант 1а (две з Грищенців і одна з Конончі) та варіант 2 (один екземпляр з Ржищева)¹³. Фібули першого

¹⁰ Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник. Киев, 1972; Заверняев Ф. М. Указ. соч. Smiszko M. Kultury wcześnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. Lwów, 1932.

¹¹ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Киев, 1972.

¹² Амброз А. К. Фібули юга., с. 40.

¹³ Там же, с. 36.

варіанта (з ромбічною головкою) датуються загалом першою половиною I ст. н. е. (епоха Тіберія — 14—37 рр.)¹⁴. Екземпляр з Кононці має дещо більшу, ніж у фібул з Грищенців, головку, яка орнаментована рядом поздовжніх наколів. Фібула з Ржищева, на жаль, пошкоджена — зігнута вдвое. Вона з фігурною дужкою і кнопкою на кінці ніжки. Зразки цього варіанта датуються I ст. н. е., а екземпляр з Ржищева, можливо, і початком II ст., оскільки має сущільний приймаць¹⁵.

Фібули першої підгрупи західного походження і характерні для дунайських провінцій. Аналогії відомі на пам'ятниках пшеворської (с. Лучки, поховання) і липицької (Верхня Липиця, Колоколин, Гринів) культур¹⁶.

Фібули другої підгрупи 4-го варіанта — двочленні з гребенем на дужці і високим приймачем — більш пізні в хронологічному відношенні¹⁷. Вони представлени трьома екземплярами (Пасічна, Рудяки, Бихів). Знахідки з Пасічної і Рудяків трапились на поселеннях з «пізньозарубинецькою» (тобто типу Почепа-Рахнів) керамікою. Умови знахідки фібули з Бихова не визначені¹⁸.

Вироби даного варіанта датуються другою половиною II — початком III ст. н. е.¹⁹, хоча верхню межу (III ст.) можна поставити під сумнів, оскільки в закритих датованих комплексах вони зафіксовані в основному разом з матеріалами другої половини — кінця II ст. н. е.²⁰. Центр виробництва цих фібул — північна частина Панонії (їх ще називають «панонськими»). Аналогії відомі в Словаччині (Костольна на Дунаї, пох. 50), Данії, а також у Подністров'ї (Бокани, пох. 10)²¹.

Особливу увагу в нашій колекції привертають дві фібули: з Конончі і Степанців. Перша загалом близька до гостропрофільованих фібул західних типів (група 10, за А. К. Амброзом), але відрізняється рядом деталей. Вона має високий масивний гребінь і ніжку з потовщенням на кінці у вигляді потрійної намистини. Довжина фібули — 5,5 см, максимальна ширина головки — 1,7 см. Очевидно, ця знахідка пізніша, ніж три попередні (з групи 10, підгрупи 2), і в хронологічному ряді стоїть слідом за ними. Попередньо її можна датувати другою половиною II — початком III ст. н. е.

Фібула із Степанців має ще більші розміри і пропорції, ніж описана вище (довжина — 9 см, максимальна ширина головки — 4,5 см, ширина гребеня — 3,5 см). У верхній частині головки є три вертикальні виступи (для утримання осі пружини) і два горизонтальні. На голівці розташовані три отвори. В один з них вstromлене кільце, до якого, певно, прикріплювався ланцюжок. На спинці є два гребені складної форми. Ніжка масивна, з намистиною та кнопкою на кінці. Хронологічно фібула із Степанців більш пізня, ніж попередні, і близька до прикрас з виїмчастою емаллю (типу фібули з Межигірського скарбу)²².

Гостропрофільовані фібули західних типів перших століть нашої ери, знайдені на Середньому Подніпров'ї, утворюють типологічний ряд, в якому простежується тенденція до збільшення розмірів і пропорцій, а

¹⁴ Ulbert G. Die römischen Donau-Kastelle Aislingen und Burghöfe.— Berlin, 1959, s. 66.

¹⁵ Амброз А. К. Фібули юга., с. 38.

¹⁶ Kolník T. K typologii a chronologii niektorých spôl z mladšej doby rimskej na jugozapadnom Slovensku.— Slowenská archeologia, 13-1. Bratislava, 1965; Smiszk M. Kultury... s. 156—158.

¹⁷ Амброз А. К. Фібули юга., с. 38.

¹⁸ Фібула зберігається в Археологічному музеї АН УРСР. В каталозі музею пункт знахідки вказаний як Бихів. Експонується з іншими фібулами з Середнього Подніпров'я.

¹⁹ Амброз А. К. Фібули юга., с. 38.

²⁰ Kolník T. Op. cit.

²¹ Ibid., s. 186; Амброз А. К. Фібули юга., с. 38.

²² Хойновский И. А. Краткие исторические сведения о предках славян и Руси. Киев, 1896, вып. 1, табл. 19.

також ускладнення форми: стає масивнішою ніжка, з'являється другий гребінь на спинці й отвори на головці, які пізніше замінюються гніздами емалей. Хронологічно ці фібули охоплюють усю першу чверть I тисячоліття н. е. Вони характерні для комплексів пшеворської і липицької культур, а також поширені на пізньозарубинецьких пам'ятках Південного Бугу і Подесення.

Третю групу фібул перших століть нашої ери становлять так звані очкоподібні (група 9, за А. К. Амброзом)²³ — всього шість екземплярів, з яких п'ять належать до «prusької» і один — до «основної» серії.

Загалом очкоподібні фібули датуються II ст. н. е.²⁴, але серед «prusької» серії можна виділити більш ранні варіанти (з с. Зарубинці і Надпоріжжя). Про ранній їх характер має свідчити орнамент у вигляді двох невеличких кілець («очок»), а також горизонтальні виступи на тулубі біля пружини (у фібули з Надпоріжжя)²⁵. Ніжка фібули із Зарубинців прикрашена шістьма «очками» (по три в верхній і нижній частинах). Ніжка екземпляра з Надпоріжжя також орнаментована двома концентричними колами, над якими прокреслено дві лінії під кутом і одна по нижньому краю ніжки. Тулуб має поздовжнє ребро. Спинка кожної з обох фібул розділена горизонтальним валиком.

У трьох інших зразків цієї серії (з Таценок, Лютежа, Київщини) вже відсутні «очки» на головці і горизонтальний валик на згині тулуба. На спинці кожної з них є вертикальна орнаментована смужка, а на ніжці — по три пари «очок».

Ранні варіанти фібул «prusької» серії (із Зарубинців і Надпоріжжя) можна віднести до кінця I — першої половини II ст. н. е., а три інші — до другої чверті — середини II ст.

Очкоподібні фібули «основної» серії у нашій колекції представлені екземпляром з городища Кононча. У нього є невеликий валик на згині тулуба і поздовжнє слабо виражене ребро. «Очок» зовсім немає. Краї фібули орнаментовані насічками, а низ ніжки — прокресленими лініями. А. К. Амброз датує вироби «основної» серії II ст. н. е. Дану фібулу за аналогіями можна віднести до пізнього варіанта серії²⁶, тобто до середини — другої половини II ст.

Щодо умов виявлення, то конкретно можна вказати лише екземпляр з Лютежа, який був знайдений у культурному шарі поселення з пізньозарубинецьким матеріалом.

Ареал очкоподібних фібул — північна частина Центральної Європи (Данія, Голландія, Північна Польща, НДР, Південно-Східна Прибалтика). На більш близьких територіях аналогії відомі в Рахнах, на пам'ятках почепського типу (Синьково), липицької і пшеворської культур²⁷. Північне походження очкоподібних фібул підтверджує і той факт, що майже всі вони виготовлені з латуні, яка характерна для Балтійського регіону²⁸.

Якщо йдеться про історико-культурне визначення пам'яток, з якими пов'язані всі розглянуті тут фібули, то поки що ми можемо лише в

Рис. 2. Хронологія фібул з Середнього Подніпров'я:

1 — с. Грищенці; 2 — с. Зарубинці; 3 — с. Таценки; 4 — с. Вовчків; 5 — с. Пастирське; 6 — с. Суботів; 7 — с. Таценки; 8 — Київщина; 9, 10 — с. Грищенці; 11, 20 — с. Кононча; 12 — м. Ржишів; 13 — с. Трипілля; 14 — с. Коржі; 15 — с. Зарубинці; 16 — Надпоріжжя; 17 — с. Лютіж; 18 — с. Таценки; 19 — Київщина; 21 — с. Пасічна; 22 — с. Рудки; 23 — с. Бихів; 24 — с. Кононча; 25 — с. Степанці.

²³ Амброз А. К. Фібули юга..., с. 35—36.

²⁴ Там же.

²⁵ Фібула без шифру зберігається в Археологічному музеї АН УРСР і походить із зібрань О. В. Бодянського. Місце знахідки — Надпоріжжя.

²⁶ Амброз А. К. Фібули юга..., с. 35—36.

²⁷ Цигилік В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. К., 1975, с. 121—122.

²⁸ Черных Е. Н., Барцева Т. Б. Сплавы цветных металлов.— МИА, 1972, № 187, с. 62.

Фібули	I ст. до н.е.	I ст. н.е.	II ст. н.е.	III ст. н.е.
1		— —		
2		— — —		
3		— — —		
4		— — —		
5		— — —		
6		— — — —		
7		— — — —		
8		— — —		
9		— — —		
10		— — —		
11		— — —		
12		— — — —		
13		— — — —		
14		— — — — —		
15			— — — —	
16			— — — —	
17			— — — —	
18			— — — —	
19			— — — —	
20			— — — —	
21			— — — —	
22			— — — —	
23			— — — —	
24			— — — —	
25			— — — — — — —	

кількох випадках відзначити зв'язок з пізньозарубинецькими матеріалами (Лютіж, Трипілля — Дівич Гора, Таценки, Рудяки, Коржі, Пасічна, Вовчків). Проте повна відповідність таким же комплексам у Мар'янівці, Рахнах і Почепі²⁹ свідчить на користь саме цього зв'язку. В хронологічному плані (рис. 2) середньодніпровський комплекс фібул характеризує без істотної лакуни весь період першої четверті I тисячоліття н. е., а також досить повно й перехідні етапи: середину і кінець I ст. н. е. та кінець II — початок III ст. Крім того, розглянутий комплекс відповідає хронології монетних скарбів і окремих монет I—II і II — початку III ст., знайдених на території Середнього Подніпров'я.

Л. А. ЦИНДРОВСКАЯ

**О некоторых типах фибул
первых веков нашей эры
на Среднем Поднепровье**

Резюме

В статье рассмотрены находки фибул первой четверти I тысячелетия н. э. на Среднем Поднепровье, которые в комплексе с другими датирующими материалами (монеты, пряжки, подвески, античный импорт и т. п.) и керамикой дают представление о характере материальной культуры на указанной территории и направлении контактов среднеднепровского населения с другими культурами в позднезарубинецкое время.

Наиболее широко представлены три типа фибул (по классификации А. К. Амброза): воинские, глазчатые, сильно профилированные, которые характеризуют, без существенного разрыва, весь период первой четверти I тысячелетия н. э. Во многих случаях рассмотренные фибулы найдены на памятниках и в комплексах, содержащих позднезарубинецкий материал (Субботов, Триполье, Лютеж, Таценки, Рудяки, Коржи и др.).

²⁹ Хавлюк П. І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі.—Археологія, 1971, вип. 4; Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережжя Середнього Дністра.—Археологія, 1975, вип. 18; Заверняев Ф. И. Почепское селище...

Є. В. МАКСИМОВ, В. Д. ГОПАК, Б. І. ЛОБАЙ

**Давньоруський могильник
 поблизу с. Гребені на Київщині**

Середньодніпровський загін слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР влітку 1979 р. здійснив дослідження курганного могильника поблизу с. Гребені Кагарлицького району Київської області.

Могильник розміщувався на урвишому горбкуватому мису правобережного плато Калівського водосховища. Мис утворений берегом водоймища та глибокою порослою лісом балкою (урочище Янча). Ця місцевість, розташована за 3 км на південний схід від с. Гребені, має назву «урочище Монастирище».

На могильнику, загальна площа якого близько 1200 м² (рис. 1), виявлено 27 курганів насипів діаметром 6—8 м та висотою 0,5—1 м. Вони зосереджені групами по 4—8 курганів в кожній, інколи настільки близько, що підошви насипів зливаються. Дещо раніше цій пам'ятці було завдано шкоди грабіжницькими розкопами, внаслідок чого знищено повністю вісім курганів, а в одному випадку зрито половину насипу. Крім того, в результаті обвалювання берегів водосховища три кургани, розташовані на самому краю урвища, теж частково зруйновані (рис. 1). Таким чином, виникла негайна потреба охоронних розкопок.

Нами були розкопані три згаданих кургани на краю урвища, а також той, положена насипу якого зрізана бульдозером.

Курган № 1 (рис. 2) розташований на краю урвища. Висота насипу 0,8 м, діаметр — 8,4 м. Біля підошви його в зачищенні бровці зафіксовано залишки невеликого рівчака глибиною близько 0,2 м та шириноро 0,7—0,8 м. У центрі кургану виявлено прямокутну могильну яму розміром 2,7 × 1,1 м. Глибина ями становить 1,2 м від давньої поверхні, рівень якої простежується на бровці у вигляді вузької темної смужки.

В ямі містилась складена з соснових плах поховальна камера * розміром 2,2 × 0,6 × 0,4 м, плахи завтовшки 8—10 см. Під нею залягав шар ґрунтової підсыпки товщиною 0,1—0,15 м. Крім того, збереглася дерев'яна поперечна колода, яку було підкладено під задню частину камери та залишки поперечної дерев'яної розпірки, поставленої між правою стінкою могильної ями і камерою для утримування її поздовжньої боковини в вертикальному положенні. Зверху камеру було перекрито прямокутними дерев'яними плахами товщиною 8—10 см. Ніяких залишків залізних цвяхів або дерев'яних штирів не виявлено.

Покладений на спину кістяк дорослої людини був орієнтований головою на захід. Ноги витягнуті, ліва рука зігнута в лікті, кисть лежала в нижній частині живота. Положення правої руки

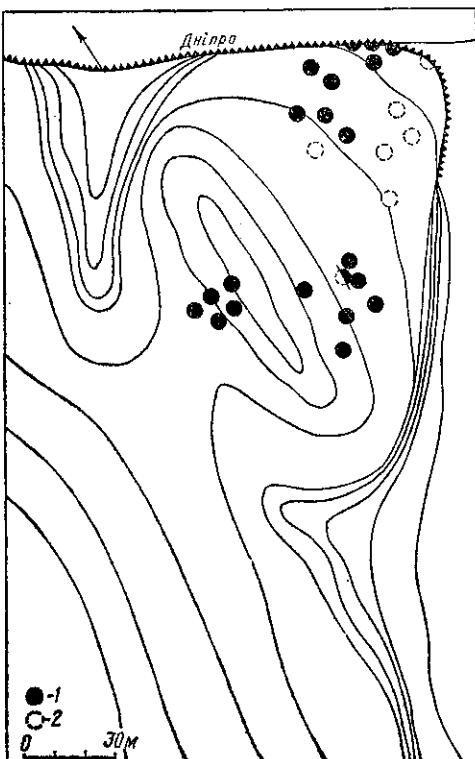

Рис. 1. План могильника:
1 — кургани насипи; 2 — знищеві кургани насипи.

* Тут використано термін «поховальна камера», а не домовина чи труна внаслідок різниці конструкцій. Ця споруда (як і в інших дослідженіх курганах) не являє собою збитий залізними чи дерев'яними цвяхами ящик з дошок, який опускається в могильну яму разом з покладеним в нього небіжчиком. Не можна її назвати також склепом, оскільки вона досить невеликих розмірів.

не встановлено, бо вона порушені вузьким грабіжницьким шурфом, що перерізував поховальну камеру. Інвентаря, за винятком слідів шкіряного взуття на ногах, у кургані не знайдено.

Курган № 2 (рис. 3), розміщений майже в центрі могильника, мав висоту 1,0 м, діаметр — 7,5 м. Біля кургану простежено залишки одношарової вимостки з невеликих плоских камінців шириною до 40 см. З півночі до нього майже впритул прилягають ще два насипи дещо менших розмірів. Половина кургану, як зазначалося, зруйнована.

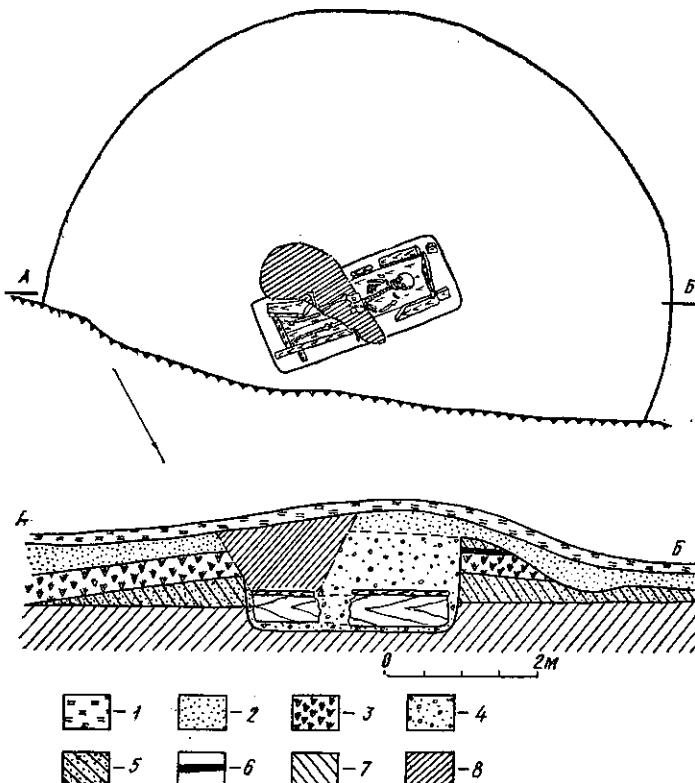

Рис. 2. Курган I. План та розріз.

Умовні позначення: 1 — дерновий шар; 2 — темно-сірий супісок; 3 — світло-жовтий лес з домішкою жовтого суглинку; 4 — перевідкладений ґрунт; 5 — світло-жовтий лес з окремими включеннями жовтого суглинку (викид з могильної ями); 6 — темна гумусована смужка (давній горизонт); 7 — світло-жовтий материковий лес; 8 — грабіжницький шурф.

По центру насипу на глибині 1,0 м від його вершини (на жаль, характер ґрунту не дає змоги визначити рівень давнього горизонту) виявлені сліди могильної ями. На глибині 1,2 м вона окреслилася досить чітко і в ній оконтурилися зотлілі бокові стінки дерев'яної похованальної камери.

Могильна яма заглиблена в материковий лес на глибину 0,7 м. Її розміри — 2,2 × 1,0 м. В ямі на ґрунтовій підсипці товщиною 14 см встановлено дерев'яну поховальну камеру розміром 2,0 × 0,6 × 0,4 м. У ній на нижніх плахах товщиною до 5 см, десь добре збережених, лежав кістяк людини похилого віку з майже повністю сточеними зубами. Небіжчика покладено на спину й орієнтовано головою на захід. Ноги витягнуті, кисть лівої руки — в області нижньої частини живота, права рука — на грудях. У заповненні камери знайдені невеликі фрагменти зотлілих плах верхнього перекриття. Інвентаря відсутній.

На відстані 0,7 м на південний від першого поховання виявлено ще одне. Контури могильної ями, заглибленої в материк на 0,5 м, вдалося зафіксувати лише біля самого материкового лесу. Розміри її 2,0 × 0,75 м. У ній містилася невелика дерев'яна поховальна камера, досить добре збережена, розміром 1,85 × 0,4 × 0,3 м. Знайдені у камері залишки кістяка збереглися погано. Він лежав на спині і був орієнтований головою на захід. Права рука зігнута в лікті, кисть її лежала на верхній частині живота. Права половина таза, всі ребра лівої сторони та лучкові кістки лівої ноги, кістки голіностопних суглобів, нижня щелепа відсутні. Залишки верхнього перекриття простежені лише в східній частині камери. Інвентаря немає.

Поховання, очевидно, було пограбоване ще в давнину. Про це свідчить знахідка безпосередньо над ним (вище на 10—15 см) в насипу кургану безладного викиду людських кісток — фалангів пальців, хребтів, половини нижньої щелепи, значно краще збереженої, ніж у камери. Поряд з ними трапилися уламки зотлілого дерева та кілька невеличких фрагментів давньоруської кераміки.

Невеликі розміри кістяка, довжина якого не перевищує 1,5 м, слабо збережені кістки та наявність у знайдений над камерою нижній щелепі молочних зубів, вказують на те, що поховання належало дитині.

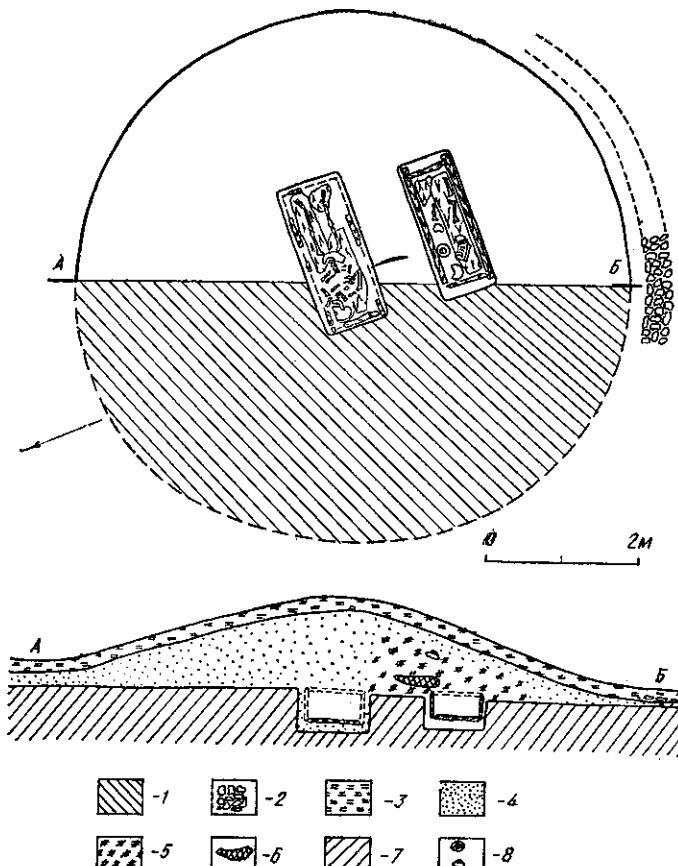

Рис. 3. Курган 2. План та розріз.

Умовні позначення: 1 — частина насипу, яку було знищено бульдозером грабіжників; 2 — залишки кам'яної вимости; 3 — дерновий шар; 4 — темно-сірий суглінок; 5 — викид кісток та уламків зотлілого дерева; 6 — темна гумусована смуга (давній горизонт); 7 — світло-жовтий лес; 8 — нижня частина давньоруського горщика.

Безпосередньо над дитячим похованням, у насипу, на глибині 0,4 м від поверхні, виявлено поставлену зверх дном нижню частину давньоруського горщика з клеймом на денці у вигляді трьох заглиблених паралельних ліній.

Стан поховальної камери дає змогу повністю реконструювати її конструктивні особливості.

Камера була прямокутної форми, складена з чотирьох масивних соснових плах висотою близько 0,3 м та завтовшки 0,08—0,1 м. З обох боків поздовжніх плах на відстані близько 15 см від їх кінців були вертикальні пази розміром 5 × 3 см. В одному випадку паз зберігся настільки добре, що дав змогу скласти уявлення про те, як його виконано. З обох боків паза залишилися сліди від пилки, якою він прорізаний, після чого серцевину між прорізами було досить недбало видовбано долотом. У ці пази встановлено підтесані з одного боку клиноподібні кінці коротких плах, що утворили поперечні стінки камери. Слід відзначити, що задня і передня поперечні стінки встановлені так, що сторони, з яких підтісувались їх кінці, розвернуті на захід, тобто в напрямку орієнтації кістяка.

У камеру вкладено нижню плаху товщиною 3—4 см, яка утворювала підлогу. Її краї були на відстані 2—3 см від стінок, ніде з ними не з'єднується. Залишки

верхнього перекриття також мають товщину до 4 см. Розчистка заглибленої в материк могильної ями дала змогу спостерігати, що на її стінках збереглися сліди від землерийного знаряддя, наймовірніше, окутої залізом дерев'яної лопати.

Курган № 3. Він розташований на краю урвища, на відстані не більше 1 м на північний захід від кургану № 1. Насип зруйнований обвалом берега. Розкопки цілілої частини показали, що будь-яких слідів поховання тут не залишилося. Очевидно, воно було в зруйнованій частині кургану.

Курган № 4 (рис. 4) теж розміщувався на краю урвища, на північний схід від попереднього. Відстань між підошвами насипів не перевищує 1 м. Кургани 1, 3 та

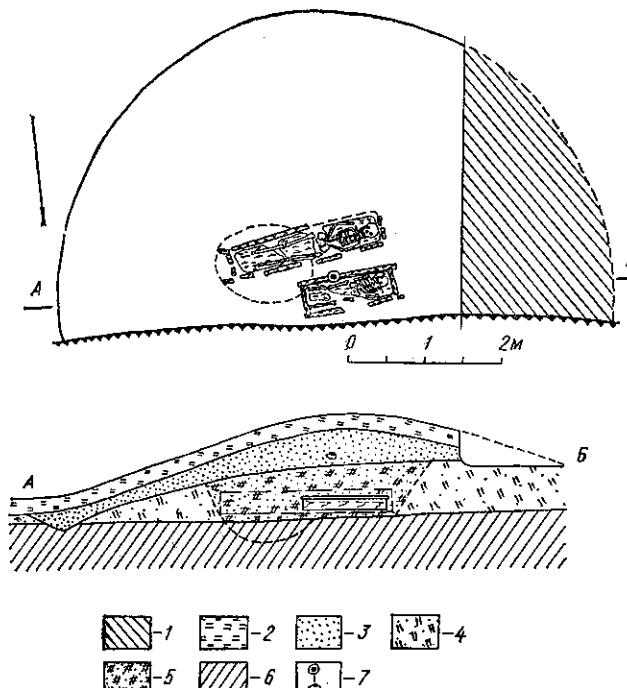

Рис. 4. Курган 4. План та розріз.

Умовні позначення: 1 — частина насипу, знищена бульдозером грабіжників; 2 — дерновий шар; 3 — темно-сірий суглинок з включеннями світло-жовтого лесу; 4 — сірий суглинок з білуватими включеннями; 5 — світло-жовтий материковий лес; 6 — нижня частина давньоруського горщика.

4 розташовані на одній прямій і належать до однієї групи. Висота останнього 0,9 м, діаметр — близько 7,0 м. Частина його зруйнована обвалом берега. Крім того, з північного заходу насип пошкоджений бульдозером грабіжників.

У центрі кургану на глибині 0,5 м від вершини знайдено поставлену вверх дном нижню частину давньоруського горщика з клеймом у вигляді прямокутної сітки на денці.

На глибині 1,2 м від вершини в шарі сірого супіску з світлими включеннями виявлено невелика дерев'яна поховальна камера розміром $1,3 \times 0,4 \times 0,2$ м. В ній був покладений на спину дитячий кістяк, орієнтований головою на захід. Ноги витягнуті. Положення рук встановити не вдалося, оскільки кістяк погано зберігся. Проте фаланги пальців, знайдені у зоні ребер, свідчать про те, що принаймні одна рука лежала на грудях. Інвентар відсутній. Зверху камера перекрита дерев'яною плахкою.

Конструкція поховальної камери повністю аналогічна тій, яка була в дитячому похованні з кургану № 2. Максимальна товщина плах — 0,1 м.

Поховання дорослої людини виявлено за 0,3 м на південний захід від дитячого. Поховальна камера збереглася дуже погано, проте вдалося простежити, що кінці поздовжніх плах тут, як і в попередніх випадках, виступають досить далеко за межі поперечних стінок споруди. Очевидно, конструкція камери також не відрізняється від описаних вище. У ній містився кістяк молодої жінки астенічної будови (при загальній довжині 150—160 см довжина кісток ніг становила 80—90 см). Небіжчию було покладено на спину та орієнтовано головою на захід. Руки складені в нижній частині живота, ноги витягнуті.

На безіменному пальці правої руки був спіральний бронзовий перстень, в районі стоп ніг знайдено скляну намистину. Крім того, на правій стороні нижньої щелепи

виявлені блакитна пляма від мідної патини, залишена сережкою або скроневим кільцем, яке, на жаль, не збереглося.

Відсутність залишків верхнього перекриття і добре збережені кістки (передусім ребра) дають змогу припустити, що камера взагалі не була перекрита. Межі могильної ями не простежені.

Товщина шару перемішаного ґрунту між підлогою камери та материковим лесом становить 6 см. Але під східною частиною камери трапилось заглиблення в материку глибиною 30 см, яке розміщене поряд з південно-східним кутом дитячої похованальної

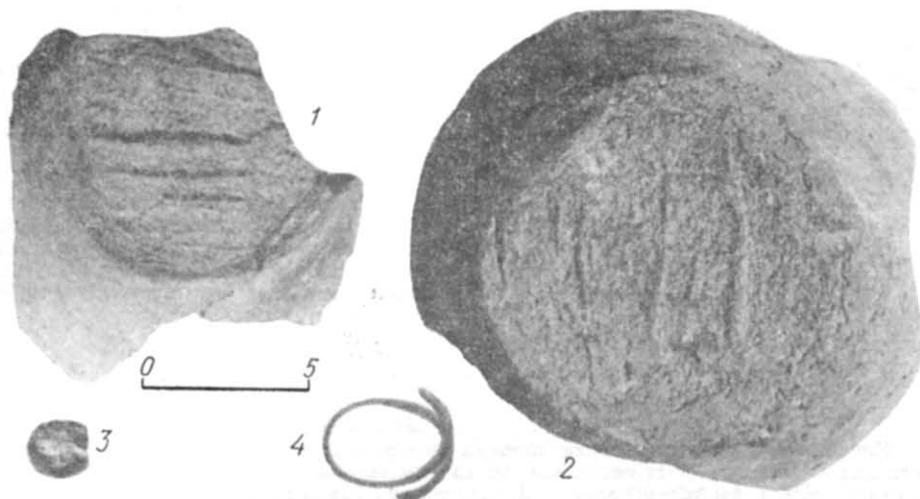

Рис. 5. Денця горщиків з курганів № 2, 4 (1, 2); прикраси з жіночого поховання кургану № 4 (3, 4).

камери. Можливо, це залишки стародавнього шурпу, викопаного з метою точно встановити місцезнаходження центрального дитячого поховання, для того щоб розмістити могильну яму другого поховання.

Зробимо деякі висновки з викладеного.

Наявність чітко визначених груп курганів, очевидно, свідчить про належністьожної з них окремій родині. При цьому насипи в межах групи стоять досить близько один до одного. Інколи їх підошви майже зливуються. Таке явище є типовим для давньоруських курганів X—XII ст. Типові для цього часу й розміри курганів, а також наявні навколо них неглибокі кільцеві ровики. Навіть кам'яні вимостки на зразок тієї, яка була виявлена біля кургану № 2, неодноразово траплялися на курганих могильниках часів Давньої Русі¹.

В околицях могильника не вдалося виявити будь-якого давньоруського селища, з яким можна було б пов'язати його походження. Проте під час археологічної розвідки сильно зруйнованого обвалами правого берега водосховища на відстані 0,5 км від могильника вгору по течії Дніпра в розміні берега виявлено значну кількість уламків давньоруської кераміки, аналогічної знайдений в курганах, і деякі інші предмети (шиферне прясло, ніж). Ці речі могли потрапити з давньоруського поселення, мешканці якого залишили дослідженій могильник.

Орієнтація поховань, пози, в яких було покладено небіжчиків, типові для давньоруських курганів X—XII ст.² Це стосується і похованального інвентаря, дуже нечисленного. До нього належать, по-перше, знайдені в насипах курганів № 2 та 4 нижні частини горщиків, денця яких прикрашені клеймами, типовими для часів Давньої Русі³ (рис. 5, 1, 2), та кілька невеликих уламків давньоруського посуду з кургану № 2. По-друге, це бронзовий спіральний перстень та блакитна склянз намистина з жіночого поховання кургану № 4 (рис. 5, 3, 4). Тут, як зазначалося, була і сережка або скроневе кільце, що не збереглося.

¹ Руданова И. П. Курганны полян X—XII вв.—САИ, 1966, Е-1-24, с. 10.

² Там же, с. 14—15; Юшко А. А. Курганы у с. Высоцкого на р. Вазузе.—КСИА АН ССР, 1974, № 139, с. 53—54.

³ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 175, 367; Кучера М. П. Гончарные клейма из раскопок древнего Присенска.—КСИА АН УССР, 1960, вып. 10, с. 118—123.

Подібний асортимент знахідок досить типовий для полянських могильників Х—XII ст.⁴ Майже аналогічний набір прикрас відомий і на інших давньоруських територіях, зокрема Білорусії⁵.

В обох дитячих похованнях (кургани № 2, 4) безпосередньо над ними в насипах, на глибині 0,4—0,5 м від поверхні виявлено поставлені догори дном нижні частини давньоруських горщиків. Чи є цей збіг випадковим, чи відбуває він якість особливості похованального обряду, можуть показати лише дальші дослідження могильника.

Досить добре збережені в ряді випадків дерев'яні конструкції похованальних камер дають змогу майже повністю відтворити процес їх виготовлення (рис. 6). Спочатку

заготовлялися короткі поперечні камери та довгі поздовжні плахи — стінки. Після цього на кінцях поздовжніх плах робилося по два прорізи пилкою глибиною 3—4 см на відстані до 5 см один від одного. Серцевина між ними видоблювалася долотом для вертикальних пазів. Під їх розміри підтісувалися кінці поперечних стінок.

Конструкція збиралася безпосередньо в могильній ямі. Про це свідчить, по-перше, відсутність в усіх похованнях цвяхів або дерев'яних штирів, які скріплювали б її елементи. Коли б вони існували, то при дослідженні дерев'яних елементів камери були б виявлені їх сліди. По-друге, наявні в кургані № 1 залишки розпорок між стінками та плахами утримували останні в вертикальному положенні.

Рис. 6. Реконструкція дерев'яної камери з дитячого поховання кургану № 2.

Камера, очевидно, встановлювалася на вже розрівняний шар ґрунтової 'підсипки. Після цього простір між стінками камери та ями засипався землею, а в середину споруди вкладалися дерев'яні плахи, які утворювали підлогу. Якби підсипка робилася після встановлення камери, то плахи підлоги лежали б вище нижніх країв вертикальних стінок. Проте в усіх випадках вони лежать на одному рівні.

Після покладення в камеру пебіжчика вона перекривалася дерев'яними плахами, над якими насипався курган.

Цікаво відзначити, що в тому єдиному випадку, коли стратиграфія насипу простижувалася досить чітко, був добре помітний викид материкового ґрунту біля меж могильної ями (рис. 1, 5), що свідчить про те, що могильну яму засипали не окремо, а одночасно з насипом.

Парні поховання в курганах № 2 та № 4, найімовіріше, не одночасні, оскільки, по-перше, одне з них в обох випадках центральне, а друге дещо зміщене від центру на південь. По-друге, є деякі відмінності в обряді, зокрема, дуже вірогідна відсутність нерекриття похованальної камери жіночого поховання в кургані № 4. Крім того, наявність тут заглиблення в східній частині могильної ями може бути пов'язана з пошуками меж центрального поховання. По-третє, в обох курганах з парними похованнями немає чіткої стратиграфії насипів, у той час як в кургані № 1 з одиночним похованням вона досить виразна. Це можна пояснити тим, що в перших двох випадках насипи розкопувалися і пересипалися двічі, чим була порушена їх первинна будова.

Проміжок часу між похованнями був, очевидно, незначний, тому що стан кістяків та дерева в них не дуже відрізняються.

Випадки подвійних та різночасніх поховань в давньоруських курганах неподінокі⁶. Отже, всі простежені особливості дають підставу вважати могильник давньоруським і датувати його Х—ХІІ ст., найімовіріше ХІ ст.

⁴ Русанова Н. П. Указ. соч., с. 17—22.

⁵ Солов'єса Г. Ф. Славянские курганы близ села Новый Кривск.— КСИА АН СССР, 1971, № 125, с. 67.

⁶ Розенфельд Р. Л. Гиргоровские курганы XII—XIII вв.— КСИА АН СССР, 1967, № 110, с. 107; Ширинский С. С. Курганы XI—XII вв. у дер. Глыбов.— КСИА АН СССР, 1965, № 104, с. 121—122; Юшко А. А. Курганы у с. Высокого., с. 55—58.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АО — Археологические открытия
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
ВДИ — Вестник древней истории
ГИМ — Государственный исторический музей
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ЗПЕ — Закарпатська палеолітична експедиція
ИАК — Известия Археологической комиссии
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры
ИКАМ — История и культура античного мира
ICH АН УРСР — Інститут суспільних наук АН УРСР
КБН — Корпус боспорских надписей
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
НОСА — Новейшие открытия советских археологов
ОАК — Отчеты Археологической комиссии
ОАМ — Одесский археологический музей
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
УІЖ — Український історичний журнал
ІРЕ — Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini
RE — Pauli—Wissowa—Kroll. Real—Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft

ЗМІСТ

Статті

<i>Русяєва Г. С.</i> Негрецькі елементи в релігії Ольвії римського часу	3
<i>Конопля В. М.</i> (Львів). Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді — ранньої бронзи	17
<i>Козак Д. Н.</i> Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подніпров'ї і Західному Побужжі	31
<i>Петрашенко В. О.</i> Житла VIII—Х ст. на Правобережному Подніпров'ї	48
<i>Козловський А. О.</i> Господарська діяльність осілого населення Х—ХІІІ ст. у Південному Подніпров'ї	59
 Публікації та повідомлення	
<i>Солдатенко Л. В.</i> Мустьєрські пам'ятки Закарпаття (до археологічної карти УРСР)	73
<i>Корнилко Л. М., Симоненко О. В.</i> Сарматське поховання на Полтавщині	84
<i>Циндрівська Л. О.</i> Про деякі типи фібул перших століть нової ери на Середньому Подніпров'ї	86
 Охорона археологічних пам'яток	
<i>Максимов Є. В., Голак В. Д., Лобай Б. І.</i> (Вінниця). Давньоруський могильник поблизу с. Гребені на Київщині	95
Список скорочень	101

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Руслева А. С. Негреческие элементы в религии Ольвии римского времени	3
Конопля В. М. (Львов). Обработка кремния населением Западной Волыни в эпоху меди — ранней бронзы	17
Козак Д. Н. Пшеворская и черняховская культуры в Верхнем Поднестровье и Западном Побужье	31
Петрашенко В. А. Жилища VIII—X вв. наПравобережном Поднепровье	48
Козловский А. А. Хозяйственная деятельность оседлого населения X—XIII вв. в Южном Поднепровье	59

Публикации и сообщения

Солдатенко Л. В. Мустьерские памятники Закарпатья (к археологической карте УССР)	73
Корнилко Л. Н., Симоненко А. В. Сарматское погребение на Полтавщине	84
Циндрковская Л. А. О некоторых типах фибул первых веков нашей эры на Среднем Поднепровье	86
Охрана археологических памятников	
Максимов Е. В., Голак В. Д., Лобай Б. И. (Винница). Древнерусский могильник близ с. Гребени на Киевщине	95
Список сокращений	101

Академия наук Украинской ССР

Институт археологии

**Украинское общество охраны
памятников истории и культуры**

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

(На украинском языке)

37

**Затверджено до друку вченого радою Інституту археології
Академії наук Української РСР**

**Редактор В. П. Лагодзька. Художній редактор С. П. Квітка.
Технічний редактор Г. Р. Боднер. Коректори Л. В. Малота, З. П. Школьник.**

Інформ. бланк № 4384

**Здано до набору 20.05.81. Підл. до друку 31.08.82. БФ 00711. Формат 70×108/16.
Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 9,1. Ум. фарб.-відб.
9,45. Обл. вид. арк. 10,06. Тираж 1000 пр. Зам. 1—1127. Ціна 1 крб. 50 коп.**

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ, МСП, Репіна, 3.

**Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
252057, Київ, Довженка, 3 в Львівській обласній книжковій друкарні,
Львів, Стефаника, 11. Зам. 4041.**

1 крб. 50 коп.

«НАУКОВА ДУМКА»

Археология, 1982, вып. 37, 4—104.